AZ IZR. MAGYAR

IRODALMI TÁRSULAT

KIADVÁNYAI

XLIV.

ETIKA A TALMUDBAN

I.

KÉT RÉSZ EGY KÖTETBEN

BUDAPEST
1920

ETIKA A TALMUDBAN

ÍRTÁK

Dr HEVESI SIMON
Dr BLAU LAJOS, Dr WEISZ MIKSA

I. RÉSZ

BUDAPEST, 1920
KIADJA AZ IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT

29843. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

ELŐSZÓ.

A zsidóság régebb ideje él Európában mint a modern népek, de még ma sem ismerik, sőt ismerete hanyatlik, saját köreiben is.

Midőn a Pesti Izraelita Hitközség nemrég alakult közművelődési ügyosztályának elnöke fölvetette az eszmét, hogy a talmud etikai szellemének ismertetésére rövid tanulmány adassék közre, főleg a művelt zsidó közönség és érett ifjúság tájékoztatására és okulására és a hitközség elnöksége magáévá tette ezt az eszmét, azzal a célzattal, hogy hitsorsosaink olvassák ezt a munkát és megismerjék e valláserkölcsi forrás tisztaságát és szellemének mindenek fölött álló nagy vallási komolyságát: a fent említett oknál fogva örömmel vállalkoztunk arra, hogy a művelt közönséget a talmud erkölcsi tanításaira vonatkozólag az igazsághoz híven informáljuk.

Noha a talmud csak egyik forrása a zsidó vallás megismerésének, a biblia, a vallástörvény-kódexek, a vallásbölcseleti és a tulajdonképeni etikai irodalom mellett, mégis annak és a vele rokon hagyományos irodalomnak szelleme a zsidó valláserkölcsi eszmének

nagyarányú megnyilatkozása történeti alakulások és kortani fejlődések formái között.

Midőn napjainkban a szokottnál élénkebb érdeklődés és figyelem fordul a talmud felé, a megtisztelő megbízásnak sine ira et studio teszünk eleget, azzal a nyugalommal és higgadtsággal, melyet a tudomány megkíván, bízva abban, hogy az igazság szenvedélytől zaklatott korunkban is utat tör magának.

Másfél ezredév viharát megállotta a talmud mint kész mű, ezer év alkotta és még visszanyúló ezredévek szellemi emlékei rétegeződnek és halmozódnak benne. Csak egy oldaláról ismertetjük, etikai szellemét mutatjuk be e kis műben, melyet együtt írtunk és mely mint az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványa két folytatásban lát napvilágot. Reméljük, hogy az olvasó közönség rokonszenvével fog találkozni, ami buzdításul szolgál nekünk hasonló tájékoztató és fölvilágosító iratok kibocsátására.

A szerzők.

I.

BEVEZETÉS.

A zsidóság erkölcstana az egyisteneszméből folyik. Nemcsak történelmileg mutatkozik azzal teljes összeforrottságban, hanem okszerűleg fakad belőle nem csak úgy *volt*, hanem úgy *kellett* lennie, mert az egyisteneszme oly világfölfogást adott, mely mei őben eltért az ókori népek világfölfogásától és éltető talaja lett oly erkölcsi fölfogásoknak, melyek természetszerűleg hivatottak voltak arra, hogy az egész emberiség gondolkozását átalakítsák és érzületét megnemesítsék. Az isteni ige a lét principiumának a magán való tisztalétű istenséget állítja oda abban az első tanításban, mely az egyiptomi rabságban sínylődő gyönge néptörzsnek adatott. ‚Mózes szólott az Úrhoz: Ime én elmegyek Izrael fiaihoz és hirdetem nekik: »Őseitek Istene küldött hozzátok!« és ők kérdik: mi a Neve? — mit feleljek nekik? És mondá az Úr: »Vagyok, amennyiben vagyok« és mondá: így szólj Izrael fiaihoz: »Ehje küldött tihozzátok!« (Ex. 3 13—14.) A meghatározatlan és meghatározhatlan tiszta lét, az örök szellemi lét — Ehje aser Ehje — jelölheti meg csupán megközelítőleg az istenséget, mely minden létnek forrása és melynek teremtő akarata alkotja a biblia első igéje szerint a minden-

séget. A létfakadás principiuma nem az anyag, hanem a legfelsőbb szellemiség és ezzel már eredeténél fogva meg van szentelve a lét, és az embernek meg van adva lényében és belső mivoltában a lehetőség, hogy önmagát megszentelje. Így függ össze az isteneszme az erkölcsi élettel. Bölcseleti szempontból nézve így hat az isteneszme az erkölcsi életre — bár a vallásos érzelmek fölkeltésével egyéb útjai is vannak ezen erkölcsi hatás elérésére — és ezért beszélünk mi *erkölcsi monoteizmusról.* Önmagában tekintve az isteneszme, mely az »Ehje aser Ehje« metafizikai meghatározásában tükröződik, nagy bölcseleti megismerés értékével bír és ezért mondják is a régi exegeta bölcsek: (Jalk. Ex. 121.) »Mózes szóllott az Úr előtt: ‚Mindenség Ura, tudasd velem a te nagy és szent Nevedet, hogy hívhassam Nevedet és meghallgass engem' — és közölte véle az Úr: ‚Ehje aser Ehje' — és látták a fölsőbb lények, hogy az Úr átadta neki a tiszta Istennevet (Sém hammefóras) és szóltanak: dicsértessél Örökkévaló, *ki kegyajándékul adja a megismerést!«* Ez isteneszme és a vele összefüggő megismerés és világszemlélet tette Izrael népét alkalmassá arra, hogy a felebaráti szeretet és az erkölcsi érzés klasszikus népe legyen. Duruy, a nagy francia államférfi és történetíró, azt mondja, hogy az asszonyok, az özvegyek, az árvák, az idegenek, a rabszolgák, a szegények, szóval a gyöngék védelmét először a zsidó népnél találjuk a világtörténet során. Antonio di Papafava a nemzetközi jog történetéről írott művében kiemeli, hogy az idegenek és más nemzetbeliek védelmének első nyomai a bibliában találhatók. Tet-

szés szerint szaporíthatnók e tanuságtételeket modern autorok műveiből, de fölösleges. Maguk a bibliai adatok és a régi bibliamagyarázók eléggé világosságba helyezik ezt a valóságot és maguk a tények beszélnek. ‚Egy atyánk van mindnyájunknak, egy Isten teremtett bennünket.' — A világteremtés bibliai története egy első emberpárra vezeti vissza: egy apára és anyára az egész emberiséget — ezek a meggyőződések a legjobban kedveztek a »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!« magasztos elvének. Igazság, becsületesség, szeretet, könyörületesség, önmegszentelés a bibliai istenfogalom és világfölfogás alapjaiba gyökereztetve lettek szilárd alkotó elemei a zsidó életnek. »*Mért alkotta a Szentséges Isten, dícsértessék, aki igaznak és gáncstalan tisztának neveztetik, az embert az ő tulajdon képmására? Csakis azért, hogy az ember is igaz és gáncstalan tiszta legyen, miképen Ő*« — így olvassuk a régi írásmagyarázatban. (Tanchuma ad Genezis 3, 22.) Oly érett és világos kijelentés ez, mely bármely modern vallásbölcselő dícséretére válna; oly mély bepillantásról tesz tanuságot az Istenről alkotott fogalom és az erkölcsi élet összefüggésébe, mely nagy kulturtörténeti érzékre vall és a vallási és erkölcsi eszmék viszonyának helyes fölismerését árulja el. A vallás és erkölcs összefüggését és annak az összefüggésnek már a régi forrásokban megnyilvánuló szabatos kifejezését világosan látjuk itten. Ha általánosságban mondhatjuk, hogy az erkölcs vallásos előzmények híján nincs eléggé megalapozva és a vallás erkölcsi következések és eredmények nélkül nincs betetőzve, hiányos és nem éri el a célját: úgy

különösen kiemelhetjük, hogy a zsidó erkölcsi monoteizmus, a zsidó monoteisztikus isteneszme, mint a zsidó vallás centrális és alapvető gondolata — fundamentoma és pillére az életet megszentelő tiszta erkölcstannak. Ez a sorrend: vallás, vallásos világfölfogás, erkölcstan, erkölcsös élet, a természetes és egyenes vonal. Az egyén az Univerzumról alkotott egyetemes fölfogása szerint helyezkedik belé az univerzumba és így az egyistenthivő világfölfogás vallója és követője mint Isten teremtett világának egy része, elsősorban az isteni akarattal vágyik harmóniába helyezkedni és ezen értelemben törekszik helyét a világban elfoglalni és betölteni. Tisztán elméletben és bölcseleti nézőpont alatt az említett közvetlen összefüggést vallás és erkölcs között megfordított sorrendben is lehetne látni. Nem előbb: vallás és azután: erkölcs, hanem »előbb erkölcs és azután vallás«. Ez Plato fölfogása is, aki a legfőbb jó eszmeképéből jut el az istenség fogalmához. Hasonló irányú Kant Immanuel tana is, aki az embertől olyan erkölcsiséget követel, mely nem függ semmi mástól, semmi külső vagy fölső tényezőtől és befolyástól, azaz *autonom* erkölcsöt, melyet az ember maga akar és nem pedig *heteronom* erkölcsöt, mely kívülről adott. Kantnak magas fogalma az ember etikai értékéről és méltóságáról, erős hite az ember etikai lényegében ezt a fönséges, de túlmagas álláspontot fogadtatja el vele, hogy azután az ember ezen csodás erkölcsi világából, melyben nem a természeti megkötöttség érctörvénye uralkodik, hanem az ember nemes erkölcsi törekvésének fölsőbbsége és szentséges szabadsága —

következtessen az istenség létére és az erkölcsi megismerésből vezesse át az embert a vallási eszmébe.

Hogy ezen gondolatsor lehetőségének tudomásával bírtak a régi szentírásmagyarázók is, annak bizonyítására elegendő lesz egyetlen idézet. Az énekek éneke az almafához hasonlítja Izraelt; miért? mert az almafa előbb hoz virágot, azután levelet, így Izrael a kinyilatkoztatás idején eléje helyezte a cselekedetet az isteni ige meghallgatásának, szólván: ‚mindazt, amit Isten parancsolt, megcselekedjük és meghallgatjuk.‘ (Sir. r. a vershez, v. ö. Jalk. 277, és Sabbat 88*a*.) De még világosabban tanusítja a következő hely: Midőn Izral gyermekei *eléje helyezték* sorrendben a cselekvést az ige meghallgatásának, akkor égi hang szólalt meg: ‚ki tárta föl ezt a titkot az én gyermekeimnek, mellyel csak a szolgálattevő angyalok élnek?‘ amint írva van: »áldjátok Istent erőben kiválók, akik *cselekszik* igéjét, hogy *meghallgassák* igéje hangját«, tehát előbb cselekszenek és azután készek, hogy meghallgassák! (Jalk. 277, Sabbat 88*a*.) A midras-exegeta e szerint finom hallással Izrael szavaiból: »mindazt, amit Isten parancsolt, megcselekedjük *és* meghallgatjuk«, az autonom erkölcsiség büszke ambiciójának megszólalását veszi ki, ami által Izrael oly kiváló lesz, mint az almafa az erdő fái között — de ez az álláspont szinte meghaladja az emberi erőt és ez oly titok, olyan miszterium, mellyel csak az erőre kiválók élhetnek, a szolgálattevő angyalok, emberek között pedig csak a legkiválóbbak, akik önmagukból tudják meríteni a legfönségesebb erkölcsi méltóságot és a soha meg nem rendülő erkölcsi akaratot. Álta-

lánosságban azonban szükséges, hogy a vallás nevelje és formálja ilyenné, ha lehetséges, vagy legalább ehhez hasonlóvá az embert és benne kifejlessze, megedzze az igaz erkölcsi akaratot. Tehát a természetes egyenes sorrend, a pedagogiai sorrend: *vallás és erkölcs*, tiszta isteneszme és tiszta erkölcsi élet.

Ám a zsidó vallás bennerejlő fölfogása szerint az sem elég, hogy a vallási eszméből egy általános erkölcsi elv eredjen és az emberben egy általános erkölcsi akarat, egy egyetemes principium, egy univerzális imperativus támadjon, hanem szükséges, hogy törvények rendszere valósítsa meg és tegye valósággá az erkölcsi eszmét és teremtse meg az erkölcsi életet. A hit önmagában még nem üdvözít, a hit önmagában még nem vált meg az erkölcsellenességek nyügeiből, az érzület önmagában még nem helyettesíti a cselekvések életrendszerét, az általános elv még nem pótolja a helyes cselekvések skáláját, azért a zsidó vallás erkölcstanát kifejezve találjuk, úgyszólván keresztülvive — általános elvekben és részletes törvényekben, melyek amazok kifejtései és magyarázatai és melyekre kettős értelemben áll a hitbeli szó: »zil gemór!« menj és tanuld meg, menj és vidd végbe!

A törvény nagy jelentősége a zsidó vallási fölfogásban ennélfogva nemcsak erősen kidomboroddó, hanem természetszerűleg és a cél szempontjából is indokolt. Van egy régi tanítás, egy közismert vallási hagyományos tétel, mely szerint, ha valaki imájában így szól: »a madárfészekre is kiárad a te irgalmad, elhallgattatják, mert az isteni akarat teljesítése nem a megindultságra és a könyörületes érzelmekre van

alapítva, hanem a szigorú törvényes igazságra.« (Berachoth 33 *b*). Az idézett imaformu'a ugyanis arra a törvényre céloz, mely az útfélen talált madárfészekről szól és az anyamadár elbocsátását írja elő. Az egyébként költői és szép imaformula mégis oly szellem hatását árulja el, mely a törvényt szigorúan és pontosan követő vallási odaadás helyébe a múló szentimentalizmust teszi és a szubjektív hangulatot, mely nem mindig következetes, mely változékony és az ember megalkuvásra hajló természeténél fogva könnyen lesz puszta külszín, mely alatt az önzés buján tenyész és mely ép akkor mond csütörtököt, mikor leginkább volna szükség reá és sokszor a maga külső színének kenetes megtartásával lényegben önmagának ellentétévé fajul. Nevezetesen forrongó időkben, politikailag izgatott korokban nem tanácsos a cselekvést a hangulatra bízni, ami kegyetlenkedésekre, túlzásokra, igazságtalanságokra, törvénytiprásra, jogsértésre és a bűnös cselekedetek ámító elméleti önigazolására vezet, de az igazságos törvény tiszteletét kiküszöböli, holott a törvény helyes irányvonalat ád és ha mindenkor, úgy nyugtalan időben fokozott mértékben van az ember erkölcsiségének a törvény támaszára és mértékére szüksége.

Ezért becsülte meg mindenkor a zsidó vallási fölfogás a törvényt, annál inkább, mert a bibliai törvény már eredeténél fogva is méltó arra, hogy a vallási fölfogás a legnagyobb mértékben megbecsülje. Ezt megtette a zsidó szóbeli hagyomány, a szentírásmagyarázat és a hagyományos irodalom. Talán nincs a világon és nem volt a világon nép, mely irodalmát

annyira megbecsülte, annyira beleolvasztotta volna lelkébe és életébe, mint a régi zsidó nép. A szentírás minden betüjét megolvasták és számontartották. Úgy látszik, hogy a tudós körök hatása alatt azokban az időkben a nép zöme szaturálva, át volt hatva a bibliával, a Mózesi könyvek szövegével, a próféták tanításaival, a zsoltárok, proverbiák és egyéb szent iratok tartalmával és formáival, úgy hogy az emberek lelkében a tóra benne volt mint *egy kész alap*, melyhez a törvénymagyarázatot hozzá lehetett fűzni, hozzá lehetett kapcsolni, mindazon változataival, melyek a törvényt az életre, a fejlődő, a változó életre alkalmazhatóvá alakították. A zsidónak, különösen a mesterek tanítványainak lelkében a tóra tudása kész alap volt, úgyszólván kifeszített pergamen, amelyre a palimpszesztírást oly módon rögzítették, hogy az eredeti írás látszott alatta és az eredeti a szent szöveg volt, amelynek egy-egy szava, egy-egy fölöslegesnek látszó betüje lélektanilag és mnemotechnikai erővel ható eszközül szolgált, mely a szóbeli hagyomány és írásmagyarázat tételeit a politikai változások förgetegei között is az elfeledéstől megóvta. A szent szövegnek ismerete ilyformán mintegy helyettesítette a pergament és a szentírásmagyarázatnak sokszor mesterkélt módja nemcsak azt a célt szolgálta, hogy a szöveget értelmezze és nemcsak azt, hogy a hagyományos és az élet alakulásai folytán a régiből előfejlő újabb tételeknek a szentírás tekintélyét szerezze meg, hanem azt a célt is, hogy a szentírás ismert szövegének valamely részletével segítő és könnyítő eszközt szerezzen a bővebb tételek nagy tömegének

rögzítésére, tehát igazán nagy pszichológiai bölcsességgel jelentős pedagógiai célt is szolgált és ért el, amennyiben az ismerttel rögzítette meg az ismeretlent. Ezért ismerték el oly föltétlenül R. Akibának ebbeli nagy érdemeit, mint aki ezt a módszert a tökéletességig fejlesztette, amikor azt geniális módon bővítette és kiterjesztette. Hogy a kapcsoló magyarázatok sokszor önkényeseknek látszanak, az, különösen ha a jelzett célt és eredményt tekintjük, korántsem elegendő ok arra, hogy a misnát és talmudot nem értő egyes áltudósok vagy modern írásmagyarázók mosolyogva emlegessék a régiek exegézisének feltűnő példáit. Hiszen az elkalandozó magyarázatok más vallások teológiájában sem ismeretlenek, anélkül hogy a követett tendencián kívül az említett hasznos és gyakorlati célhoz hasonló föladatot tartanának szem előtt.* Tagadhatatlanul a törvény megbecsülése nyilatkozik meg ebben a módszerben is, mely a szentírást és a későbbi törvényt egymáshoz fűzi és egymással konzerválja.

Ezek után fölvethetjük a kérdést, hogyan viszonylik a hagyományos irodalomból és a régi exe-

* Erre nézve csak egy példát: Arca a Noacho exstructa tam Christum quam Christi Ecclesiam significabat .... Pix illa, qua juncturae arcae praecepto Dei illitae fuerunt ad omnem aquarum ingressum excludendum, Hebraice dicitur *Cofer*, quae vox expiationem quoque et redemptionis pretium notat. Nonne eleganter hoc modo significatum est, soli nos expiationi et redemptioni Christi debere, quod a diluvio divinae vindictae immunes simus? (Hermanni Vitsii De Oeconomia Foederum Dei, lib. IV. Cap. VI. XXI Op. De Noacho et Arca. Basileae MDCCXXXIX.)

gézisből és hermeneutikából eredő vallástörvényi tételek szelleme magához a bibliai alaptörvényhez? A feleletet erre a kérdésre csakis disjunctiv formában adhatjuk meg. Sokszor szigorító, de sűrűn enyhítő. Szigorító azon szent buzgalomnál fogva, hogy Istennek rendelését mennél lelkiismeretesebben, mennél részletesebben, mennél pontosabban, mennél mélyrehatóbban és gondosabban teljesítsük.

Gyakran meg enyhítő, főképen ha összehasonlítjuk a karaitáknak a betühöz ragaszkodó eljárásával. A hagyomány iskolája kritikai módszert és kritikai szellemet követ. Súlyt helyez ugyan a betüre, hisz ahhoz fűzi magyarázatait, de el is tud tekinteni tőle. »Jobb, hogy kitépessék egy betü a tórából, de Isten neve meg legyen szentelve!« (Jebamoth 79*a*.) A különböző helyek egybevetéséből vonja végkövetkeztetéseit és az alapszöveg expansiv vagy restrictiv értelmezését, a törvény alkalmazásának ágazatait és az élethez idomításának részleteit. Mondhatjuk, hogy főképen ahol az ember kíméléséről van szó, ott enyhítő a talmud eljárása. A halálos ítéletek végrehajtását szinte az abolicionizmus határait érintő céltudatossággal oly föltételekkel veszik körül, melyek az igazságszolgáltatásnak ezt a legsúlyosabb formáját a lehető legritkábbá teszik. A javíthatatlan lázadó és engedetlen, megromlott tékozló fiú szigorú büntetését oly körmönfont föltételekhez csatolják, melyeknek összetalálkozása egészen ritka kivételes eset. Főszempont a kímélet és az emberszeretet. A büntető hatalom gyakorlását óvatosan kezeli a hagyományos törvény, bizonyos aggodalommal; a büntetések nagy részét Istennek

tartja fönn és kerüli a legsúlyosabb büntetések alkalmazását, mert Istennek igéjét úgy érti, hogy az ember az ítéletben a legnagyobb mértékben elővigyázatos legyen Midőn a hagyomány szelleme ilyen eljárással módosítja a gyakorlatban a törvényt, épen a tóra igéje iránt táplált határtalan tiszteletből nem ragaszkodik a betűhöz, hanem a szellemet keresi és a kor szükségleteihez és szellemi igényeihez mért csöndes és mérsékelt reformot visz keresztül. Mondhatjuk tehát, hogy főleg a talmud, mint a szóbeli tan és a hagyományos anyag kritikai földolgozója, nem forradalmi módon reformál, de egyben konzervatív és a haladást szolgáló, az üdvös és alapvető lényeghez ragaszkodva újító és teljes harmóniában tartja a multnak tiszteletével a fejlődés igényeit. Ebben a tekintetben is rendkívül tiszteletre méltó és igen bölcs és megfontolt szellemnek letéteményese.

A talmudot sokféleképép és igen eltérő módon ítélték meg. Strack Herman azt írja róla: »Kevés írásműről mondtak oly sokféle ellentmondó ítéletet, mint a talmudról. A törvényhű zsidók oldalán a ‚szent talmud'-ról a legmagasabb tisztelet kifejezéseivel beszélnek, mások ostobaságok és hitványságok, valamint a kereszténység ellen irányuló ellenséges kifakadások zagyva egyvelegének nyilvánítják.« Természetesen utóbbi véleményt azok vallhatják csupán, akik nem értik és akik nem ismerik. Akik nem értik, azoknak a talmud szűkszavú sürgönystílusa eliptikus szólásaival, amelyekbe gondolat- és fogalomkomplexumok merész kombinációit foglalják, hasonlítják és tömörítik össze, érthetetlen egyvelegnek tűnik föl,

hogy bámészkodva állanak előttük; már pedig azok, akik a talmudot nem ismerik, azt is elhihetik vagy elképzelhetik, hogy egyes nyilatkozatai, melyek a pogányság ellen árulnak el sokszor jogos fölháborodásból eredő idegenkedést és ellenszenvet, a kereszténységre vonatkoznak, holott a talmudnak és a talmud történetének ismerői jól tudják, hogy a tekintélyben jelentéktelenebb Palesztinai Gemára fölött a Babilóniai Talmudot illeti nem csupán az elsőbbség, hanem a vallási életben irányadó súly is — és tudja azt is, hogy a Talmud Babilóniában az V. század végén nyerte befejezését és hogy a III—V. században Babilóniában a kereszténység nem volt a hatalom birtokában, érdekei a zsidóságéval sokszor azonosak voltak. A tűzimádó perzsák részéről egyidőben egyforma támadásnak voltak kitéve, zsidók és keresztények között az érintkezés legtöbbször barátságos volt. A keresztények jórészt megtartották a szombatot, a circumciziót, a pászkabárány szertartását, a zsidó tudósok kerülték a velük való vallási disputákat, mint pl. a legnagyobbak egyike *Rába* is, a talmud megszerkesztésének ez úttörő korifeusa, nehogy a jó viszony vallási viták által megzavartassék. A babilóniai zsidó és keresztény források ugyanazon perzsa uralkodókat dicsőítik és ugyanazokat gáncsolják, ami érdekeik azonosságát mutatja és egymásra utaltságukat igazolja, hiszen a hatalom birtoka a pogányság kezében volt és annak nyomását érezte Babilóniában a pogányság tömegeitől körülvett zsidóság és kereszténység ez időszak nagy részén át egyformán, tehát a főiskolákban fölhangzó és a babilóniai talmudban előforduló, a pogány népekre vonat-

kozó esetleges kedvezőtlen kijelentések aligha irányulhattak más ellen, mint a pogányság ellen.

Igaz talmudismerő azt is tudni fogja, hogy az »Akum« szó, aminek értelme, ha az abbreviatura szavait kimondjuk: »csillagok és égi testek imádói« megfelel ugyan az akkori korviszonyoknak, de eredetileg a talmudban nem állt, hanem csak annyi állt: idegenek, pogányok, idegen nemzetek — s csupán abból a célból vették föl később a szövegekbe, hogy az elhagyott szavak helyett világosan jelezzék, hogy a keresztényekre *nem* vonatkozik; arról pedig már nem tehettek a zsidók, hogy a gyanusítás ebből a minden kétséget kizárni akaró pót-szóból új vádat faragott, »Krisztus és Mária imádóit« keresve alatta, ami bizonyára lehetetlen volt, mert a talmud szerzőinek idejében a Mária-kultusz Babilóniában anakronizmus volna I. Sergius pápa előtt. Az ókori népekről sok elismerő és gáncsoló nézet fordul elő a talmudban, dicséret és kifakadás, amit a kor és a viszonyok megokolnak vagy legalább érthetővé tesznek, de amelyek törvényerővel nem bírnak, nem is mint olyanok szerepelnek. Egyes népekről vagy szektáriusokról (Minim) fölhozott gáncsoló kifejezések nem sérthetik ma senkinek személyes vagy faji érzékenységét, még kevésbé vallási érzékenységét és nem lehetnek otromba támadások tárgyai vagy ürügyei ez okból sem. Továbbá vannak közöttük olyanok is, amelyeket a szentírásból vettek, mint például, hogy testrészük hasonlatos a szamáréhoz, amivel Ezekiel próféta az idegenekkel űzött erkölcstelenséget bélyegzi meg és teszi undorítóvá a bálványimádási kicsapongásokkal kapcsolatos idegen kultusz utánzá-

sát, hogy elriassza attól a bűntől a reá hallgató nemzedéket; a szentírást, a prófétát pedig támadni vagy lerántani nem lehet a talmudgáncsolónak se szándéka. Használ a talmud egy-egy bölcse olykor erős szólamokat, erős túlzó kifejezéseket, ami ugyan kihasználható rosszakaratú célzatossággal, de ha jól odafigyelünk, rendszerint észrevehetjük, hogy valami bűn vagy szenvedély megútáltatása a kijelentés célja. Asszonyokról, gyermekekről, öregekről, férfiakról vannak röpke szavak, velős kijelentések, erős kritikák, de ezek nem általános érvényű dogmatikus tételek, hanem egyes félszegségek vagy hibák gáncsolásai és relatív érvényűek; hiszen elég sűrűn tanítja a talmud az öregek tiszteletét, a nők tiszteletét kötelező erővel. Lehet fölhányni a talmud túlzó, részletekbe menő kazuisztikáját is, de a nagy jogi és vallástudományi régi szakművek is kazuisztikusak voltak. — Azonban engedjük át a szót újra a föntidézett szerzőnek.

A talmud különböző szempontú megítéléseiről így folytatja Strack további fejtegetéseit:* »Az ítéletek ezen eltérő voltának okát részben a vallási fölfogás, a nevelés (származás, megszokás) különböző voltában leli a megítélő személye szerint, másrészt a megítélt tárgy tartalmának rendkívüli sokféleségében, mely sokféleség alkalmat ad a bírálónak a talmudból olyan nyilatkozatokat idézgetni, melyek az ő véleménye mellett szólnak, vagy amellett szólni látszanak. A talmudnak helyes megítéléséhez kettő szükséges. *A)* Tudnunk kell nemcsak azt, milyen (politikai)

* Einleitung in den Thalmud, (Leipzig 1894.) 95. l.

viszonyok között és milyen (vallási) nézetek hatása alatt éltek a zsidók Palesztinában és Babilóniában a kereszténység első öt százada alatt, hanem azt is, hogy állottak elő és hogyan keletkeztek ezek a viszonyok és nézetek. *B)* Szem előtt kell tartani, hogy a talmud *nem törvénykönyv, nem kódex,* amelyben minden mondat föltétlen érvénnyel bír. Már a misnában is nagyon gyakran különböző *nézetek* lesznek egymás mellett fölhozva, anélkül hogy lezáró, végleges megállapítás füzetnék hozzájuk. És a Gemara végesvégig vitázócsarnok jellegét viseli vagy jegyzőkönyvek gyűjteményét azon diszkussziók fölött, melyek során az Amórák a misna tételeit megbeszélték (megmagyarázták, kiegészítették, módosították). »— Teljesen visszás és fonák dolog ezek szerint egyes tanítóknak a talmudban előforduló nyilatkozatait egyszerűen ‚a talmud tanításának' kiadni.« — »A talmudot rendszerint így kellene idézni: N. N. mester mondotta, és amellett nemcsak a kort kellene megjelölni, amelyben élt, hanem azt is meg kellene jegyezni, vajjon ellentmondással találkozott-e, avagy a halácha szerinte marad-e végleg megállapítva?«

A jeles keresztény tudós és kiváló szakember alapos és higgadt ítélete után halljuk egy zsidó szakírónak nézetnyilvánítását a talmud különböző értékeléséről. »A talmud — írja Funk S.* — ellenséges támadásban és védelemben bőven részesült, de túlontúl kevéssé tették tanulmányozás tárgyává. Alighogy keletkezése helyét elhagyta, egy római császár

* Die Entstehung des Talmuds (Leipzig 1910.) 113. l.

ellenséges novellával üdvözölte. (Justinian 145 nov. 553. év.) Átokmondásokat, bullákat, konfiskáló dekrétumokat vittek ellene ütközetbe, lobogó máglyarakásokat gyújtottak meg számára. A XVI. sz. második felében nem kevesebbszer mint hatszor égették el. Nemes védő lovagjai is akadtak, szellemi héroszok, akik érte bátran síkra szálltak; csak egyet említünk, Reuchlint. Pártszenvedély ezen csodálatos mű megítélésére egyes mondásokat kiragadott, nem gondolva meg, hogy a talmudban törvénytanítók ezrei jutnak szóhoz, oly tanítók, akik különböző országokban, a legkülönbözőbb politikai és társadalmi viszonyok között éltek és működtek. Olyan művek mint a talmud nemereszthetők szét ízekre. Csak mint egészek ítélhetők meg és értékelhetők.«

Valóságban a talmud egy komplikált csodálatos szellemi termék, óriási szellemi munkának eredménye, amelyről csak az alkothat tiszta fogalmat, aki belemélyedt, tartalmával és módszerével megismerkedett és a nagy föladatokkal tisztába jött, amelyeket a benne szereplő mesterek és nemzedékek maguk elé kitűztek. Mert nemcsak arról volt szó, mint az első exegetáknál, a midraszszerű szentírásmagyarázat úttörőinél, hogy a szentírás szövegét magyarázzák, új szükségszerűségekből fakadó új törvények és tételek jogosultságát a szentírásra visszavezessék, ősrégi tradiciókat, melyek még a zsidó népben elevenen éltek és ős-zsidó, olykor egyiptomi és babiloniai forrásokból fakadtak, a szentírással összhangba hozzanak. Hanem szó volt arról is, hogy a szóbeli tannak írásba foglalt eredményeit, az ősi, sokszor a Szinájig visszamenő

tradiciónak megrögzített tanait, a misnának tételeit, miután azoknak értelmét a politikai üldözések vihara elhomályosította, a politikai katasztrófák hatalma megzilálta, aminők a Trajan és Hadrian alatti események voltak, a politikai változások mindent összekuszáló és szétromboló ereje — aminő a Palesztinából Babilóniába való áttelepülés volt — bizonytalanná tette, kritikai és összehasonlító módszerrel, a rengeteg anyag részeinek egybevetésével, a hiteles és nem hiteles szövegmaradványok szembeállításával és vonatkozásba hozásával, tárgyi és módszertani, külső és belső okok mérlegelésével, tudományos eljárással, igen nagy szellemi munkával és rendkívüli elmeéllel megvitassák, újra átvitassák, az eltűnt értelmet újra megtalálják és megállapítsák, a helyes vallási- és joggyakorlatot a maga legvalószínűbben hiteles eredeti mivoltában újból helyreállítsák. Mindezen felül pedig oly egységes rendszert alkossanak, amely véglegesen írásban fogalmazva ugyan nincsen, de legalább elmében és elméletben tisztázva van, hogy annak rengeteg sok része egymással és az egésszel sehol ellentmondásban ne legyen és ízeinek belső harmoniájával jogelvi egységet alkosson. Ennek a műnek a tanulmányozása a zsidó elme fejlődésére igen nagy hatással volt, de a benne foglalt alapvető erkölcsi elveknek is igen nagy a jelentősége a gyöngéd emberbaráti szeretet, a nemes érzés, az igazságosság, a jogtisztelet, a békés szellem, a családi életbeli tisztaság, az etikai élet kifejlesztésében és biztosításában.

A talmud helyes megítélését és kellő értékelésének elterjedését nemzsidó körökben nagyban akadályozta a sok rágalmazás, hamisítás, illetve hamis

idézet, félremagyarázás és koholmány, melyekkel főképen a zsidóellenes irodalomban találkozunk, amelyeknek vándorló anyaga könyvből könyvbe költözik minden kritika nélkül a hasonló tendenciájú irodalomnak időről-időre fölbukkanó termékeiben.

Hogy ezeket a hamisításokat, amelyek Eisenmenger óta a zsidók ellen irányuló célzatos irodalomban az unalmasságig szerepelnek és melyek úgy a talmudra, mint az egész régebbi és későbbi halachai irodalomra kiterjeszkednek, némileg ismertessük, főleg Rohlingnak, a Der Talmudjude szerzőjének irataira utalunk, amely említett műnek jellemzésére Strack csak annyit mond a szakirodalom összeállításában: »Plagiat eines ebenso verlogenen wie gehässigen Menschen aus Eisenmengers Buch«, vagyis egy époly hazug mint gyűlölködő embernek plagiátuma Eisenmenger könyvéből. Szándékos hamisítások mellett természetesen előfordulnak tudatlanságon alapuló egyszerű félreértések, de a tendencia mindig ugyanaz: a félreértett vagy a félremagyarázott helyeket a zsidók ellen kihasználni és a zsidókat azok alapján megrágalmazni vagy meggyanusítani. Érdekes példája ennek egy jogi vélemény hamis értelmezése. Arról van szó, ha egy zsidó nemzsidótól földet vásárol és az ügylet két különböző jogrendszer szempontjából ítélhető meg, például az *eladó* római vagy babilóniai törvény alá tartozik, a *vevő* pedig a zsidó törvény alá; ebben az esetben, az eladó már megkapta a pénzt, tehát a föld saját törvénye szerint már nem az övé, a zsidó lefizette ugyan már a vételárt, de a vallástörvény előírt formái között a birtokbavételi aktust még nem fogana-

tosította, tehát a föld még nem az övé — így az a földterület jogilag gazdátlannak tekintendő mindaddig, míg az előírás szerinti birtokbavétel meg nem történt és idegen foglalás veszélyének ki van téve a zsidó vevő kárára, tehát ebből az következik, hogy a formaszerű birtokbavétellel sietni kell. Ebből a rendelkezésből azt olvasták ki, hogy a nemzsidónak, de legfőkép a kereszténynek vagyona a zsidó előtt a talmudi jog és morál értelmében szabad préda. Alapos tévedés! Menthető azzal, hogy a talmud nehéz, túlrövid és tömör műszavas stílusát a kezdő orientalisták nehezen értik meg, és nem minden az orientális szövegekben betűzgetni és szótagolni tudó szaktudós vagy író szokott hozzá két jogrendszer vonatkozásainak a gyakorlati élethez való viszonyáról gondolkozni. A felhozott példa esetében tehát a zsidó vevő ki van téve annak a veszélynek, hogy esetleg egy másik zsidó (akitől talán valamikor ugyanezt a birtokot erőszakos hódító a háború jogán vette el) beléhelyezkedik az általa megvásárolt és kifizetett birtokba. Ez így volna az ó zsidó theológiai jog szerint. De Majmonides, az első nagy kodifikátor már megjegyzi, hogy csak abban az esetben volna így, ha nincs a zsidó lakóhelyén *állami* törvény, mely ilyen kérdésekben intézkedik, de ha van *állami* törvény, úgy az mértékadó, mert vallási szempontból is, a régi Samueli tán szerint *minden vagyonjogi kérdésben az állami törvény követendő.* (Jad Chazáka, Zechia I. 14. 15.) Ilyenek a tudatlanságból és meg nem értésből eredő vádak a talmud ellen. De vannak egyszerű hamisítások is. Ne csodálkozzunk ezen sem. Ha

Rohling képes volt »Der Antichrist und das Ende der Welt« címen 1875-ben megjelent művében azt írni: »ein Protestant, der nach Luthers Rezepten lebt, ist ein Ungeheuer« — vagyis »egy protestáns, aki Luther receptjei szerint él, az szörnyeteg« és 1877-ben megjelent könyvében: »Der Katechismus des 19-ten Jahrhunderts für Juden und Protestanten« 287. lapon idézőjelben mint Luther mondását idézi a következő erkölcsi elvet: »Sündige tapfer und glaube mit grösserer Tapferkeit« vagyis: »vétkezz merészen és higyj még merészebben« és ezt az idézetet egy másik művében latinul ismétli: »pecca fortiter et fortius crede« mint Luther tanítását, továbbá, ha a felekezetközi türelmesség nála oly alacsony fokon áll, hogy a zsidónak protestáns hitre térését így nevezi: »cambiar stanza in casa del diavolo«, azaz »szobát cserélni az ördög lakóházában«, úgy azon sem kell csodálkozni, ha a talmudot hamisan idézi, hiszen még Agobard püspököt is megajándékozza egy hamisított szöveggel, mely az ő erkölcsösnek aligha nevezhető céljainak támogatására van ravaszul kieszelve. Ezekkel a törekvésekkel, gyanusításokkal és ráfogásokkal szemben épen az áll, hogy a talmud egész szelleme a legkomolyabb erkölcsi szellem, és célkitűzése az embernek komoly erkölcsi szellemre való nevelése.

Rohling ellenében bizonyára inkább Dr. Friedrich Frank, (Pfarrer und Landtagsabgeordneter) nézete jár közelebb az igazsághoz, ki 1892-ben megjelent tanulmányában: Die Kirche und die Juden a 70. lapon így ír: »Én nem vagyok talmudismerő, hiányzik nálam a szükséges nyelvismeret, hogy a talmudot megértéssel

olvashassam, már-már 30 éve nem foglalkozom a sémi nyelvekkel. Azonban figyelemmel és előítélet nélkül olvastam a keresztény és zsidó tudósok szakbavágó műveit, egybevetettem legjobb tudásom és lelkiismeretem szerint a nézeteket és úgy alkottam meg ítéletemet. Ez oda irányul, hogy a talmud jelenlegi általános értelmezése szerint a keresztények számára semminemű veszedelemmel nem jár, a zsidók számára pedig nem akadály, hogy a keresztényekkel békében és egyességben éljenek. Sőt, ha a zsidó az életét a talmud tanai szerint rendezi be, úgy amint az jelenleg az iskolákban előadatik, akkor a szó legteljesebb értelmében igaz ember (Ehrenmann) lesz, akitől a keresztény nem tagadhatja meg legteljesebb nagyrabecsülését«. Fölösleges ezen egyszerű szavak után az igazi kiváló keresztény szaktudósok, mint Delitzsch Ferenc, Strack Herman és mások véleményét fölsorolni. A zsidó etika irányának és jellegének ismertetésére a talmudból és egyéb forrásokból tárgycsoportok szerint fölhozott hiteles idézetek képet fognak nyujtani a tanulni vágyó zsidóknak és elfogulatlanul ismereteket szerezni vágyó másvallásúaknak azon vallásos buzgalomtól áthatott és az emberszeretet szellemétől ihletett, tiszta jogérzetről és fennkölt erkölcsi törekvésről tanuskodó szellem felől, mely az egész talmudot átlengi és szükséges alkotó eleme annak az ősi zsidó vallásos gondolkodásnak, mely lényegében nem egyéb, mint fáradhatatlan és kitartó törekvés ideális élettartalom után.

Néhány évtizeddel ezelőtt a modern zsidó tudomány képviselői a zsidó etikának vezérelveit össze-

foglalták. Ez az összefoglalás mint függelék a német fordítással ellátott imakönyvekbe is fölvétetett a hívek épülésére és a vallási erkölcsiség megszilárdítására. Ezek a magasztos tanok a jellemek megnemesítésére és a társadalom erkölcsi alapjainak megerősítésére a legüdvösebb hatást gyakorolni fölötte alkalmasak és az erkölcsi nevelés terén az emberiségnek a legnagyobb szolgálatot tenni hivatvák. A szakember minden szavában fölismeri a bibliai és a hagyományos irodalomból eredő színt és sugallatot. Aki pedig a jelen munkában később bemutatott, különböző tárgycsoportok szerint összeállított idézeteket elolvassa, meg fogja találni az ősi források és a modern formulázás között uralkodó belső rokonságot, a lélek és szellem egységét. Mielőtt tehát a hagyományos irodalomból az olvasó elé tárjuk a talmudi etikának lényeges tanításait, útunk elején előrebocsátunk néhány megvilágosító idézetet a hagyományos irodalomból és fölállítjuk a zsidó valláserkölcsi fölfogás ezen említett új dokumentumát, hogy mint szövétnek világosságot árasszon az ó zsidó és talmudi etikának szent ösvényeire.

A talmud igazságosságra, becsületességre, emberszeretetre, erkölcsi tisztaságra, jámborságra, istenfélelemre a szülők és tanítók tiszteletére, a fölöttes hatóságok iránt való engedelmességre, békeszeretetre, erkölcsi tökéletesedés után való törekvésre tanít, egészen a biblia szellemében, amelynek céljait követi és amelynek lelkétől ihletve van. Idézetekből egy kis csokort kötünk össze, előrevetőleg, hogy némi fogalmat nyujtsunk a talmud és a hagyományos irodalom nevelő törekvéseiről.

— **Idézetek a talmudból és midrásból.** —

Jótékonyságra, embertársaink megsegítésére többek között így int és ezzel buzdít a talmud: »A bilincsbe vert rab nem szabadíthatja ki egyedül magát börtönéből«. (Berach 5.)

Istenbe vetett bizalomra és reményre így tanít: »Ha a kifent kard éri is már az ember nyakát, még mindig ne tegyen le az isteni irgalomról.« (Ber. 10.)

Veszélyben, bajban vallásos megnyugvásra tanít: »Amit az irgalom Ura tesz, javunkra teszi.« (Ber. 60.)

Embertársunk életének megbecsülésére önfeláldozásra készt és arra tanít, hogy saját életünk megmentésére se törjünk másnak életére e szavakkal: »Mi jogon véled, hogy a te véred pirosabb mint az övé, talán az ő vére pirosabb mint a tiéd!« (Peszáchim 28*b*.)

Őrizkedjünk embertársunkat a nyilvánosság előtt megszégyeníteni. »Üdvösebb az embernek, hogy a tüzes kemencébe vesse magát, semhogy sápadttá tegye embertársa arcát a nyilvánosság előtt.« (Berach. 43*b*. Bába Mec. 59*a*.)

»Ami neked rossz, azt felebarátodnak se tedd! — ez az egész tóra, a többi mind ennek magya-

rázása« (Sabbath 31*a*.) így tanítja Hillel a zsidó hitre térő pogánynak az általános emberszeretetet, a könyörületet és kíméletet, a jóakaratot minden ember iránt, mint a zsidó vallás alapelvét.

A gondos figyelmet embertársunk érdekére és javára ezzel a képpel ajánlja rabbi Júda hanászi: »Ne öntse ki az ember ciszternája vizét, ha még másoknak szüksége lehet rája.« (Jebam. 11*b*.)

A népies példaszót szentírási idézettel erősítve megtanítja Rába az előbbihez rokon metaforával a hála kötelező voltát: »A kútba, melynek vizéből ittál, ne dobj követ!« (Bába K. 92*b*.)

Aki mást jóra int, legyen bűntől tiszta, nehogy az ítélőt az elítélt megróhassa; »Az egyik szól: vedd ki a szálkát szemeidből, a másik szól: vedd ki a gerendát szemeidből!« (Bába Bat. 15*b*.)

Arra tanít, hogy teljes kifogástalanságra törekedjék az ember. »Tartsd távol magad a rúttól és ami hozzá hasonlít!« (Chul. 44*b*.)

A szerénytelen szereplési vágyat így ostorozza: »A műveletlen ember előtérbe tolakszik.« (Megilla 12*b*.) »Nem a hely teszi tiszteltté az embert, hanem az ember a helyét.« (Taanith 21*b*.)

A tudást nagyrabecsüli. Igazi szegénység a tudatlanság. »Nincs nagyobb szegény, mint a

tudásban szegény, mint a szent földön mondják: akiben tudás van, abban minden van, ha az nincs benne, mi van benne? ha azt megszerezte, mi hiányzik neki? ha azt meg nem szerezte, mije van?« (Ned. 41*a*.) »A példaszó mondja: tudást szereztél, miben van hiányod, tudásban vagy szegény, mit szereztél?« (Peszikta Buber 33. l.)

Nagyon szabadelvűen nyilatkozik az idegen népekről Rabbi Jóchanan: »A külső országi idegen népbeliek nem minősíthetők bálványimádóknak, csak őseik szokásaihoz ragaszkodnak« (Chulin 13*b*.), vagyis belső gondolkozásukban már szakítottak a bálványimádással és ha a jeruzsálemi szentélyben áldozatot óhajtanak bemutatni, az tőlük elfogadható. (U. o.)

»Az idegen népek szegényeiről gondoskodni kell együtt Izrael szegényeivel.« (Gittin 59*b*. misna és Gittin 61*a*.)

Az ember arra törekedjék, hogy a tulajdon keresetéből éljen meg, kerülje a jótékonyság igénybe vételét, inkább mondjon le arról is, hogy szombatját méltó módon ünnepelje. »Tedd szombatodat inkább köznaphoz hasonlóvá, de ne szorulj rá embertársaidra«, vagyis elégedj meg szombaton is kevéssel, mint köznapon. (R. Akiba nevében Sabb. 118*a*.

»Akinek kenyér van kosarában és azt mondja, mit eszem holnap? kicsinyhitű.« (Szóta 48*b*.)

Az érdemet illeti meg a jutalom: »Aki fáradozott szombat előtt való napon, az élvezzen szombaton!« (Abóda Z. 3*a*.)

»Idegen népbeli, aki foglalkozik a szentírással, olyan mint a főpap Izraelben, mert írva van, ‚az *ember* gyakorolja azokat és él általuk' — (Lev. 3.)« (Jutalmat nyer az idegen a szentírás tanulmányozásáért, ha nem is épen olyan nagyot, mint aki a szentírás tanulmányozásával megbizatott.) (U. o.)

Aki a szentírással foglalkozik és jótékonyságot gyakorol, fölszabadul a bűnös indulatok hatalma alól. »Boldogok az izraeliták, amidőn foglalkoznak a tórával és jótékony cselekedetekkel, a vétkes hajlam hatalmukba van adva és nem ők vannak a vétkes hajlam hatalmában.« (Bába K. 17.)

»Az ember cselekedjék jót még azzal is, aki rosszat tett vele, és ne legyen bosszúforraló és haragtartó, mert írva van: ‚ne légy bosszúforraló és haragtartó' és ez az útja a szentéletű Izraelnek.« (Jalk. 33. zs.)

»Aki elzárja szemét, hogy ne kelljen jótékonyságot gyakorolnia, olyan, mintha bálványt imádna!« (R. Józsua nevében Jalk. Reé, 14.)

»Rabbi Józsua b. Lévi Rómába utazott és látott ott márványoszlopokat, melyek be voltak vonva szőnyegekkel, nyáron, hogy meg ne hasad-

janak, télen, hogy meg ne kérgesedjenek, és látott egy szegény embert ottan, aki nádgyékényen feküdt, és nádgyékénnyel volt betakarva és a zsoltárigével szólt: A te igazságod rendületlen, mint az örök hegyek, a te ítéleted mély, mint a nagy örvény: akit sujtasz, mélyen sujtod, akinek adsz, bőven adsz.« Rabbi Jonathan mondja, amint az örök hegyek útját állják a nagy örvénynek, hogy hullámai el ne árasszák a világot, úgy az igazak cselekedetei legyőzik a büntető végzetet, hogy ne érje a világot.« (Peszik. Bub. 9. 20. és 11; 73. és 74. l.)

»Rabbi Júda a fejedelem mondá, melyik az üdvös út, melyet az ember kiválasszon magának? — Ragaszkodjék az erős hithez!« (Tamid 28*a*.)

Es most hadd következzék az etikának új tételes fogalmazása, melyet a mi korunk jeles teológusai állítottak össze a biblia és a zsidó vallási irodalom alapján, mint a zsidó erkölcstan rövid katechizmusát, mely – mint említettük – a fordítással ellátott imakönyvekbe is felvétetett, annak igazolására, hogy multban és jelenben a szellem egy.

— A zsidó erkölcstan alapelvei. —

A zsidó vallás tanítja:

1. az emberiség egységét.

A zsidóság az emberi nem egységét vallja. Egy atyánk van mindnyájunknak, egy Isten teremtett bennünket.

Ennélfogva meghagyja:

2. A felebaráti szeretetet.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi: »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!« és a szeretetnek ezen minden embert átölelő parancsát a zsidó vallás alapvető legfőbb elvének jelenti ki.

Ennélfogva megtiltja: minden emberrel szemben — bárminő legyen származása, bármely nemzethez tartozzék, bármely hitet valljon — az ellenséges indulat, irígység, rosszakarat és szeretetlenség minden nemét; becsületességet és jogtiszteletet követel, megtilt mindenféle igazságtalanságot, kiváltképen minden jogtalanságot az emberi érintkezésben és kereskedelemben, minden jogtalan haszonszerzést, kihasználását mások kényszerhelyzetének, könnyelműségének és tapasztalatlanságának, továbbá minden uzsorát és mások erejének uzsoraszerű kizsákmányolását.

3. Felebarátunk személyének és jogainak védelmét.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi: embertársunk életének, egészségének, erejének és vagyonának tiszteletbentartását. Ennélfogva megtiltja embertársunk károsítását csellel vagy erőszakkal vagy bármely más jogellenes módon, javaiból kiforgatását és jogtalan támadások ellenében védtelenül hagyását.

4. Felebarátunk becsületének tiszteletben tartását.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi: felebarátunk becsületének mint a magunkénak szentül tartását.

Ennélfogva megtiltja embertársunk kisebbítését megszólás által, megbántását gúny és megszégyenítés által.

5. Felebarátunk hitének tiszteletben tartását.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi mások vallási meggyőződésének tiszteletét. Ennélfogva megtiltja a tiszteletlen vagy sértő magatartást máshitűek vallási jelvényeivel és szokásaival szemben.

6. Felebarátunk szenvedéseinek enyhítését.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi, hogy könyörületet gyakoroljunk mindenkivel, a mezíteleneket ruházzuk, az éhezőket tápláljuk, a betegeket ápoljuk, a gyászolókat vigasztaljuk. Megtiltja tehát, hogy gondoskodásunkat kizárólag magunk és a mieink javára korlátozzuk és mások bajánál részvétlenek maradjunk.

A zsidó vallás követeli:

7. A munkát.

Kötelességünkké teszi, hogy a munkát tiszteljük; mindenki a maga helyén vegyen részt az összesség tevékenységben, testi vagy szellemi munkával és az alkotás és működés szorgalmában keresse az élet áldásait. Követeli ennélfogva erőink és képességeink ápolását, kiképzését és tevékenységben alkalmazását. Megtilt ellenben minden tétlen, renyhe élvezetet és a mások támogatására számító tétlenséget.

8. Az igazságszeretetet.

Kötelességünkké teszi, hogy törhetetlenül valljuk az igazságot, igazságot gyakoroljunk, igenünk *igen*, nem-sza-

vunk *nem* legyen; tiltja ennélfogva az igazság minden elferdítését, tilt minden megtévesztést, félrevezetést, hízelgést, álcsillogást és mindennemű hamis látszatkeltést.

9. A szerénységet.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi, hogy alázatban járjunk Isten előtt és szerénységben az emberek előtt; tiltja tehát a fölfuvalkodást, gőgöt, fönnhéjázást, tolakodó képzelődést, dicsekvést és mások érdemeinek kicsinylését.

10. Az emberek között az összeférést.

Előírja az összeférést, engesztelékenységet, szelídséget a bánásmódban és a jóindulatot; kötelességünkké teszi tehát, hogy rosszat jóval viszonozzunk, inkább tűrjünk igazságtalanságot, mintsem tegyünk igazságtalanságot; megtiltja ennélfogva a bosszúállást, a gyűlölet megőrzését bensőnkben, a haragtartást és ellenfeleinktől a segítség megtagadását.

11. Az erkölcsi tisztaságot.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi a szemérmességet, a szigorú erkölcsi tisztaságot, a házasság szentültartását; ennélfogva tiltja az erkölcsi fegyelmezetlenséget, a kicsapongást, a családi kötelékek minden lazítását.

12. Az engedelmességet a fölsőbbség iránt.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi, hogy az állam törvényeit lelkiismeretesen kövessük, a hatóságot tisz-

teljük és annak engedelmeskedjünk; ennélfogva tiltja a hatóság rendeleteivel szemben való ellenszegülést és a törvények mindennemű megkerülését.

Mindezen kötelességek teljesítése által pedig célozza:

13. Embertársunk javának előmozdítását.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi, hogy embertársunk javát előmozdítsuk és hogy az egyesnek valamint az összességnek kiki erejének mértéke szerint szolgáljon; tilt ennélfogva minden renyhe közömbösséget a köz java iránt és minden önző elzárkózást a társadalomnak az emberiség megnemesítésére és a jótékonyság céljára alkotott intézményei elől.

14. A haza üdvének biztosítását.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi: a hazát szeretni, annak becsületéért, boldogságáért és szabadságáért vért és vagyont készségesen áldozni.

15. Az emberiség testvéri szövetségének eljövetelét.

A zsidó vallás kötelességünkké teszi, hogy *Isten nevét megszenteljük cselekedeteinkkel* és odahassunk, hogy elérkezzék az az idő, mikor az emberek egyesülnek Isten szeretetében és emberszeretetben.

* *

Dr. Norbert Peters (a paderborni filozófia-teol. kar teológiai professzora), aki nagyon szigorú mértéket alkalmaz a zsidó vallásra, mert fönntartja magának a fokozati megkülönböztetést saját vallása és annak etikája javára, egyébként igen tanul-

ságos művében — Die Religion des Alten Testaments in ihrer Einzigartigkeit unter den Religionen des alten Orients — (München 1913) mégis elismeri a bibliai etika magasságát, majd így folytatja: »Különös tárgyalást igényel az emberszeretet az ótestamentomban. Legbelsőbb magva az ótestamentomi vallásnak a szeretet Isten iránt; ez azonban az isteni Atya gyermekeire való tettbeli alkalmazásban jut kibontakozásra, az emberszeretetben. Buzdító tanításában a vallás azt az emberi társadalomra nézve nélkülözhetetlen műveletet végzi, hogy az embert áldozathozatalra készti, ott is ahol a természetes érzés fölmondja a szolgálatot. Az istenszeretet motívumából eredő felebaráti szeretet az altruisztikus humanitásgondolatot vonatkozásba helyezi a szellemi világ centralis napjával. Így az emberszeretet és annak minden egyes cselekménye az isteni Név megszentelése lesz. Azért a régi igét: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat (Mózes III. 19., 18.) már Hillél joggal az egész vallás összefoglalásának tekinti, minden egyéb csak magyarázat ehhez a tételhez. És valósággal az ótestamentomi vallás, noha ma a régi semiták vallásának erkölcsi tartalma is lényegesen magasabbra értékelendő, mint eddig vélték, egészen egyedülálló módon a felebaráti szeretet elsőrendű iskolájának bizonyul, melyet Lao-tsze se szárnyal túl.« Reámutat arra, hogy a bibliai büntetőjogban nincs kínos halálbüntetés, csonkítás, kínvallatás, nincs büntetéssúlyosbítás visszaesés címén, a talio pénzértéket jelent, kivéve a gyilkosság esetét, a gyilkosság és emberölés élesen meg van különböztetve és a vérbosszú joga a mene-

dékvárosok intézménye által ellensúlyozva, a barbár hadijog letompítva; még az ellenség gyümölcsfáit sem szabad kipusztítani.

A tulajdonjog és a zálogjog tiszteletben tartja, ami az élethez legszükségesebb és nem nyul hozzá; a rabszolgatörvény is humánus és a rabszolga tagjává lehet a gyülekezetnek, az istenválasztotta szent népnek, egyébként joga van a szombati nyugalomra és gazdája önkénye ellen meg van védve. Az idegenek, szegények, özvegyek, árvák, kiváló védelemben részesülnek. A vándor csillapíthatja éhét az útmenti gyümölcsökön, a tallózás és böngészés a szántóföldön és a szőlőkertben a szegény és az idegen joga, ezeké a termés széle a gabonaföldön; a pihenőév ugartermése a szegényeké. A jóbelév egyedülálló szociális intézménye és a kamattilalom honbeliekkel szemben megőrzik a népet az elszegényedéstől és kizsákmányolástól. Nemes szánalom él egyes részletes rendelkezésekben. A vakot nem szabad félrevezetni, a szombati nyugalom az állatok kímélésére is szolgál, a szájkosár tilos a nyomtatásnál, eltévedt állatokon segíteni kell stb. »Mindent egybefogva: az ókor egyéb törvényhozásai mutathatnak egyes nemes vonásokat, de a nemes emberiességnek ilyen az egészen áthúzódó szelleme nem található egyebütt sehol. Még keresztény törvénykönyvekben is vannak egyes részletrendelkezések, melyek Izraellel szemben visszaesést jelentenek a durvaságba és barbárságba. Azután gondoljunk a jótékonyság gyakori ajánlására, ami jobb a bőjtölésnél — a prófétáknál és a példabeszédekben. A jótékonyság a bűnt is kiengeszteli. Ez a fölfogás egyébként

világosan mutatja, hogy az ótestamentomi emberszeretet mint az Isten iránt való szeretet gyümölcse van elgondolva.«

Igaz — mondja — hogy az emberszeretet legelőbb a honfitársra vonatkozik, ezt a szeretetnek minden emberrel közös helyes rendje hozza magával. De testvér a népnek minden tagja, a rabszolga is és az idegen települt is. »Az izraelita ezt ne nyomja el, a szombati nyugalom és az ünnepi öröm jótéteményében részesítse és azonképen mint honfitársát szeresse, mint önnönmagát, amint Isten is szereti őt. Mint támogatásra szoruló sokszor az özvegyek és árvák előtt van említve. Így nyilatkozik meg Izrael idegen-jogában gyakorlatilag a próféták univerzálizmusa jövendőbeli univerzális országával. Hasonlítsuk ezzel össze az idegenek megvetését és gyűlöletét más régi népeknél, mialatt az izraelitáknak tiltva volt, hogy régi elnyomóikat, az egyiptomiakat, utálattal illessék. Egyáltalában az ótestamentomi vallás előtt az emberek mind egy házból való testvérek, amely háznak a noachita törvényekben közös alaptörvénye van ..... Ezzel szemben az emberszeretet sehol, de még az ezen irányban oly kimagasló avesta vallásban se terjed túl a vallásközösség határain és Görögországban az összes emberek között fönnálló rokonság eszméje csak a Stoában sarjadzott ki. Még a legnemesebb hellénnek, Szokratesznek jóakaró humanitása se terjedt túl tulajdon hazácskája határain, úgy amint az asszonyok és rabszolgák se állottak érdeklődése körében.« (77—80 l.)

Ez a humánus és etikai szellem később se vál-

tozott meg, a hagyományos irodalomnak se kifejlődési, se kifejlési korában, se a midrásban, se a talmudban. Egyes kínzók és üldözők ellenében megnyilatkozó keserű kifakadások nem változtatnak a nagy emberies áhításon és a nagy célkitűzésen, a rendszerben uralkodó nagy alapeszméken és a törvényekben megvalósodó és kijegecesedő magas erkölcsi tendencián. A halácha, a vallástörvény, át van hatva az etika szellemétől. (V. ö. Bloch: Etika a haláchában.) Ugyanez a szellem virágzik az agadában. Ugyanezen szellem lengi át a mesterek és tanítók életét. (L. néhány adat dr. Fischer Gyula: Az etika a halachisták életében, Bloch emlékkönyv 1905.)

A zsidó gondolat lényege mindvégig ugyanaz: »A zsidógondolat — írja *Marco Mortara* — az egyetemes emberi polgáriasulásban a reábízott részt a legmagasabb és legnemesebb hivatásnak látja, a legfelsőbb vallási igazságnak és a vele azonos legfelsőbb erkölcsi jónak megőrzésében, ami a népek életének lelke. A zsidó gondolat megszilárdul és megerősödik abban a meggyőződésben, melyet gondviselésszerű rendeltetéséről alkotott és mely több mint negyven évszázad történetéből ered, hogy a művelődés összes többi elszigetelt elemei nem elegendők arra, hogy örök életet adjanak egy népnek« . . . »A mózesi törvényhozásnak hatása a legműveltebb nemzetek elméjére és erkölcsi érzésére az utolsó két évezred alatt nem tagadható.« Kétségtelen, nem tagadható annak hatása magára a zsidó népnek további szellemi irányára sem. Ez a szellem nem veszett el és nem volt elnyomható. Tovább élt a haláchában és az agadá-

ban. Az egyik nevelte az elmét és a jellemet, a másik az ember erkölcsi vágyódását a jó után. Az agada által kifejlesztett ez az érzés teremtette meg azt a sóvárgást a belső jó és a legfőbb jó, az Isten és Isten országa után, melyben a megszülető kereszténység is participál és melynek alapiratai, az evangeliumok, az agada többrendbeli hatását híven tükröztetik. (Duschak, die Moral der Evang. u. d. Talm. és Ziegler J.: Néhány midras-párhuzam stb.)

A szellem nem veszett el és nem volt elnyomható. La verità non corre pericolo di andar perduta — mondja M. Mortara »az igazságot nem fenyegeti az elmulás veszedelme, türelmesen vár és ereje tudatában föltámad a küzdelemből, melyben legyőzöttnek látszott; és újjászületve megújult erőre kiterjeszti századról-századra az ő uralmát az emberi szellemek fölött, megszabadítja a ködtől az elméket, tovaszáguld a tévedések fölött és megváltoztatja az erkölcsöket«. (Il Pensiero Israelitico 139.)

A bibliának és a talmudnak etikája is hivatva van, hogy ezt az utat megtegye. Hiszen a cél, a világfejlődés célja az erény uralma: a bűn megszűnése. Ez az agada fölfogása. »Véget állapít meg az Úr a sötétségnek és minden végcélt ő kutat« e vershez fűzi a magyarázatot (Jalk. Mikéc 41.): »időt állapított meg az Úr a világnak, meddig működhetik sötétségben; amíg a bűnös indulat uralkodik a világon, addig sötétség és halálos homály ül rajta; ha ki lesz gyomlálva a bűnös indulat a világból, akkor öröm lesz és világosság a mindenségben.« Ez a zsidó etika eszménye és célja, mely felé a biblia és a talmud mutat.

II.

A TALMUD.

A zsidóságnak két nagy alkotása van: a biblia és a talmud, mindkettő 1000—1000 esztendő szellemi munkájának terméke. A zsidó intellektuális erő nem csupán ezeket alkotta, hisz' már a Prédikátor felemelte szavát a sok könyvcsinálás ellen, melynek nincsen vége. Ott vannak az apokrif iratok, melyek csak görög és más fordításokban jöttek ránk, ezenfelül a talmud még említ héber könyveket, melyeknek teljesen nyoma veszett. Mindezeket kivetette kebeléből a zsidó nép, múló jelenségeknek tekintette, nem látta bennük nemzeti szellemével kapcsolatos vallási eszméje lüktetését, mint a biblia 24 könyvében, a hit és erkölcs örök foglalatjában. Nagyjában ugyanez áll a hagyományról, főkép oly értelemben, hogy egyéb maradványok mellőzésével a zsidóság a talmudot tekintette a hagyomány hű tolmácsának. A biblia és a talmud egy és ugyanazon népnek időrendben közvetlenül egymásután következő és egymással szorosan összefüggő alkotásai és mégis mily különböző a két mű sorsa. A biblia volt az első könyv a világirodalomban, amelyet idegen nyelvre fordítottak, először 2100 év előtt az akkori kultúr- és világnyelvre, a mindenütt ismert görög köznyelvre. A biblia volt akkor és ma is a legolvasottabb könyv, a népkönyv,

amit a neve is jelent (biblia = könyv). Kandake, az etiops kamarás — az evangelium közlése szerint — Jeruzsálemből, ahol áldozott, hazatérőben, felült a kocsira és olvasta Ézsaiás prófétát — az első utazó olvasmány, miről a történet tud. A biblia tanította meg a népeket az olvasásra és az írásra, a biblia tanulása kedvéért alapították a mai népek az első iskolákat; a biblia a népeknek valóságos civilizátora. Több mint 400 nyelven szólal meg ma és az évenként eladott példányok száma meghaladja a milliót. Nem vetekedhetik vele se Homeros, se Shakespeare, se Goethe, se senki más. A könyv szeretetét a biblián tanulták meg a népek, aranybetükkel írták, bíborpiros pergamenre, képekkel illuminálták, ezüstbe kötötték és drágakövekkel díszítették. Még a vad népek is el vannak bűvölve a Genesistől, Mózes első könyvétől, melyet a térítők először adnak kezükbe.

A zsidó írástudók a prófétáknak, a bibliai íróknak vérbeli és szellemi utódai, mint viszont a talmud szerzői az írástudóknak utódai. Alig van a talmudban lap, amelyen ne volna idézve a biblia és alig van mondás, amelyet végeredményben nem a biblia szava sugallt volna. Egy szellem lengi át a prófétát, az írástudót, a rabbit és mégis mily különböző szellemi termékeik sorsa. Ég és föld! Az első könyv, amelyet elkoboztak, szintén a biblia volt ugyan. A szírek 2094 év előtt a Szentföldön kutattak Mózes könyve után és a talált példányt megsemmisítették (birtokosával együtt); századok mulva egy római hadvezér elégettette a falu tórapéldányát azért, mert az adót nem fizették meg, de annyiszor, mint a talmudot,

Justinian óta a XVIII. századig, nem kobozták és nem égették el az ókori pogányok a bibliát. A talmud a biblia leszármazottja, sokszor volt a gyűlölet, a szenvedély, a harag áldozata. Talán azért, mert a zsidósággal azonosították. Most is mutatkoznak tünetek, melyek a talmud ellen intézett támadásokkal készek támogatni a felekezeti izgatást.

A világháború elült és a bellum omnium contra omnes a legyőzött népek kebelébe helyeződött át, amint ez történni szokott. A néplélekben a felgyülemlett keserűség — különösen oly nagy szenvedések után és között, amilyeneket ez a világtörténetben arányainál és eszközeinél fogva példátlan néptusa okozott és okoz — és a primitív néplogika bűnös után kutat. Aki pedig keres, a gyűlölet nagyítóüvegével könnyen talál. Nem meglepő tehát, ha most, mint 35 év előtt, a modern zsidógyűlölet első nagy tobzódása idején, ismét sűrűn emlegetik a talmudot. Nem nagyobb tudománnyal, mint akkor, sőt talán kevesebbel, mert a talmud ilyen irányú emlegetése fordított arányban áll ismeretével. A talmud ismerete a zsidók között is egyre hanyatlik, szélesebb néprétegek már száz év óta nem tanulmányozzák, a hivatásos tudósokat nem számítva, a zsidók maguk sem tudják, mi a talmud, legkevésbé a modern művelt zsidók. A tájékoztatás tehát pro foro interno is szükséges. Tárgyilagosan és hidegen, alanyi érzések nélkül, a megbízható tiszta tudományos igazságot közöljük a legegyszerűbb alakban. A költészethez forró lélek, a tudományhoz hideg elme kell. Ugyanezért ismertetésünkben csak azokat az olvasókat tartjuk szem előtt,

akik e sokat emlegetett műről az objektív igazsághoz híven óhajtanak informálódni. Ezt annál inkább tehetjük, mert hosszú tapasztalat igazolja, hogy a gyűlöletet legyőzni lehet, de meggyőzni nem. A talmud ellenségei különben sem a talmud ellenségei — mint aki lányát korholja és a menyét érti. A nagy gáncsoskodás azonban zsidó körökhöz is elhat mint minden egyéb, ami ellenük szól, nem felesleges tehát, ha magukat a zsidó hittestvéreket a talmud mivoltáról tárgyilagos tanítással felvilágosítjuk. Tesszük ezt, nem tekintve sem jobbra, sem balra, a történelmi igazság világítása mellett A kitűzött célhoz képest, tudományos nehéz fegyverzet mellőzésével, mondanivalónkat egyszerűen adjuk elő, nem tételezve fel előre olvasóinknál semmiféle szakbeli tudást a talmudról, olyat se, aminőt esetleg tisztátalan forrásból meríthettek. Nem kívántunk érdekesek lenni, csak igazak. És most rátérhetünk tárgyunkra.

I.

A *talmud* (amely szónak értelme: tanulás, tanítás, átvitt értelemben: a biblia szavából folyó *törvényt* ismertető és fejlesztő tanítás) egy nagy műnek elfogadott neve, mely 12 fólió kötetből áll. Így nyomtatta ki először 1520—23. években, 45 évvel az első nyomtatott héber könyv megjelenése után, *Bomberg* Dániel, az Antwerpenből Velencében letelepedett nemes úr, minden idők legnagyobb héber könyvkiadója. Akkortájt a középkori írásos szokás után indulva, a jogi műveket ebben a nagy formátumban nyomták. De míg más *corpus iurisok* az idők folyamán

tetszetősebb alakra mentek át, a talmud nem annyira saját, mint inkább tanulmányozóinak középkori konzervatívizmusánál fogva, megmaradt a fóliónál és az első kiadás lapszámozásánál. A kereken 50 talmud kiadás csekély kivétellel az első kiadás mása, ami páratlan eset az egész könyvvilágban. A sztereotíp kiadás 12 kötete 2947 lapot ölel fel, de benne van a két kommentár is, a Rasié, az 1105-ben Troyesben, a Champagne fővárosában, meghalt Salamon Jiczchákié, aki a kommentátorok klasszikusa, és a XII–XIV. században szintén franciák által szerzett »Toldások« (tószafót) kísérő szövege is. A félelmetesnek látszó terjedelem, ami »a talmud tengere« (már a talmudban is használt) megjelöléshez jól illett, lényegesen csökken, ha csak az alapszöveget, a tulajdonképi talmudot vesszük tekintetbe. A XIV. századból eredő, a müncheni állami könyvtárban őrzött egyetlen majdnem *teljes* talmud kézirat, a Codex Monacensis, amely ránk maradt, a babilóni talmudot 490 nyolcvan soros lapon adja. Még mindig tekintélyes mű, de terjedelme nem éri el Goethe összes műveiét, Jókairól nem is szólva. A talmud külső alakja, ami első látásra idegenszerűnek tünteti fel, nem származik keletről, sem a zsidóktól, hanem az általános középkori szokásból. Épúgy az is, hogy a kommentárt a szöveg köré írják. A talmud külalakjában az európai középkori könyvvilágnak formája maradt meg és így a talmud képviselője a jelenkorban a középkori könyvnek, legalább külső alak dolgában.

E külső bemutatás után vessünk egy pillantást a talmud belsejébe, üssük fel a fóliánst. Azt látjuk,

hogy az alapszöveg maga két műből áll; mely úgy viszonylik egymáshoz, mint szöveg és megvitatás. A szöveg a *misna*, a magyarázat vagy megvitatás a *talmud*. Ez utóbbi részt vagy alkotó elemet arameus szóval *gemárának* is mondják, a misnát a gemárával együtt nevezik ma *talmudnak* A két mű: a Misna és a Gemára eredetre és nyelvre egyaránt különbözik egymástól: a *misna* palesztinai termék és héber nyelven van írva, a *gemár*a babilóniai termék és arameus nyelven, a babilóniak nyelvén van írva. Ha a babilóniai (nem zsidó) nép akkor magyarul beszélt volna, a babilóniai talmud magyar nyelven szólna. A misnát *I. Júda* patriarka szerkesztette 200 körül Sephorisban és tekintélyével egyedüli érvényre emelte azt, kiszorítva az előbbi hasonló műveket. Tanítványa *Ráb* (a tanító), kinek tulajdonképeni neve *Abba Areka* volt, átplántálta az új kódexet saját hazájába, Babilóniába, hol 219 után Szúra városában új iskolát alapított, amely kereken 800 évig állott fenn. Szura és Pumpedita két iskolája teremtette meg elsősorban a babilóniai talmudot, amely 500-ban fejeződött be, tehát 300 év szellemi munkájának a terméke. Szerkesztője a nagytekintélyű *Ráb Ase* volt, ki a szerkesztéssel 50 évig foglalkozott (meghalt 427-ben), továbbá *Rabina* (ki 499-ben halt meg). A misna, valamint a talmud szerkesztője nemcsak tudós volt, hanem egyúttal a zsidó nép vezére is. Nem szobatudósok, hanem világi emberek voltak, kik a való életet ismerték és művükkel a való életet szolgálták.

Mikor 200 körül a talmud alapját képező misna mint törvénykódex és e minőségében a tanházban

mint szövegmű érvényre emelkedett, Palesztinában is tárgyalták annak tartalmát. Tiberiásban is keletkezett talmud, amely 380 körül a keletrómai üldözések folytán mintegy magától záródott le. Nincs megszerkesztve, de főtartalma Rabbi *Jóchananra* vezethető vissza, aki 279-ben halt el. Ezt a talmudot »palesztinai«, legsűrűbben »jeruzsálemi« talmudnak nevezték. Ez is megvan még, habár nem teljesen és szintén Bomberg Dániel nyomatta ki Velencében (1523). De ha talmudról beszélnek, a babilóniai talmudot értik, mert az a babilóniai zsidóság világi és egyházi tekintélyénél fogva az egész világon elterjedt és elismertetett. A zsidóságon belül is minden időben csak annak a zsidóságnak volt vezérszerepe, amely politikailag vezérszerepet vivő országban élt. Maga a szentföldi zsidóság elvesztette ezt a vezetést, mikor az ország politikailag megsemmisült, a babilóniai zsidóság is elvesztette később, mikor az arabs világ politikai és kultúrai súlypontja (1000 körül) Európába, a pyrenaei félszigetre helyeződött át. De akkor a talmud már 500 esztendős volt és az európai országokban is meggyökeresedett.

Az említett misnán és két talmudon kívül a rabbinikus irodalom még számos egykorú művet foglal magába, melyek kivétel nélkül a Szentföldön keletkeztek. Ezeknek zöme biblia-értelmezés, homilia és hasonló, de vannak törvénygyüjtemények is. Az előbbiek összefoglaló neve *midras,* ami a szentírás értelmének *kutatását* jelenti. A szentírásmagyarázat, a történet, az általános tudományok szempontjából ezeknek a műveknek is nagy a jelentőségük, de a zsidó

vallásos életben a talmudhoz hasonló szerepet nem vittek. Ha talmudról beszélnek, ezekre nem gondolnak, bár a zsidóság ellenségei idézeteikben elég sűrűn ezekre is rátérnek. Mi azonban célunkhoz képest elsősorban a tulajdonképi talmuddal foglalkozunk, nevezetesen a palesztinai misnával és a hozzáfűződő babilóniai gemárával, melyeknek összefoglaló neve: talmud; idézeteink azonban a midras irodalmat sem hagyják figyelem kívül, melynek anyagával a talmudban is sűrűn találkozunk.

II.

A misnának és talmudnak csak végleges kialakulását tudjuk korszerűen megállapítani, de csiráját époly kevéssé látjuk, mint a földbe vetett mag csirázását. Az ásatások által ismeretessé vált ókeleti népek szokásai és törvényei közt nem egyre akadunk, melyet a talmud rabbinikus intézménynek mond. Ilyen pl. a hétnapos lakodalmi ünnep és a hétnapos halotti gyász, melyekről már Mózes első könyvében van említés, az elsőről Jákob házasságánál, melyet az arameus Lában rendezett leányának, a másodikról Jákob halálánál, amikor József szentelt hétnapos gyászt atyjának. A születési, házassági és halotti szokások általában igen szívós természetűek, különösen pedig a stabilis *régi* népeknél, (nemcsak a keleti népeknél, mint általánosan gondolják). Nincs ma már semmi kétség aziránt, hogy számos »rabbinikus« törvény, szokás, monda s hasonló eredetét tekintve Mózes előtti korba nyúlik vissza. Volt élő hagyomány. Ez nem jelenti azt, hogy a »szóbeli tan«, amint már Hillel nevezi,

(meghalt időszámításunk eleje körül) a rabbinikus tant ellentétben az »írott tannal«, a tórával szemben, — mint ilyen már a patriarkák, Ábrahám, Izsák és Jákob idejében létezett volna. Mindenesetre tény, hogy a rabbinizmus régi termékei gazdag kincses bányái ősrégi törvényeknek, népszokásoknak, népmondáknak, történeti emlékeknek, kezdetleges és haladott reális ismereteknek, valóságos kincses lelőhelyei a néprajznak (folklore) is; de a rabbinizmus maga, mint történelmi jelenség, mint vallásbeli irányító erő a történelem színterén először ez időszámításunk előtti V. század közepén tűnik elő, *Ezra írástudó* (héberül *szófér)* személyében. A talmud gyökérszálai visszanyúlnak Ezra idejébe. Ez a tudós és lelkes pap (kóhén) a perzsa nagykirály engedélyével és messzemenő felhatalmazásával 80 évvel az első visszatérés után újabb exuláns csapatot vezetett vissza Babilóniából a Szentföldre, hogy a jeruzsálemi szentélyt és annak kultuszát az ez irányban tett sikertelen kísérletek után helyreállítsa és a zsidó államot újból megalapítsa. *Judea* az egyetlen példa a világtörténetben, hogy letiport és ókori szokás szerint idegen fogságba hurcolt nép, a maga országát újból felépítse és második állami életet kezdjen. Az erőt e példátlan alkotáshoz a nemzeti vallás szolgáltatta. Nem karddal, hanem isteni szellemmel alapította meg Ezra, a zsidó nép restauratora, a templomkultuszt és az ezzel álló és bukó államot, valójában vallási közösséget. Nem új vallást alapított, hanem a zsidó nép jobbjai által már régóta követett vallásgyakorlatot tette általánossá, minden egyes zsidó által követendő gyakorlattá.

Alapeszméje az volt, hogy a zsidó népnek és a zsidó közösségnek talpköve a *tóra*, melyet Isten Mózesnek a Sinai hegyén kinyilatkoztatott. Ebben a szent könyvben örök időkre nyilvánult meg Isten akarata, mely mértékadó a zsidó nép és minden egyes tagja számára. Ami a tórában elő van írva: törvény, parancs, rendelet, erkölcsi tanítás, az kötelező minden zsidóra; de értelme nyomozandó. »Ezra arra irányította gondolatát, hogy *kutasson* Isten tanában.« A tóra nem rendelkezett világosan minden egyes esetre, amely a köz- és magánéletben az idők folyamán előadhatja magát; nincs törvénykönyv, amely ily teljes lehetne — de tartalmából, irányából, szelleméből, betüjéből következtetni lehet, ha *kutatjuk*. A kutatás héber szavából: *dáras* származik a törvénymagyarázatnak neve: *midras*, amely szó az összes törvénymagyarázatoknak, úgy műveknek, mint egyes tételeknek, kétezer évnél régibb összefoglaló neve. Ami *kutatás* útján a szent szövegből leszármaztatható, a tóra parancsának tekintendő, mint Isten kinyilvánított akarata. Ezra szellemében állították a későbbiek, hogy a próféták és a többi szent iratok tartalma szintén bennfoglaltatik már Mózes öt könyvében. Isten csak egyszer nyilatkozott meg és a sinajhegyi kinyilatkoztatásban valamely formában már benne rejlenek a próféták és szent írók beszédei és eszméi is. Ez az eszme hatja át Ezra követőit, az *írástudókat* (szófér), a bölcseket (chácham) és a törvénymagyarázókat (amóra), tehát a *hagyomány* összes képviselőit kereken ezer éven át Ezra fellépésétől a talmud befejezéséig. (460 idősz. előtt — 500 isz. után.) Ezért mondja a talmud

és a midrás, hogy azt is előre megmutatta Isten Mózesnek, ami újat valamely jeles tanítvány egykor mondani fog. Mindaz virtualisan benne van már a tórában.

A tóra tehát az alapkönyv volt, ennek szelleme hatja át a prófétát, az írástudót és a bölcseket a későbbi zsidó irodalom egymásra következő rétegeit. Az egész nép esküvel és írásban kötelezte magát 445 őszén Mózes tanának megtartására. Tehát Ezra nem áll magában, ő a néplélek, népszellem, a népakarat megtestesítője. A zsidó nép gondolkozott a fennebb vázolt értelemben a tóráról, a zsidó nép tehát az írástudók, bölcsek, talmudisták szülőanyja. Mózes törvénye nem volt idegen könyv a zsidó nép körében, mint 500 évvel később ama pogány népeknél, melyek között a zsidók évszázadokkal Pál apostol előtt folytatták, még pedig óriási sikerrel, a térítést, és amelyek az új életmód berendezését az előttük új szent könyvből merítették. A zsidó nép vallásgyakorlatában *élt* a tóra, Mózes törvénye, a népélet a tóra megtestesítője volt. A népélet egészében vallás volt, a közélet épúgy, mint a magánélet. Nagyon természetes, hogy sok megszentelt szokás, törvény s egyéb nem volt Mózes öt könyvében található, sem abból kutatás útján leszármaztatható. *Kedves volt, szent volt, régi volt — hagyomány volt.* Ez »az ősök hagyományának« *első forrása.* De a népélet forgatagában új intézkedésekre (takkána) is volt szükség, melyeket üdvös voltuk mellett az idő is mindinkább megszentelt. Ez a hagyomány *második forrása.* Egy eredetére nézve homályba burkolt és talán már Ezra korában létesült hivatalos testület, a »nagy gyülekezet«

(synagoga magna) liturgiai és egyéb intézkedéseket honosított meg; hasonlóképen járt el az előbbi testületet a görög időben követő »Synhedrion«, a mai napig ismert *szanhedrin* is Ez a hagyomány *harmadik forrása*. Eredetileg minden *tóra* volt, akár kifejezetten benne volt Mózes könyvében, akár nem. De az idők folyamán tudatossá vált a kettő közt levő származási különbség; tudatára ébredtek annak, hogy vannak *bibliai* és vannak *rabbinikus* parancsok, van *írott* és van *szóbeli* tan. Az »írott tan« és »szóbeli tan« kitételeket először Hillel patriarka használta, de pogánnyal szemben, a talmudban elég ritka, csak Maimonides vette használatba, és így lett a modern tudósoknál népszerűvé, míg a régiek a két csoportra való tekintet nélkül egyszerűen tóráról beszéltek. És ez helyesebb, mert mindkettőben egy szellem lüktet.

Ezrának követői az *írástudók*, a »szóferek« voltak, akik a könyvvel, a széferrel foglalkoztak. Hogy a szóferek korszaka mikor ér véget, nem bizonyos, de bizonyos az, hogy tanulási és tanítási módszerük kereken 500 évig tartott. A módszer abból állt, hogy magyarázataikat, fejtegetéseiket, *kutatásaikat* a tóra szavához fűzték, műkifejezéssel: *midrasokat* teremtettek. A törvények, hogy csak a fontosabbról beszéljünk, nem jelentek meg önálló, hanem az Irás, a tóra szavához fűzött alakban. A törvény újhéber neve *halácha*, amely szó a bibliai *mispat* arameus fordítása. Értelme az, hogy szerinte kell járni, azaz meg kell tartani. A hagyomány tartalma eszerint kétféle alakba volt foglalható: midras alakba és halácha alakba. Az idők folyamán a természetes fejlődés útján a

törvény, amely egy fél évezred alatt egyfelől felszaporodott, másfelől a tóra szavától formailag független lett, önálló összefoglalásra, rendszeresítésre szorult, már azért is, hogy könnyebben legyen áttekinthető és az emlékezetben megtartható. Ezt a körülmények követelte munkát *Hillel* patriarka végezte el, megteremtve az időszámításunkat közvetlenül megelőző években az első *halácha-* azaz törvénygyüjteményt. A *midras* nem tűnt ugyan el, de háttérbe szorította a *halácha*, amit később *misnának* neveztek, mint még mai napig is. Hillel, a türelmességéről és emberszeretetéről híres tudós, a 400 évnél tovább uralkodó palesztinai patriarka család őse, új korszakot nyit meg a hagyomány történetében. A továbbfejlődés Hilleltől Rabináig mindvégig az általa jelölt irányban és az ő szellemében történik és újból 500 évig tart, mint az előző fejlődés menete Ezrától Hillelig. Abban is hasonlít Ezra, az írástudó és Hillel, a hagyomány tudósa egymáshoz, hogy mindkettő Babilóniából tért vissza a Szentföldre.

A fejlődés most már a politikai viszonyoknál fogva gyorsabban halad. Pompejus 63-ban időszámításunk előtt elfoglalta Jeruzsálemet és megszentségtelenítette a szentélyt. Két hasmoneus testvér trónvillongása folytán az idumeus *Heródes* hatalmába kerül Palesztina. Röviden halála után római prokurátorok igazgatják Judeát, amelynek népe vallási és politikai okokból 60 évig forrong, míg 65-ben nyilt lázadásba tör ki. A rómaiak a szabadságharcot vérbe fojtják és Titus 70-ben leromboltatja a szentélyt. Az ostromlott Jeruzsálemben három párt marcangolja

egymást, a békebarát *Jóchanan ben Zakkai, az első, aki a rabbi címet viseli,* koporsóban halottként viteti ki magát a városból és Vespasianustól engedélyt nyer, hogy a szabadságharcban kompromittált patriarka helyett ő alapítson iskolát a tengerparti Jamnia városában. Ő, Hillel legfiatalabb tanítványa, emelte érvényre a hillelita iskola könnyítő irányát, (ami különben minden jogfejlődésben történni szokott) és a hagyomány új alakú összefoglaló művét is. A hagyomány tekintélyei a *bölcs* (chácham) nevet és a *rabbi* (tanító, mester) címet kapják. Főérdeme azonban az, hogy a zsidó vallást függetlenítette a szentélytől, azaz az áldozati kultusztól és a szent földtől is. *Ez a rabbi volt az első a világon, aki a vallást tudatosan függetlenítette országtól és néptől és így a zsidó vallást igazi egyetemes vallássá tette a népvallásokkal szemben.*

A hagyomány most már két egymás mellett futó folyóra oszlott, a *midrasra* és a *haláchára.* Elevenen lüktetett azonban az Ezrát eltöltő eszme, hogy Isten akarata csak a tórában nyilatkozott meg, minden eszmének és törvénynek tehát a tórából kell jogosultságát igazolnia. A tórától függetlenül megjelenő kódex minden egyes törvényét Mózes könyvére kellett visszavezetni. Ezt a műveletet elvégezte Rabbi *Akiba,* a zsidó nép vezére és harcosa, aki a Barkochba szabadságharca idején (132—135) Hadrián császár uralkodása alatt vértanuhalált halt, mert nem engedelmeskedett a tanítást betiltó császári rendeletnek. Akiba a szent szöveg és a héber nyelv minden sajátosságát, a betűk minden vonását, (amit már az evan-

géliuma is említ) »kutatás« tárgyává tette és ily magyarázattal a hagyomány minden törvényét, az olyant is, melyről a tórában nincs szó, visszavezette Mózes törvényére. Ezáltal a Hilleltől inaugurált irány végleg diadalmaskodott és az Akiba által újból megszerkesztett törvénykódex abban az alakban, melyet I. Júda patriarka adott neki, »misna« név alatt a zsidó vallás törvénykönyve lett. A misna tehát törvénykönyv lett, de annak rendelkezéseit a később hozzáfűződő gemára sokszor módosította. Amint látjuk, a misna közel 700 év szellemi munkájának a terméke. Sok száz elme dolgozott rajta, névről ismertek, de leginkább névtelenek. A személy háttérbe szorul az ügy mellett; írástudók nevével Ezrán kívül először valójában csak a makkabeusoknak, a zsidó vallás szabad gyakorlatáért vívott harcai idején (165 időszámításunk előtt) találkozunk. Az idők folyamán egyre több és több lesz a névvel megnevezett tudósok száma, ami egyrészt a központi államhatalom megszűnésével, másrészt a más irodalmakon is megfigyelt individualizálódással függ össze. Korszakalkotó csupán négy van közöttük: Ezra, Hillel, Jóchanan ben Zakkai és Akiba.

Az írástudók a papság és az arisztokrácia kebeléből, a nép vezéreiből, kerültek ki. Sokan papok és arisztokraták voltak egy személyben. A tudomány más régi népeknél is a papok és nagy urak dominiuma volt. Lassanként azonban a tudomány — a szentírás és a hagyomány volt a zsidó népnél az egyedüli mindent magába ölelő nemzeti tudomány — demokratizálódott, amit szintén megfigyelhetünk más népeknél,

legszembeötlőbben a modern népeknél, melyeknél nem is oly nagyon régen, a papság és a nemesség volt az irodalom művelője. A zsidó papság és a főnemesség azonban a makkabeusok uralkodása óta a hagyomány ellensége lett. Mózes törvényét betü szerint értelmezték és alkalmazták, ami a tórában nem állt, azt elvetették. Ez a párt Cádok papról a »*szaddukeus*« nevet viselte, míg az írástudók zöme »farizeus« volt, de nem az Újtestamentomi értelemben, hanem azért, mert jámborságból és a tisztasági és egyéb vallástörvény skrupulózus megtartása céljából »*elkülönödött*«. A demokrata felfogást a farizeusok képviselték, úgyszintén a haladást. Ez paradoxonnak tetszik és mégis úgy van. A magyarázat volt az az eszköz, amelynek segítségével a viszonyok parancsolóan követelte változásokat és intézményeket létesítették. Semmiképen sem voltak csökönyösek vagy megcsontosodottak. Hogy közérthető példát említsek, a farizeusok voltak azok, akik a »szemet szemért« törvényét vagyis a *ius talionist* megszüntették, úgy magyarázva a biblia szavát, hogy kárpótlás értendő alatta, ezzel a magyarázattal azonban egy régi forrásokra visszamenő élő hagyományt léptettek életbe. Azt az elvet vallották, hogy Isten előtt mindenki egyenlő, a jámborságban nincs privilégium. A nép velük tartott és a szaddukeusok az államhatalom lehanyatlásával mint párt megszüntek. Hogy a misna törvényeire vagy szerkesztésére az ő felfogásuk hatást gyakorolt volna, nem valószínű.

A misna lett az egész zsidóságnak új törvénykönyve, e tekintetben a tóra helyére lépett. Babilóniá-

ban is kiszorította az addig ott létezett, de általunk nem ismert hasonló törvénygyűjteményt A misna lett a *corpus iuris*, ennek folytán az iskolák tankönyve, a tanházak diszkusszióinak az alapja. Babilóniában a zsidók a III. század elején, mikor a már említett *Ráb* a misnát oda vitte, immár 800 év óta laktak, amióta Nebukadnecár, az újbabilóniai birodalom megalapítója, Júda népének színe-virágát, 586-ban a mostani i. sz. előtt oda fogságba hurcolta. Számuk az anyaországból való bevándorlásból is szaporodott. A fővárosban, Nahardeában, igen tekintélyes község élt és Pumpadita környéke Izráel országának neveztetett. Autonómiájuk volt és népéletet éltek, akár őshazájukban. Politikai községeket alkottak a nagyrészt földmíveléssel foglalkozó zsidók, élükön »a száműzés feje« állott mint politikai vezér. Községeiket a zsidó törvény szerint igazgatták és saját bíróságaik voltak, melyek zsidó törvény szerint ítélkeztek. A misna nem volt puszta iskolatárgy, vallásos könyv, hanem országos törvény. Midőn ezt fejtegették, nem akadémiai foglalkozást űztek, hanem a gyakorlat számára értelmezték a törvényt. Minden tavasszal és ősszel egy-egy hónapra (adar és ellul) összegyűltek az iskolafők, kik egyúttal a községek vagy kerületek fejei is voltak, a misna, az érvényben levő törvénykódex egy-egy traktátusának megbeszélésére. A babilóniai iskolák, valamint a palesztinai iskolák is, nem voltak a mai értelemben vett iskolák, amelyekben bizonyos ismereteket közölnek, vagy akár a bolognai és más egyetemek a középkorban, ahol továbbképzés céljából a jogászok mindenfelől összesereglettek, hanem törvényhozótes-

tületfélék. Törvénytudók jöttek össze, akik egyúttal a gyakorlat emberei. Innen van a nagy józanság a talmud tartalmában és a felette száraz stílus a formában. Az egész országból összesereglettek, sok mindenfélét beszéltek el egymásnak, ami egyáltalán nem tartozott a tárgyalás alapjául szolgáló misnaszöveghez. Az érdekesebb vagy nevezetesebb közlést érdemesítették a talmudba való felvételre. *Nem azért, hogy zsinórmértékül szolgáljon, hanem azért, mert érdekes vagy nevezetes volt.* A babilóniak saját talmudjukon kívül semmiféle más művet nem produkáltak. Amit zsidó rabbinak, bírónak, szónoknak tudni kellett, vagy tudni hasznos volt, azt találja meg mind a talmudban. Egyebet nem kellett tanulnia, itt találjon meg tehát mindent, amire szüksége van. Ezért oly változatos a talmud tartalma és ezért oly sajátszerű a formája.

Ezzel már beleestünk a jellemzésébe, pedig előbb a keletkezését akarjuk előadni. Az iskolákban, az összejöveteleken vitatkozás alakjában állapították meg a törvénykönyv egyes tételeinek az értelmét. Nem a puszta végeredményt, hanem az utat formulázták meg, melyen reá jutottak és a vita menetét is felvették a talmudba, sokszor befejezetlenül is hagyták. Ily módon az anyag egyre nőtt, az egyik réteg a másikra rakódott. Kronológiai sorrendben következnek egymásra, és a nemzedékek mintegy hozzá sorakoznak. Főképen iskolafők vagy tekintélyes tudósok szerepelnek. A ritka kivételek csak megerősítik a szabályt. A legkiválóbbak: Ráb (mh. 247), Sámuel (mh. 352), Abáje (mh. 337), Rába (mh. 352), Ase (mh. 427), Rabina (mh. 499).

Ezek a talmud fő építőmesterei. A végleges szerkesztést azonban mégis az 500 után élt nemzedékek végezték, tehát a későbbiek, mint I. Júda patriarka misnájánál történt.

A végleges megszerkesztésre a kedvezőtlen korviszonyok is hatottak, amelyek a mi napjainkban reánk nézve különösen érdekesek. Ez okból szó szerint idézzük Brüll Nehemiás frankfurti rabbinak egy 1876-ból eredő leírását, mely a talmudszerkesztés tárgyával szorosan összefügg: »498 körül Perzsiában II. *Mazdak* oly tan hirdetőjekép lépett fel, mely tannak gyakorlati keresztülvitele szükségszerüen maga után vonta volna az eddig fennállott minden jogrendnek és minden vallási és társadalmi berendezésnek megdőltét. A család megszüntetése, a magánvagyon eltörlése, az összes javak közössége, az élvezetek korlátlansága voltak azok az alapelvek, melyeket Mazdak proklamált és melyeket azonnal keresztül akart vinni. Ez a tan, melynek hívei az alapító után *Mazdakijának* nevezték magukat, különben *Muhamira* (a vörös ruhások), *Huramija* (a jókedvűek, kicsapongók), vagy *Zendik* (a Zend, azaz az Igaz szó hívei) nevet viselték, csakhamar elterjedt és azáltal, hogy az uralkodó király, Kobad is hívei közé szegődött, az állam fölött uralkodó befolyásra tett szert. Ez a mozgalom a zsidó köröket is súlyosan érintette. Habár vallásos meggyőződéseik és életelveik sokkal szilárdabbak voltak, semhogy ennek a mozgalomnak áramai gyökerestől kitéphették vagy akár csak alámoshatták volna, oly kor, melyben a családi életet és a társadalmi rendet teljes feloszlás fenyegette, még sem volt alkalmas arra,

hogy a tanítói tevékenységet és a szellemi élet továbbfejlesztését előkészítse.« (Jahrbücher II. 21.) Mellékesen megjegyezzük, hogy ezt a perzsa kommunizmust a babilóniai zsidók verték le. Érthető azonban, hogy ez az üldözés, amely csak előző üldözéseknek folytatása volt, a babilóni zsidók iskoláit és szellemi erejét meggyengítette, úgy hogy tudósaik nem voltak többé gondolkozásukban oly önállóak, mint elődeik. Nem fűzték tovább a talmudot, nem döntöttek többé önállóan, hanem csak *megfontolták* az elődök nézeteit, amely tulajdonságukról a »*szaboreus*« (szebára = meggondolás) nevet adták nekik a régiek. Ezek a szaboreusok voltak azok, akik kereken 60 év alatt a talmudot végleg lezárták. Itt-ott kivételesen saját megjegyzéseik is belekerültek.

A szaboreusok (Brüll, 87. szerint) az amórák által hátrahagyott iskolai hagyományok egész anyagát összegyűjtötték, de az értelmezést, valamint a tartalmi kritikát a későbbiekre bízva, legtöbbször végmegállapítás nélkül nyilt vita alakjában vagy adalékok formájában vették fel a talmudba. Ha tehát a babilóniai talmudban a jeles ismeretanyag mellett némely elbeszélést, értesítést vagy mondást találunk egyes törvénytanítók nevében közölve, a cél nem az volt, hogy nagyobb legyen a jelentőségük és az utókorra kötelező erejük; ezért nem is szabad a talmud szellemét ezen részletek szerint megítélni. A szaboreusok gyűjtők, másolók, kompilátorok voltak, akik minden hagyományos anyagot összehordtak. »A talmud a babilóniai főiskolának csupán *archivuma* akart lenni, de nem a tannák és amórák *tanának*

kánonja.« A szóbeli tannak csakis *általánosságban* volt magasabb tekintélye, de nem az egyes tanítók véleményeinek és szubjektív nézeteinek. Hogy a saboreusok mindent felvettek-e a talmudba, ami reájuk maradt, nem tudjuk. Bizonyos az, hogy a csodás tisztelettel körülvett régiek mellett, amely minden vallásnak és minden keleti *világias* szellemnek is sajátossága, a talmud végleges megszerkesztőit az a szempont is vezette, ami elődeiket, hogy t. i. a talmudba fel kell mindent venni, amiről jó, hogyha tudomással bírnak róla. Így érthető csak a sok nézeteltérés, vitatkozás, ami benne minden lapon található. Már említettük, hogy a babilóniak a talmudon kívül semmiféle más művet nem alkottak — a talmud volt az egyedüli szellemi táplálék, belevettek tehát mindent, ami erre alkalmas volt, itt-ott olyat is, ami csupán érdekes, anélkül hogy annak kötelező erőt vagy egyéb értéket tulajdonítottak volna. *Nachmáni Mózes* (Rambam), a nagyjámbor geronai rabbi, ki a XIII. század második felében a szentföldi telepítést végbevitte, a nagy biblia- és talmudmagyarázó, aki nagyobb talmudkritikus volt, mint akár Maimonides, akiben megvolt az orthodoxizmus bátorsága — egyik munkájában azt mondja: »A talmud a tóra parancsolatainak magyarázata, mert a tórában 613 parancsolat van. Nincs ezek közt egy sem, melyet a talmud meg nem magyarázott volna és *mi hiszünk* a talmudban *a parancsolatok magyarázása tekintetében«;* »minden egyéb, ami a talmudban van, épúgy, mint az, ami a midrasokban van, csak szónoklat« (saját szava szerint: sermones). »Aki hisz bennük, jó, aki nem hisz ben-

nük, nem károsodik.« Máshol Nachmáni kétségbe vonja azt, hogy a tórában pontosan éppen 613 parancsolat volna és azt mondja, hogy ez is csak az egyik talmudtekintély ötlete volt. Nachmáni, aki ezt mondja, törzsökös talmudista és Aquinói Tamás kortársa volt.

III.

A talmud formájáról és tartalmáról modern embernek azért nehéz képet nyújtani, mert nincs neki mivel összehasonlítania és így nincs is elég képzetanyaga, hogy a talmud mibenlétét appercipiálhatná. Az európai műveltség a görög-római klasszikus irodalomból fakadt és annak formáit tartotta meg. A »rendszer« görög elme terméke, a kelet nem ismerte. A genuin zsidó szellem nem annyira rendszeres, mint inkább ötletes. A tórához fűződő régi magyarázó művek, midrasok, természetszerűen a tóra sorrendjét követik; de a midrastól függetlenné vált törvény, a *halácha*, amelyről már beszéltünk, csak nagy általánosságban követ rendszert. Nem görög értelemben rendszeres. A benne csak fővonásokban rejlő rendszerezéssel — Aristoteles nem lett volna megelégedve. A zsidó törvény első *rendszerét* Maimonides alkotta meg 1000 évvel a misna (az első törvénykönyv) után, oly művészettel, hogy páratlanul áll a világ összes törvénykönyvei közt, a Code Napoleont is beleértve. Hogy a *misnában*, a talmudnak alapul szolgáló ezen *régibb* törvénykódexben mennyiben van rendszer, az tartalmának következő rövid bemutatásából fog kitűnni.

A *misna* terjedelemre nézve körülbelül akkora, mint a biblia 24 könyve, *Lowe W. H.* angol kereszt-

tény tudós kiadásában (Cambridge 1883) 500 harminckétsoros oldalból álló kötetet tesz ki. Hat részre oszlik, melyeket *rendnek* (széder) neveznek, minden rend *traktátusokra* (maszechet = szövés, textus), minden traktátus *fejezetekre* (perek) és minden perek *paragrafusokra* (alinea) oszlik. Az *első* rend »Zeráim« (vetések) a föld termékeire vonatkozó törvényeket tartalmazza. Szó van benne a papoknak, levitáknak, szegényeknek járó adományokról, a szombatévről, t. i. a hetedik évről, amelyben a földet parlagon kell hevertetni, a tiltott vetésekről és gyümölcsökről, t. i. hogy nem szabad kétfélét együtt vetni és nem szabad a fa gyümölcsét az első három évben enni. Első helyen azonban ez a »rend« a semá olvasásáról és benedikciókról szól. — A *második* rend »Móéd« (ünnepek) a szombat és az ünnepek törvényeit tartalmazza. — A *harmadik* rend »Násim« (nők) a házassági jogot tartalmazza, ezenfelül még a fogadalmat és nazirátus (bortól való tartózkodás stb.) szabályait. — A *negyedik* rend »Nezikin« (károk) a magán- és büntetőjogot tartalmazza, beleértve a bálványimádást, ezenfelül még a rabbinikus etikát tartalmazó Ábót (atyák, patres) és a tradiciókat összegyűjtő Édujót (tanuskodások) traktátusait. — Az *ötödik* rend »Kodásim« (szent dolgok) az áldozatokról és a tiltott eledelekről szól. — A *hatodik* rend »Tohárót« (tisztaság) a halott érintése által és más okokból tisztátalanná válásról szól és a megtisztulás és a vele összefüggő szertartások törvényeit adja elő. Eredetileg 60 traktátus volt, most két traktátus megosztása folytán 63 traktátus van a talmudban. A misnát sohasem nevezik könyvnek, mert élő

szóval hagyományozták és adták elő, és ugyanezért választották a »Rend« és »Szövés« műszavakat. Az egyes rendeken belül a traktátusokat terjedelem szerint rendezték; oly elv, mely a bibliai könyveknél is érvényesült és amelyre a klasszikus irodalomban is bukkanunk.

A talmud ezt a misnaszöveget veszi tárgyalásai alapjául, de nincs talmud az összes részekhez, csak 37 traktátushoz. Ezekben a nem tárgyalt misnatraktátusok is szóba kerülnek és hozzájuk is lehetne a máshol meglevő anyagból talmudot összeállítani. A talmud nem pusztán kommentár, hanem diszkusszió a misna tartalma fölött. Igen sűrűn más forrásból vett szöveget épúgy diszkutálnak, mint a misnaszöveget. Ebből és más okokból, melyekről még szó lesz, a talmud terjedelemre, noha csak 37 traktátust ölel fel, talán hatszor akkora mint a misna. Kitenne tehát összesen 6 olyan kötetet, mint a Lowe misnakiadása. Terjedelmét tekintve tehát nem *tenger*, mint a régiek és az újabbak is nevezik. Az egyházatyák, kikhez a talmudbölcseket hasonlítani szokták, sokkalta terjedelmesebbek. A talmud kommentár *is*, de nem *csak* kommentár. Ez az általános tévedés Maimonidesre megy vissza, aki azt mondta, hogy a talmud a misna »*pérusa*«. De nála a pérus szó nem puszta magyarázatot jelent, hanem a törvényeknek és nézeteknek dialektikus mérlegelését, diszkusszióját. Ezt teszi a talmud. De nemcsak ezt, hanem ezenkívül mindenféle a témájával szorosabb vagy távolabb összefüggésben álló idegen témákat is bevon a tárgyalásba. A felvetődött eseteket megtárgyalja, még akkor is,

ha a misnában nincs róluk szó. Ezt nem kerülhette el. Ezenfelül elméleti kérdéseket is taglal, ha elég érdekesek vagy szellemesek. A vélemények és ellenvélemények vita alakjában jelennek meg, mintegy előttünk alakulnak ki.

Mint minden jogrendszer, a talmud is általánosabb, magasabb principiumokat fejleszt ki, mindig több és több jogesetet akar egy alapelv alá összefoglalni. A misna jogrendszerét magasabb fokra emeli. Hogy a misna ezeket a magasabb jogelveket valóban szem előtt tartotta-e és hogy a misna egyes tételei ily magasabb elv alá estek-e megállapításuk idején, arra épúgy nem gondolnak, mint a misna szerzői, a tannák sem, mikor a biblia egyes tételeit vezették vissza általános jogelvekre és hasonló módon nem alkalmaz történelmi módszert és kritikát, mint a római jogászok, mikor a XII. tábla törvényeiből vezettek le mindent *fictio* útján. Későbbi időben a francia toszafisták, kik a talmudot úgy glosszálták, mint a római jogot az egykorú francia glosszátorok, kérdéseikben már éleseszű helyes kritikát gyakoroltak. Sokszor ki nem elégítő feleleteiket a szuperkommentátorok kritizálták és az így folytatódik a mai napig. *Tárgyi szempontból azonban a talmudi jog magasabb színvonalon áll. A jogfejlődés a talmudistáknál ugyanoly módon és ugyanoly eszközök segítségével történt, akár a pandektáknál. A talmudi jog sem a mózesi, sem a misnikus törvénnyel szemben nem mutat hanyatlást, sőt számos pontban fejlődést.* Ez áll a jog minőségéről. A jog mennyiségéről, vagy a jogrendszer teljességéről még kedvezőbb az ítélet. Már a misna

tökéletesítette a biblia törvényeit, természetesen a biblia szellemében. Kifejtette a bibliából azt, ami betü szerint nem volt benne, de benne van szellem szerint. A tannák az Istenre bízták a tóra 36 kiirtási büntetését, Jóchanan ben Zakkai illuzóriussá tette a halálbüntetés végrehajtását, Akiba pedig egyenesen kimondta: »Ha a szanhedrinban ültem volna, nem öletett volna meg egy ember sem« — *1700 évvel Beccaria előtt. A talmud még tovább haladt a jogrendszer kiépítésében. Mindezt tehette az exegézis és az interpretáció szabadságával,* melynek erőltetett voltát, naívságát, bizarrságát stb. szemére lobbantják kritikusai, kik szellemébe behatolni nem képesek. Így járt el a misna és még inkább a talmud a tisztán vallási törvényeknél is. Megszüntették a rituális tisztátalanság törvényeit — a misna ezen rendjét sem a palesztinai, sem a babilóniai amórák nem kommentálták. A gyakorlat emberei voltak. A babilóniaiak a vetésekre vonatkozó traktátusokat sem kommentálták, mert ezek a törvények csak a szent földön bírnak érvénnyel. A szombat traktátusa egyike a legterjedelmesebbeknek. Azt hiszik, hogy a misna és a talmud szigorították a szombat törvényeit; a históría az ellenkezőt tudja; a szamaritánusok és a falasák (az abbessziniai zsidók) szombatja, *a praetalmudikus szombat*, szigorúbb a talmudi szombatnál. Szembetűnik ez a *könnyítési* törekvés a törvények nagy terűletén, miről azonban itt tovább ne legyen szó.

Általában jellemzi a talmudot a gyakorlatiasság. A jogeseteket mindig az életből veszi. Ezt maga kiemeli, meg is formulázza: »A bölcsek rendes esetekről

beszélnek«, vagyis tételeik normális eseteket tartanak szem előtt és kivételes esetekre nem okvetlen vonatkoztatandók. Így is van. És mégis a kazuisztika, a furfang, a spintizálás prototipusának minősítik. *A talmud specialitásának tulajdonítják a laikusok azt, ami a jogi gondolkozás és vitatkozás általános sajátsága.* Nem felejtendő, hogy jogászi szempontból nézve, rendszerint laikusok azok a teológusok felekezeti különbség nélkül, akik a talmudot tanulmányozni szokták. Ellenben a háború előtti években a jogtudomány köreiben oly áramlat keletkezett, mely szerint a jogot ne absztrakt általános elveken, hanem egyes konkrét jogeseteken tanítsák és formulázzák és a jogi diszkussziók is ily alapon folyjanak. (Nem is tudták, hogy misnát és talmudot fognak így csinálni.) Az új áramlat mindenesetre bizonyítja, hogy a jog ezen régi formája nem elvetendő. Hogy a keleti népek a zsidó hagyomány korában a jogot ily formában tárgyalták-e, nem tudjuk. Az illető népek örök nyugovóra tértek és nem volt annyi erejük vagy kultúrájuk, hogy jogrendszerüket az utókorra hagyták volna. *A talmud az előázsiai ókeleti kultúra legnagyobb emléke és kiemelhetjük: egyetlen élő emléke.* Nem kell kiásni, mint az ékiratokat vagy a görög papyrusokat. Mennyi szeretettel veszik ezeket körül, minden darab cserép, melyen betü van, minden papyrusrongy, minden ékiratos tégla igazi kincs. Megható tisztelet az ókor emlékei iránt. Semmikép sem vetekedhetnek tartalmukban a talmuddal, jórészt nem is régibbek, miért állítják tehát csak a talmudot sarokba és miért tekintik ellenséges szemmel?

Mivel a talmud adeptusai az utolsó négyszáz

évben gettóban éltek, azt hiszik, hogy a talmud gettókönyv. Semmikép sem áll. Szerzői nem voltak szobatudósok, a községek fejei, bírái, papjai voltak, nagy részük földmívelő, iparos, kereskedő, orvos. Nagy tudományuk volt, szóról szóra tudták betéve a talmudot, a nemzeti tudományt, és egyebeket is. Egyes törvényekből és elejtett nyilatkozatokból látszik, hogy ismerték más népek törvényeit és egyéb tudományát. Legismertebb lévén ma a *római jog*, ez kínálkozott összehasonlításra. Azt hiszik, hogy a római jognak a zsidó jogtudományra igen nagy befolyása volt. Ez nem áll. Palesztinában a római jog érvénnyel nem bírt, a rómaiak maguk a keleti tartományokban a honi jogot respektálták. Nagyobb befolyással volt a zsidó jogra a *keleti népjog*, amelyet most a *görög papyrusokból* ismerünk. A legnagyobb befolyást azonban az *ókeleti jog* gyakorolta, még pedig már talmudelőtti időben. Áll ez a babilóniai talmudról is, amelyre az akkor uralkodó *perzsa* jog is hatott. *Következik mindebből, hogy az ókori zsidók nem zárkóztak el a világtól, ha régi nemzeti jogukra is engedtek befolyást gyakorolni. A talmud valójában zsidó vallási jelentősége mellett egy darab ókor, az ókori kultúrának nagybecsű maradványa.* Koránál fogva is tiszteletet érdemelne minden kultúrember előtt.

IV.

A kultúráról szólva, elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amely az általános tudományt érdekli. Mit meríthetne a tudomány a talmudból? A misna hébersége sok fényt derít a biblia héber nyelvére, a bibliamagya-

rázatnak jelentős segédeszköze. A talmud keleti aram nyelve érdekelhetné a sémi nyelvtudományt. Az iskolai és jogi terminológiára gazdagabb anyag e körből alig található máshol. Az asztronómia ős-zsidó nemzeti tudomány, mivel a kalendárium a vallásos élet szempontjából elsőrendű jelentőséggel bír. Igen érdekes ismeretekkel bírtak e körből. Egy hetven évenként visszatérő, talán a XVIII. században fölfedezett Halley-féle üstökös is említve van a talmudban. A talmud mathematikája mint a kelet mathematikájának képviselője jelentős. Orvostudománya (Kohlmann szerint) elsőrendű. Már ismeri a »császármetszést«. Számos hygieniai szabályt közöl, melyeknek összeállítása kis egészségtant adna. Állat- és növénytani adatai köteteket tölthetnek meg. Az ásványokról (drágakövek) sokszor esik szó. Geográfiája egész kötetre valót szolgáltat. Történeti adatai példái a keleti történeti stílusnak. Anekdotaszerű. Valóságos kincsesbányája a mondáknak, régi babonák leírásainak, a mythológiának, a folklore minden fajtájának. *Semmiféle más forrásban, a görög és latin irodalmat sem véve ki, nem látható az ókori népélet oly elevenen, mint a talmudban.* A talmudisták nem írók, egyáltalában nem írtak, csak szóbelileg hagyományoztak, nem egyéni reprodukciókat adnak az ókori életről, hanem egyes részletekben magát az ókori életet. Ha a Kelet históriknsa a kronológiai adatokat és a világeseményeket nem is merítheti a talmudból, de a színeket leginkább onnan veheti. A népélet legfrappánsabban ott látható. Az ókori reáliáknak kiapadhatatlan forrása. A teológiát nem kell külön hangsúlyozni, az őskereszténység, sőt az evangelium meg-

értéséhez az út sokszor a talmudon át vezet. Az újtestamentom szerzői a talmudisták szemüvegén át nézték magát a bibliát, 150-ig a keresztények arra nem is gondoltak, hogy a zsidó bibliához még egy szentiratgyűjtemény fog járulni, azaz hogy lesz egy ó- és egy újtestamentom. Az újtestamentomhoz irandó rabbinikus kommentár még mindig jámbor óhajtás. A talmud erkölcstanáról, minthogy azzal behatóbban foglalkozunk, e helyen nem szólunk, csak azt említjük, hogy felülmúlhatatlan az élettapasztalata, emberismerete. A legszebb és legtalálóbb mondásai vannak. Bájos az erkölcsi tendenciája az optmizmus és pesszimizmus és az életértékelés vitás kérdésében: mi jobb az embernek, ha megszületik, vagy ha nem születik meg? A vitázó két iskola a korviszonyok szomorú hatása alatt a pesszimista irány felé hajolva végül megegyezik: Jobb lett volna az embernek meg sem születnie; ha pedig már megszületett, *legyen jámbor és becsületes.*

A »talmud« belső anyagát, ahogy röviden az egész zsidó hagyományt is nevezik, belőle magából vett műszókkal *haláchára* és *agádára* osztják. A halácha a törvényes rész, az agáda minden egyéb. Velejében szentírásmagyarázat, elsősorban a szónoklat céljaira. Az élet terheit sokszorosan viselő régi zsidó népet tanította, buzdította, vigasztalta az agadista, azaz a zsinagógai szónok. Szónoklata kiinduló pontját a szent szóból vette, végül arra tért vissza, de beszédjének tartalmát szabadon formálta. Belevett mindent, amivel hallgatói figyelmét leköthette, amin épültek, ami felemelte őket. Szabadon csapongott képzelete a zsidó

évezredes multban, annak nagy eseményei és nagy férfiai körül. Való és költészet ölelkeznek előadásában. A próféták ihlete őt is megszállta, de monda, mese, bölcselet alakját öltötte magára. Az agádista a zsidó költő, történész, bölcselő, szónok egy személyben. A nép órákon át hallgatta és nem fáradt bele. *Az első példa a népek történetében, hogy a nép nem politikai tartalmú beszédek iránt érdeklődést mutatott és az első példa arra is, hogy a szónok önző cél nélkül szónokolt. Az agádista az egyházi szónoklat atyja.* Mivel mindenről beszélt, beszédeiben, melyeknek csak gerince, magva maradt reánk, a legkülönfélébb ismeretkörök tűnnek elő, és így az agáda a tudományok történetére, miről már beszéltünk, elsőrendű forrás. Bájos mesék, bűvös mondák, elragadó hasonlatok, megkapó mondások füszerezik az előadást. Jézus híres hasonlatai szintén az agádával mutatnak rokonságot. Mikor *Drews* keresztény tudós Jézus létezését kétségbe vonta, *Fiebig* evangelikus teológus az egykorú agáda hasonlataiból bizonyította létét. Az agáda mondáiból *Bin Gorion* (Berditschewski) kedves és bájos mese- és mondagyűjteményt bocsátott közre. De mindenek felett a hit és erkölcs forrása, ezek szolgálatában áll az agáda, és ezeknek hivatott tolmácsa, mestere az agadista.

V.

Összefoglaljuk az eddigieket, rövid visszapillantással. Még a próféták és a zsoltárosok el sem némultak, már megszólalt az *írástudó*, az ő vérbeli utódjuk, szellemük örököse, eszméik őre és tenyésztője. Az írás-

tudó hódította meg az antik népeket, ő közölte velük a bibliát, a szent könyveket ő magyarázta, ebben az értelmezésben vették át azt az evangelisták is. Az evangelium hátterében az agáda áll; ami új van az evangeliumban, az is sokszor fölhasználja és követi a régit, alkalmazza annak módszereit. A zsidó bibliamagyarázat, az agadisták dominiuma, joggal imponált az őskeresztényeknek. Sokáig nem akadt közöttük egy sem, aki a bibliát a héberből fordította volna. Erre csupán egyetlenegy vállalkozott, *Jeromos*, a híres egyházatya, aki a IV. század második felében élt, Betlehemben, ahova bevándorolt. Megnevezi zsidó tanítóit, kiktől tanult és kiknek tanítása nyomán a bibliát a »hebraea veritas« elve szerint latin nyelvre fordította. Bibliafordítása, amely az agádát is tükrözteti, Vulgata név alatt ismeretes. *A Vulgata, a IV. századbeli zsidó szentírásmagyarázat legnagyobb emléke, a római egyház kanonizált bibliája.* (Jeromos műveiben egyébként annyi gyűlöletes nyilatkozat van a zsidókról, amennyit a talmud ezer szerzője ezer év alatt együttvéve sem tett a pogányokról. A többbi egyházatyáról inkább hallgatunk. *Harnack*, a nagynevű berlini teológus, a keresztény dogmák történetírója, azt mondja, hogy a pogányok átvették a zsidóktól szent könyvüket és deposszedálták őket. »Ez a hálátlanság hallatlan a történelemben.«)

Az írástudó helyére lép kereken 300 év mulva a *bölcs*, helyesebben a törvénytudós, aki az írásban is kutatott ugyan, de szembeötlőbb mint a törvény (halácha) mívelője. Ezek a bölcsek jórészt név szerint is ismeretesek, az első rabbinikus törvénykönyvben, a

misnában, amely az ő alkotásuk, sűrűn szerepelnek. Ezért a babilóniaiak nyelvén *tannáknak* neveztetnek, azaz misnatudósoknak. A zsidóság kialakulása a misnában megy végbe és minden későbbi törvénykönyv gyökere a misna. Szerzői függetlenítették teljesen a zsidó vallást nemcsak a szentélytől, hanem a Szentföldtől és az állami élettől is. A zsidó vallás leveti a nemzeti jelleget és egyetemessé válik. A történelmi emlékek megmaradnak, tisztán vallásos jelleget öltenek, politikai tartalomtól mentessé válnak. A népélet alapja a vallás lett, amely a zsidót híven kíséri születésétől a sírig. A vallás idegen befolyásnak ezentúl szívósan ellenáll, a monoteizmus minden elhomályosítását sikerrel megakadályozzák. A tannák individualizálják a hagyományt, amely velük irodalommá vált volna, ha az írást a hagyomány körében megengedik.

A misnát mint törvénykódexet veszik alapul a tannák utódai, az *amórák*, a magyarázók, a palesztinaiak épúgy, mint a babilóniak. Ha el is ismerték a misna tekintélyét, önállóságukat megtartották, önállóan gondolkoztak és intézkedtek. Csodás elmeéllel szüntették meg azt, ami fenntartható többé nem volt, mint pl. a rituális tisztasági törvényeket és a capitalis büntetőjogot. Babilóniára száll át a vezérség. A haláchát fejlesztik, a jogrendszert tökéletesítik, de az agádában nem állják ki a régiekkel a versenyt. Sok szenvedés éri őket is és itt-ott haragos nyilatkozatra és kifakadásokra ragadtatják magukat. Senkinek sem görbült még meg attól a haja szála. A babilóniak jogászok, nem költők, nem bölcselők, nem agádisták. A kivételek csak megerősítik a szabályt.

Végül súlyos üldözések közepette befejezik a talmudot, 300 év szellemi munkálkodásának termékét a *szaboreusok.*

Hogy felírták-e akkor a talmudot, mai napig vita tárgya, épúgy mint az, hogy I. Júda patriarka felírta-e a misnát, melyet szerkesztett. Ilyen kódexet soha nem említenek, ilyenre soha nem hivatkoznak, akkor sem, mikor egy szó olvasatáról vagy akár a szöveg betüjéről vitatkoznak. De akár így van, akár úgy, tény az, hogy betéve tudta minden tudós a misnát is, a talmudot is. Hogy ez nem lehetséges, csak azok állítják, akik nem tudják, hogy az írás feltalálása, mint már Plato megjegyzi, gyengítette az emlékező tehetséget, és akik nem tudják azt, hogy az analfabéták mekkora anyagot képesek emlékezetükbe fölvenni.

Egy orosz paraszt szájából 16000 verssort írtak fel. *Évszázadokon át folytatott gyakorlása az emlékező tehetségnek, mely annyira ment, hogy gyermekek is könyv nélkül tanulták a misnát — ezt a szellemi tehetséget csodás módon fejlesztette ki a talmud a zsidó népben, melyet egy évezred író és olvasó szokása sem volt képes tönkre tenni. Még napjainkban is akad olyan zsidó (nem Magyarországon), aki a talmudot vagy legalább néhány traktatusát betüről betüre tudja betéve, sőt azt is megmondja, hogy a szövegbe szúrt tű hegyén, akár 50 lappal tovább, milyen szó áll. A talmud éles eszű vitáin, finom jogi disztinkcióin nevekedett a zsidó ifjúság évszázadokon át. Majdnem azt lehet mondani, hogy jogásznép volt. Bárhogy gondolkoznak a talmudról, tény az, hogy a zsidók neki köszönik*

intellektuális erejüket, faji intelligenciájukat, mint a szentírásnak erkölcsüket. Akárhány apostata a talmudnak köszönte azt az észt, amellyel a talmudra tört. Talán nem is tudta, miért káptalan a feje. A talmud előírt életmódjával az élet fegyelmezésére szoktatta híveit, mértékletes, józan életre. A romlott zsidó nem a talmudon romlott meg, hanem a talmud ellenére. Sötét századokban, mindenfelől üzve-nyomva, a műveltségből kizárva, a talmud nyújtott a zsidónak szellemi táplálékot, lelki vigasztalódást. Az elnyomott, szellemi és lelki műveltségben, elnyomója fölött állt, ami szintén nem mindennapi jelenség.

VI.

Az elnyomásból kijutott a talmudnak magának is, épúgy mint a híveinek; *az egyik a világtörténetnek legüldözöttebb könyve, a másik annak legüldözöttebb népe. Mindkettőnek útja egyaránt igazságtalan megbélyegzéssel, máglyával, autodaféval van kirakva.* A talmud befejezésével egyidejű Justinianus császár rendelete, amely állást foglalt a biblia görög fordításának kiküszöbölése és a hagyomány (deuterósis) ápolása ellen a zsinagógai istentisztelet körében (146. novella). Ez az ellenséges rendelet egyelőre elszigetelt előfutárja a talmud ellen intézett támadásoknak. Csak 700 év mulva kezdődött az igazi üldözés, még pedig Franciaországban, hol a talmud tudomány középkori héroszai éltek. A talmud ellen *Donin Miklós* által emelt vádak vezettek az első nyilvános disputációhoz, amely zsidók és keresztények között folyt és a talmud

nyilvános elégetéséhez, amely 1244-ben történt Párisban. A már említett Nachmáni és a kitért Pablos Christiani között Barcelónában ment végbe egy nagy disputáció, melyben az orthodox talmudista rabbi latin nyelven verte le neofita ellenfelét. Pablos a talmud ellen is emelt vádat.

Ennek eredménye egy pápai bulla, amelynek értelmében Barcelónában egy dominikánusokból álló bizottság megállapította azokat a helyeket a talmudban, melyek felfogásuk szerint keresztény szempontból törlendők. Ez volt a talmud első *cenzurája*, de nem a *morál*, hanem a (keresztény) *hit* szempontjából (1264). Azokról a nyilatkozatokról van szó, melyeket a talmud Jézusról és a heretikusokról (minim) tesz. Ezek a kiadásokban mai napig hiányzanak és keresztény tudósok által nagy buzgalommal állíttattak össze. Nincs bennök jelentősebb momentum. Egész higgadtan ítélték meg az elnyomás ez ellenhatását. Tény az, hogy a zsidók az első két században Jézussal egyáltalában nem foglalkoztak, autochton hagyománya a talmudnak róla nincs. Későbbi nyilatkozatok, amiket a talmud a kereszténység alapítójáról és terjesztőiről említ, mind pusztán visszhangjai az evangelium elbeszéléseinek, vagy esetleg a szenvedett üldözések hatása alatt alakultak ki. A talmudhoz ezek az apró, tartalmatlan részletek nem tartoznak, hiányát évszázadok óta a jámbor talmudisták nem érzik, a külön kiadásokat, melyek e törölt részleteket összegyűjtötték, ritkán vásárolták, még ritkábban olvasták. 150 év mulva, az 1413-iki Tortosában történt disputáció után V. Márton pápa már tovább ment, megtiltotta a zsidóknak a

talmud olvasását és elrendelte az összes példányok megsemmisítését.

Alig száz év mulva a talmud volt az ütköző pont a dominikánusok és a humanisták közt: a kitért Pfefferkorn János, aki a talmud elkobzását követelte és *Reuchlin* János, aki a talmudot megvédelmezte, álltak egymással szemben. A humanisták és az obskuránsok közt folyt a harc, a reformáció ez előjátéka, de a zsidók részvéte nélkül. A császár és a pápa Reuchlin szavára hallgattak. X. Leó pápa 1520-ban visszavonta a talmud elleni bullát és a váratlan eredmény az volt, hogy a már említett keresztény *Bomberg* Dániel (1520) kinyomatta Velencében a talmudot, amely az egész talmudnak első összkiadása. Egy emberöltővel később, 1553 szeptember 9-én (zsidó újév napján) pápai rendeletre az inkvizició határozata értelmében Rómában nyilvánosan elégették a talmudot; ezt a példát más olasz városok is követték. 1559-ben az *Index expurgatoriusra* került a talmud és 1565-ben a pápa elrendelte, hogy a talmudot fosszák meg a nevétől. A kijavított talmud első kiadása, melyen a legtöbb későbbi kiadás alapszik, *pápai engedéllyel* Bázelben jelent meg 1578—81. években. *Eszerint az a talmud, amely közkézen forog, már átment a pápai cenzurán, akik támadják, pápábbak a pápánál. A talmud túlélte kis és nagy ellenfeleit és ma is él, mint a keleti ókor egyetlen élő tanuja. Él pedig nem kulturális jelentőségénél fogva, mely elegendő méltánylásra a külvilágban még nem talált, hanem intellektuális és morális vitalitásánál fogva. Hamis vádakat emelnek ma is ellene,*

valahogy nincs szerencséje, de akik ismerik, pártjára állottak. Ilyenek voltak korunkban: Delitzsch, Nöldeke, Wünsche, Strack s mások, kik közül az első és utolsó orthodox keresztény teológus. Erkölcsi tanításait embertársaink és hitfeleink okulására és épülésére hiteles szemelvényekben közöljük, hogy arról az erkölcsi felfogásról és finom érzékről, mely benne él és uralkodik, minden elfogulatlan olvasónak hű képet nyújtsunk. E szemelvények tárgyak szerint csoportosítva itt veszik kezdetüket és a második részben folytatódnak.

III.

A MUNKA.

Mint minden etikai alapgondolat felismerésében azonképen a *munka* értékének felismerésében is a zsidóság ellentétbe helyezkedett az egész ókorral Az egész ókori pogány világban a munka megvetés tárgya volt, nem szerzett tiszteletet annak, aki vele foglalkozott, általában inkább lenézték a munkást, mint tisztelték. A heloták Spártában, a páriák Indiában és a rabszolgák a hatalmas római birodalomban dolgoztak uraik helyett és mélységes megvetés volt osztályrészük. Ha rabszolga hiányában szabad ember volt kénytelen földjét művelni vagy kézművességet gyakorolni, az volt a leglenézettebb a közösségben. A *biblia* tanítja legelőször az emberiséget a munka megbecsülésére. Rendeltetése ez az embernek a földön. Csaknem minden bibliai könyvből a munka dicsőítése csendül ki, a teremtés történetétől a szkeptikus bölcs töprenkedését tartalmazó Kohéletig, mely utolsónak kerül be a bibliába. »*Leovdo ulesomro*«, hogy művelje és hogy őrizze, helyezi el Isten az embert a Paradicsomba. (I. M. 2. 15.) És a szombatról szóló parancsolatban az ember munkája az isteni teremtéssel halad párhuzamosan. »Hat napon át dolgozzál és végezd minden munkádat« teljesen megfelel annak a megokolás-

nak: »Mert hat napon át alkotta az Örökkévaló az eget és a földet, a tengert és mindent, ami benne van«. (II. M. 20., 9. és 11.). A hatnapos teremtés története tehát egyszersmind a munka apotheozisa. És tényleg a biblia hősei, a vallási ideálok, mind munkás embereknek vannak bemutatva, kik kemény testi munkát végeznek. Földművesek és pásztorok, kik maguk fogják az eke szarvát, vesződnek a nyájjal. *Saul* király egyenesen az eke mellől megy *Jábes Gileád* megszabadítására (I. Sám. 11. 5.). A zsoltáros az ember igaz boldogságáról énekli: »Boldog az, ki istenfélő, ki az Ő útjain jár. Ha kezed munkáját élvezed, boldog vagy és jó dolgod vagyon. Hitvesed mint termő szőlő házad belsejében, fiaid mint az olajfacsemeték asztalod körül. Bizony, íme így lesz megáldva a férfiú, aki istenfélő« (Zs. 128. 1—4).

A munka eredményét és a henyélés következményeit, a munkás boldogságát és a lusta szerencsétlenségét számos példázat és szálló ige variálja a Példabeszédek könyvében, megmutatva, hogy az egész pogány ókor felfogásával ellentétben a munkában látja a biblia az ember életfeladatát. »Aki műveli földét, jóllakik eledellel, de hiúságok után jár a balgaszívű.« (12. 11.). »A rest ember mezejénél elmentem és a balgának szőleje mellett; íme mindenütt fölverte a tövis, színét elfedte a gaz, kőkerítése pedig düledezett. Ezt láttam, szívemre vettem, ezt néztem és tanulságot vettem belőle. Egy kis álom, egy kis szunnyadás, egy kis kézösszekulcsolás az alvásra. Így jön el, mint az útonálló a te szegénységed és a nyomorod, mint a pajzsos férfi« (24. 30—34.). De

nemcsak a férfiú dísze a munka, koronája az a nőnek is. Az *ésesz chájilt*, a derék nőt dicsőítő dal, mely a Példabeszédek könyvét méltó módon befejezi, azt énekli róla: Keres gyapjat és lent és feldolgozza azt kedvvel kezével... Fölkel éjjel, eledelt ad szolgálóinak... Karját kinyújtja a guzsaly után és kezével fogja az orsót... vigyáz háza népe dolgára és a restségnek kenyerét nem eszi. (31., 13., 15., 19. és 27.) »Édes az álom a munkásnak, akár sokat, akár keveset eszik« mondja a bölcs Prédikátor (5., 11.), kiemelni akarván a munka erkölcsi értékét. Még a szegénynek adott alamizsna is *munkát* jelent a szegény számára. A mező szélét *arassa* le maga a szegény, a szőlő*böngészést* végezze el maga a szűkölködő, a gyümölcsfán az *utószedést* tartsa maga a nyomorgó, hogy munkához szokjék. (III. M. 19., 9., 10. és V. M. 24., 19—22.)

Ha a Szentírás így értekeli a munkát, természetes, hogy a hagyományos irodalom sem fog mögötte maradni. Csakugyan lépten-nyomon rábukkanunk a *talmudban* és *midrásban* kijelentésekre, melyek mutatják, miként gondolkodnak róla a bölcsek, a nép hivatott és ünnepelt vezérei, kik nagyrészt maguk is munkások voltak, kik arcuk verejtékével keresték meg mindennapi kenyerüket. Mert számosan a talmud ünnepelt nagyságai között, kiket bálványoztak a zsidók és a kikre mint szellemi vezérekre tekintettek, egyszerű munkások vagy kézművesek voltak. Míg *Aristoteles* nem tartotta szabad férfiúhoz méltónak a munkát, és *Plato* nem tartotta helyesnek, hogy a köztársaság a kézművesnek polgárjogot adjon, addig

a palesztinai főiskolákon és törvényszékeken a bölcseség korifeusai között, a nép nagyjai között, akik tanítottak és döntöttek, sokan kezük munkája után éltek. A műhelyből, melyben kalapácsot forgatott és az erdőből, ahol fát vágott, ment az ünnepelt mester, hogy ezren hallgassák áhitattal szavát. Az a férfiú, ki vagy harminc évvel a rendes időszámítás előtt egy áttérni akaró pogánynak kijelentette, hogy a vallás lényege az: *Miről, nem akarod, hogy veled tegyék, azt ne tedd másoknak* — *favágó* volt, mert ez volt *Hillel* mestersége. Józsua ben Chananja, ki Hadrian császárral volt érintkezésben, ki a zsidó vallási törvény egyik elsőrendű tekintélye, szénégető és szegkovács volt. És a talmud nagyjai között érckovácsok, sarukészítők, sütőmesterek, szabók, timárok és teherhordók szerepelnek, kiknek törvénymagyarázata döntő értéket nyert és kiknek erkölcstanát megőrizte az agada.

»Szeresd a munkát és gyűlöld az úrhatnámságot« volt Semája és Abtálion, Hillel tanítóinak jelszava. (Abóth I. 10.) »Áldás csak a kéz munkáján van« mondja r. Meir (Tos. 15_{19}). A jeruzsálemi *Édó Kedósó*, szent gyülekezet, azzal vált híressé, hogy a napot három részre osztotta. A nap egy harmadát tóratanulmányozással, egy harmadát imával, egy harmadát munkával töltötte. Télen tanultak, nyáron pedig a mezőn dolgoztak. Nevükben tradálja I. Júda: Tanulj kézművességet a tóra mellett. (Jer. Maasz. S. C. 2 végén 53 d. és Koh. r. 9. 9-hez.) Ha naponként két törvénytételt tanulsz reggel és kettőt este, egész nap pedig dolgozol, olybá számítódik néked, mintha az egész tórát teljesítetted volna, mondja Józsua b. Cha-

nanja, az ünnepelt tanító, ki egy mesével nyugtatta meg egyszer a római uralom ellen felkelő zsidó népet és kit bálványozásig szerettek. (Mechilta 16. 4 re. 47 b.) »Amely időben dolgozol, megmenekülsz a haláltól, de ha tétlen vagy, bizony halált érdemelnél«, Akiba mondása, ki maga is nehéz testi munkát végzett, mielőtt ünnepelt mesterré lett volna. (Áb. d. r. Nátán ed. Schechter I. r. 11. §.) Szeresd a munkát és ne gyűlöld azt, mert amint a tórát Isten a szövetségben adta, akként a munkát is a szövetségben adta. (U. o.) Csak a tétlenség öli meg az embert, mondja hasonló szellemben Jósze b. Chaláfta. (U. o. I. r. 11. §.) Aki nem dolgozik a hét alatt, annak majd szombaton kell dolgoznia, tétlenség nyomorra visz, nyomor bűnbe kerget és a munkától iszonyodó mint fogoly szombaton is kénytelen lesz dolgozni, tanítja Meir. (U. o. II. r. 21. §.)

Vallási törvény a munka, oly vallási törvény, mint a szombat megünneplése. Ezért mondja r. Eliezer: Nagy dolog a munka, ahogy Isten meghagyta Izraelnek a szombat megtartását, úgy meghagyta neki a hatnapi munkát is, mert a Szentírás előírja: Hat napon át dolgozzál és végezd minden munkádat, de a hetedik nap szombatja az Örökkévalónak a te Istenednek. (Ab. d. r. N. II. r. 21. §.) Rabbi Júda hanászi következőképen dicsőiti a munkát: Nagy dolog a munka, mert aki nem dolgozik, arról sugdosnak az emberek és azt rebesgetik: Ugyan miből él ez az ember? Úgy mint a férj nélküli asszony, ki felcicomázva az utcán jár, szó tárgyát képezi az emberek között és suttogva beszélnek róla. (U. o.) Ádámot is kitanította Isten a munka értékére a paradicsom-

ban. Nem élvezhette előbb a paradicsom gyümölcseit, míg nem dolgozott értük. (I. M. 2. 15.) Mert előbb kapja a parancsolatot, hogy megművelje a kertet és megőrizze, és csak azután engedi meg neki Isten a paradicsom fái gyümölcsének élvezetét, így prédikál Simon b. Elázár. (Ab. di r. N. I. r. 11. §.) Áldás a munka és nem átok, ezt példázza gyönyörűen az agada nagymestere Józsua b. Lévi, kit a néplegenda dicskörrel vett körül azt regélve róla, hogy a paradicsomot és általán a túlvilágot elevenen megjárta és a halál angyalának kezéből is ki tudta csavarni a kardot. Azt mondja egy ízben: Midőn Isten így szólott Ádámnak: »Átkozott legyen a föld miattad. Töviset és bogáncsot teremjen tenéked« (I. M. 3. 18.): elöntötték szemét a könnyek és eképpen kiáltott fel: Uram Istenem, világ teremtője! Vajjon szamarammal egyem-e egy jászolból? De midőn e szavakat hallotta: Arcod verejtékével egyed a te kenyeredet (u. o. 19. v.), lecsillapodott és földerült. (Peszáchim 118*a* és Gen. r. 20. §. végén.)

Isten csak *végzett munka* után nyilatkozott meg Izraelnek, mondja R. Tarfon. Csak a szentély befejezése után, melyen annyi szorgalmas kéz dolgozott Izraelben, melynek létrejöttén férfiak és asszonyok dolgos keze munkálkodott, jelent meg a *Sechina:* Isten dicsfénye Izraelben. (Ab. d. r. Nátán I. r. 11. §.) Azért senkise maradjon tétlenségben. Keressen kiki magának munkát udvara telkén vagy mezején, tanítja Juda ben Bathyra. (U. o.) Nagyobb jutalom vár a munkásra mint az istenfélőre, mert az istenfélőről azt mondja a zsoltáros: Boldog az istenfélő férfiú, (Zs. 112. 1.)

de arról, ki keze munkája révén megél, azt mondja a jámbor zsoltáros: Ha kezed munkáját élvezed, *boldog vagy és jó dolgod vagyon.* (Zs. 128. 3.) A dupla kifejezés a boldogság megjelölésére azt tanítja, hogy *boldog* a munkás a földön és *jó dolga vagyon* a túlvilágon, míg az istenfélőnél nincs utalás a túlvilági jutalomra. (Chija b. Ámi tanítása. Berackot 8*a.*) A híres Simon b. Jocháj, ki a rómaiak üldözése elől éveken át barlangban élt fiával, ki csodatevő hírében is állott, büszkén ül kosarán, amelyben terhet szokott vinni, a tanházban, és így kimagaslik társai közt. Nagy dolog a munka, mert magasra emeli az embert, mondja evvel kapcsolatosan (Nedárim 49. b.). Jobban jár az, ki dolgozik és a sajátjából gyakorol jótéteményeket, mint az, ki rabol és zsarol és mások pénzéből gyakorol jótéteményeket csupán azért, hogy nemes jótevőnek lássék. Jobb ha valakinek kis gazdasága van, ezt trágyázza és megműveli és abból eltartja magát, mintha mások gazdaságát bérli csupán azért, hogy földbirtokosnak nézzék. (R. Izsák mondása Lev. r. C. 3. és Koh. r. 4. 6-hoz.) Rabba mondja a mechuzai földmunkásokról, hogy betegek voltak, ha nem dolgozhattak. (B. Mec. 77*a.*)

Semmiféle munka nem alacsonyít le. Sőt ellenkezőleg, a munka nemesít. Még pogányhoz is szegődjék az ember munkásnak, hogy ne szoruljon rá halandó támogatására. Ráb mondja rabbi Kahanának: Nyúzd le az esett állat bőrét az utcán és vedd el érte béredet, de ne mondjad: kóhanita vagyok, nagy férfiú vagyok, nem méltó hozzám az ilyen munka (B. Batra 110*a* és többször). Szálló ige lett e mondás

apáinknál. A munkás lelkiismeretesen dolgozzék, ne pocsékolja gazdája idejét. Még az imádságát is rövidebben végezheti, hogy ne rabolja el gazdája idejét. Egy ízben r. Jóchanan egy városkában a tanítót mély álomba merülve találta. Megtudta róla, hogy magánáhitatból böjtöt tartott. Megdorgálta őt és így szólt hozzá: Ha emberhez szegődnél munkásnak, nem volna szabad böjtölnöd, mert megkárosítod munkaadódat, annál kevésbé böjtölhetsz munkádnál, melyet Istennek végzel. (J. Demáj 26*b*.)

De a munkaadó se legyen méltánytalan munkásával szemben. A tóra előírja, hogy a béres munkadíját még aznap fizesse ki a munkaadó, »hogy ne kiáltson miattad az Örökkévalóhoz, és vétek volna rajtad.« (V. M. 24., 14. és 15.)

Mezőben és szőlőben dolgozó munkás kedve szerint ehetik a szőlőből és a leszedett termésből. (V. M. 25., 26. B. Mec. 87*a*, *b*.) Ne egyél fehér kenyeret, mikor neki feketét adnál, nem ihatol ó bort mikor neki fiatalt adnál, nem alhatol puha ágyon, mikor neki kemény fekvőhelyet készítenél. (Kiddusin 20*a*). Még a szigorúan vett jogosság ellenére is méltányossággal kell viseltetned munkásoddal szemben. Rába b. Cháma munkásokat bérelt, kiknek egy hordó bort kellett volna számára elhozni. De útközben rosszul jártak, a hordó leesett és a bor kifolyt. Rába kárpótlásául elvette felső ruháikat. A pörük *Aba* bíró elé került. Ez így szólt tudós barátjához: Add nekik vissza kabátjaikat Jog-e ez? kérdé Rába. — Igen, válaszolt a bíró, mert az van írva a szentírásban: »Járj a jóknak útján.« A mun-

kások azonban elégedetlenek voltak az ítélettel, sírtak és jajgattak: Szegény emberek vagyunk, most egész nap dolgoztunk és nincs ennivalónk. — Add nekik napibérüket! folytatta a bíró. — Ez az ítélet sem jogos! mondá Rába. — Minden bizonnyal, fejezte be a bíró, mert az idézett vers azt mondja tovább: »Menj az igazak útján.« (Jalkut Mislé 932. Példab. 2. 20-hoz.)

Még az oktalan állatban is becsülendő az, hogy munkát végez. »Jöjj és lásd, mily becses a munka az előtt, kinek szavára támadt a világ. A baromért, mely munkát végez, a tolvaj ötszöröset fizet büntetésül, a juhért azonban, mely tétlen és nem dolgozik, csak négyszerest fizet büntetésül a tolvaj.« (Mech. Ex. 21. 37-hez 88*b*. B. Kam. 79*b*.)

Kötelessége volt az atyáknak gyermekeiket kézművességre tanítani. (Tos. Kidd. 336., Kidd. 29*a*.) Ki fiát nem tanítja kézművességre, az mintegy rablásra tanítja, mondja r. Júda b. Illai. (Tos. Kiddus. I. 11. Kiddusin 29*a*.) Izmael iskolájában tanították: »Válaszd az életet!« (V. M. 30., 19.) Ez intésben rejlik a parancsolat, hogy mindenki tanuljon valamely mesterséget életfenntartásának alapjául. (Jer. Pea 15*c*, *j*. Kidd. 61*a*.) Minden úton-módon megkeresheti az ember megélhetését. Üdv annak, kit szülei tisztes kézimunkára tanítottak, jaj annak, kit szülei nem tisztes kézimunkára tanítottak, (Jer. Kidd. végén) mondja Meir rabbi. Minden kézimunka — mondja ugyancsak r. Meir — vezethet szegénységre vagy gazdagságra. Az ember érdeme állapítja meg sorsát; azért tanítsa az ember gyermekét tiszta, habár alacsony kézművességre és imádkozzék Istenhez, kinek kezétől függ a

gazdagság és vagyon. (Jer. Kidd. 82*b*.) R. Gamliel mondja: Ki kézművességet tud, hasonlatos egy szőlőkerthez, melynek kerítése van és kerthez, mely körülhatároltatott. Barom és vad nem mehet bele, hogy azt lelegelje vagy letapossa, járókelők meg nem ehetik idő előtt gyümölcsét, és nem látható, ami benne van. Ki nem tud kézművességet, hasonlatos a kerítés nélküli szőlőhöz, melyet letaposhat vad és barom, melyet kifosztanak járókelők. (Tos. Kidd. 336.) Ne tanítsa az ember fiát oly mesterségre, mely eltérítheti az egyenes útról. Aba Gorion mondja: Ne tanítsa az ember fiát szamárhajtsár, tevehajtó, hajós, pásztor vagy kufár mesterségére, mert mesterségük könnyen lesz zsiványmesterség. (Kidd. 82*a*.) Józse b. Chanina mondja: Nincs megvetettebb mesterség a világon a pásztorénál, ki egész életén át jár botjával és pásztortarisznyájával, és Dávid mégis pásztornak nevezte Istent... (Soch. Tob. 23., 2.) Apáról fiúra száll sok mesterség és sokan dicsekednek avval, hogy hűségesen kitartottak atyjuk mestersége mellett. Minden céhnek megvolt a régi Jeruzsálemben a maga külön bazárja. Sőt még egyes zsinagógákban is a céhbeliek együtt ültek. Így a nagy alexandriai bazilikában külön-külön ültek, hogy az érkező idegen mesterember rögtön megtalálja embereit és megélhetését. (Jer. Szuk. V. 1.) Oly fontos a kézműves számára a munka és oly szent előtte, hogy nem köteles a közelében elmenő bölcs előtt felállni és munkáját megszakítani. (Kidd. 33*a*.)

A munkában látják a bölcsek a kapcsot, mely összeköti a nemzedékeket, a multat a jövővel. Hadrianus császárnak ily értelemben válaszol egy aggas-

tyán, ki fügefát ültet. Öreg ember vagy már, szólt hozzá a császár, másokért vesződöl. Ha vesződtél ifjúkorodban, miért kínlódol öreg korodban is? — Szokásomhoz híven dolgoztam fiatalon és dolgozom most, válaszolt az öreg, ha megérdemlem, talán megérem még, hogy a fa gyümölcsöket érlel számomra. De ha nem élem meg, fiaim bizonyára élvezik munkám gyümölcseit. Amint apáim dolgoztak értem, úgy dolgozom én fiaimért. (Lev. r. 25.)

Megkapó részlet az Ábrahám vándorlásait tárgyazó hagyományos elbeszélésben (Ber. r. 39.) a munka szeretetét és megbecsülését tanító kis közlés: Rabbi Lévi mondá, midőn Ábrahám vándorlásai közben Aram Naharáimban és Aram Náchorban járt, látta a lakosságot, amint ettek, ittak és mulatoztak és szólott: Oh vajha ne lenne sorsom hozzáfűzve ehhez az országhoz! Mikor pedig elérkezett Tyrus lépcsőzetes terrászaihoz és látta a lakosokat, mint foglalkoznak ásás idején ásással, kapálás idején kapálással, gyomlálás idején gyomlálással, szólott: Vajha hozzá lenne sorsom fűzve ehhez az országhoz! Rabbi Jirmija mondá: Becsesebb a munka, mint az ősök érdeme. (Ber. r. 74.)

Legelső válasza volt Izraelnek Isten hívására: *Náásze.* (II. M. 19. 8) Tettekben akarjuk tanusítani engedelmességünket. Ebben is a munka, a cselekvés elve rejlik. És e szócskának felel meg hagyományos irodalmának szelleme, mely állhatatosan dicsőíti a testi munkát. *Avódó,* e héber szó, aminek eredeti értelme: nehéz munka, *istentiszteletet* is jelent, istentiszteletet és *testi munkát.* A két fogalom őseink szellemében egymással találkozik.

IV.

ADÁS-VEVÉS, KERESKEDELEM.

»*Nekíj Káppájim*« *a tiszta kezű embert* nevezi meg első helyen a zsoltáros; ki méltó arra, hogy Isten hegyére felmenjen és álljon szentséges helyén (71., 24., 3.), kinek kezéhez nem tapad jogtalanság, ki adás-vevésében becsületes mindvégig. A biblia kevés számú rövid, de annál világosabban hangzó törvényben inti Izraelt a becsületes kereskedelemre. Kevés volt eredetileg a kereskedő Izraelben, földműves nép volt az a biblia korában. Talán ezért a kevés bibliai törvény. De ezek oly határozottan jelölik ki az erkölcsi irányt és oly világosak, sokatmondók, hogy a hagyományos irodalomnak könnyű volt a lassan fejlődő kereskedelmi élet számára megtalálni bennük a helyes irányítást.

»Ne cselekedjetek jogsértést az ítéletben, se a hosszmértékben, a súlymértékben és az űrmértékben. Igaz mérlegserpenyő, igaz súlykő, igaz mérce és igaz itce legyen nálatok. Én vagyok az Örökkévaló a ti Istenetek, ki kihoztalak titeket Egyiptom földjéről.« (III. M. 19., 35., 36.) E jelentős szavakkal fejezi be az Irás a szentségtörvények fenséges sorozatát, mely fáklya gyanánt bevilágított a sivár pogány erkölcstelenség sötétjébe. »Ne legyen a te tüsződben kétféle súlykő, nagyobb és kisebb. Ne legyen a te

házadban kétféle véka, nagyobb és kisebb. Teljes és igaz súlyköved legyen néked, teljes és igaz vékád legyen néked, hogy hosszú ideig élj a földön, melyet az Örökkévaló a te Istened ád neked.« (V. M. 25., 13—15.) Azon tanításban talál e törvény kiegészítést, mely szerint még a házban sem szabad tartani oly mérleget, mely csalárdságra vezethetne. »Tiszta lehetek-e bűnös mérleggel és csalárd súllyal tüszőmben« mondja a próféta hatalmas szózatában, melyben a *mispot* igazság és *cheszed* szeretet és *hacnéá lechesz* tiszta erkölcsösség gyakorlását tűzi ki a vallásos ember elé főkötelesség és életcél gyanánt. (Micha 6., 11.)

»A csalárd súlykő utálatos az Örökkévaló előtt, de az igaz mérték kedves neki.« (Példab. 11., 1.) »Kétféle súlykő, kétféle véka — utálatos az Örökkévaló előtt mindkettő.« (U. o. 20., 10.) »Utálatos az Örökkévaló előtt kétféle súly és a csalárdság mérlege nem jó.« (U. o. 20., 23.) Ezeket tanítja a bölcs a Példabeszédek gyöngyei közt. »Ha eladsz valami eladnivalót a te felebarátodnak, vagy vásárolsz valamit a te felebarátodtól, egymást az árral meg ne tévesszétek.« (III. M. 25., 14.) Egymást meg ne tévesszétek, hanem félj a te Istenedtől, mert én vagyok az Örökkévaló a ti Istenetek. (U. o. 17. v.) Egyszerű és világos szavai a tórának, melyek hathatósan megalapozzák az emberek adás-vevési viszonylatait szabályozó törvényeket.

Ezen törvények igazi szelleme jellemzi a hagyományos irodalom felfogását a kereskedői becsületről és tisztességről. »Legyen felebarátod vagyona oly drága előtted mint a magadé.« (Abóth 2., 12.) Vezér-

elve a talmudnak. »Ha a helyeset teszed Isten szeme előtt« (II. M. 15., 26.) az Irás ezen kitétele r. Elázár szerint az adás-vevésre vonatkozik, amivel azt akarja az Irás mondani, hogy az, aki becsületesen jár el adás-vevésben, szeretetet szerez a teremtmények előtt és olybá vétetik, mintha az egész tórát teljesítette volna. (Mechilt XV. 26-hoz.) Aki a súlymértékkel csal, mondja a legrégibb tannaitikus midrás, bűnösnek, Isten előtt gyűlöltnek, megvetendőnek, átkozottnak és undoknak neveztetik. Öt dolgot okoz könnyelműségével: megfertőzi a földet, megszentségteleníti Isten nevét, okozza, hogy a *Sechína* távozik Izraelből, kard elé veti Izraelt és számüzetést hoz reá. (Szifrá, Kedósim VIII.) A kérdések közül, mikkel a hazatérő lelket fogadják a túlvilágon az isteni ítélőszék előtt az első: Vajjon becsülettel kereskedtél-e a földön, így tanít Rába. (Sab. 31*a*.) Az igaz ember ideálját adja a talmud fölfogása szerint a XV. zsoltár. Annak egyik versét »Igazat beszél szívében,« (15., 2.) rabbi Száfrára vonatkoztatja, kiről a régi hagyomány a következőt beszéli: Egy ízben eladni vitt valamit a vásárra. Egy pogány odament hozzá, hogy a holmit megvegye. A rabbi történetesen a *Semát* mondta épen kellő áhitattal. A pogány a holmiérért egy bizonyos összeget ajánlott fel. Az imájába merült rabbi nem válaszolt. A pogány azt gondolta, hogy Száfrá kevesli az árt, mire nagyobb összeget kínált. Midőn Száfrá befejezte imáját, a pogánynak odaadta a holmit az első ízben kínált összegért, mert ennyiért akarta elejétől fogva eladni. (Makót 24*a*, Rási a Seéltót nevében.)

Oly cikkekkel, melyek feltétlenül az élet fenntartá-

sához szükségesek, nem volt szabad a régi Palesztinában üzérkedni, mint pl. liszttel és olajjal. (B. Kamma 91*a*.) Nem volt szabad életfenntartáshoz szükséges cikkeket Palesztinából kivinni, mert ez által drágaságot okoznak otthon. Csupán a borkivitelt engedi meg r. Jehuda b. Bathyra, mert ez által csökken otthon a könnyelműség. (U. o. 90*a*.) Éhség idején csak meghatározott időre való elegendő készletet volt szabad beszerezni; ki ilyenkor fölhalmozza a gabonát, uzsorásokkal áll egy sorban. (U. o. 90*b*.) Áruhalmozás az árak mesterséges felcsigázása céljából szigorúan tilos. (U. o.) Sámuel amórának az atyja a gabonáját rögtön eladta a szérűről, nehogy visszatartása által az ára emelkedjék. A fia azonban a gabonáját csak később adta el, de a cséploskori régibb áron. Mégis jobban dícsérték a bölcsek az atya eljárását, mint a fiúét. Mert ha az ár egyszer fölmegy, akkor nem száll alá olyan könnyen, és ha Sámuel jószívűségből a régi áron adta is el a búzáját, visszatartása által mégis hozzájárult az ár emelkedéséhez. (U. o.) Általános szabály volt, hogy ha a piaci ár nem sokkal magasabb, akkor az eladó a beszerzési költségén túl legföllebb egy *hatod* nyereséggel elégedjék meg. (Bába B. 90*a*.) Közvetítő nélkül maga a termelő adja el áruját. (U. o.) Vitás kérdés, vajjon szabad-e az eladónak a piaci áron alul eladni? Némelyek tiltják, mert a többi eladó károsodik, némelyek pedig megengedik, mert csökken az ár általa. (B. Mec. 60*a*.)

Az eladó jótáll az áru ama hibáiért, melyekről a vevő a vételkor nem szerzett tudomást, még akkor is, ha a hibák csak évek multán derülnének ki.

Kivétetnek az olyan hibák, melyek annyira szembeötlők, hogy a vevő a vételkor rögtön meglátja. (Ketubot 57*b*.) Mihelyt a vevő a hibát észreveszi, nem veheti többé használatba a holmit, mert különben úgy vehető, hogy belenyugszik és a hibákkal nem törődik. (U. o.)

Ha valaki oly adás-vevési ügyletet zár le, mely szerint túlfizetés esetén nem szavatol a túlfizetésért, a túlfizető mégis visszakövetelheti a túlfizetett összeget. (Jer. B. Mec. IV. 9*d*.) A biblia parancsa: Ne tévesszétek meg egymást (III. M. 25. 14), *Onóó* vagy *Honóó* név alatt tárgyaltatik a talmudban. Ez a szó károsítást, sérelmet jelent szószerint, megfelel a laesio enormis római jogi fogalmának, határmegállapítása azonban hasonlíthatatlanul szigorúbb, mint a római jogban, vagy a modern törvényekben; ilyen károsítás esetében az ügylet semmis. Nem szabad — mondja a misna — egyik mező új termését a másik mezőével összevegyíteni, nem szabad új gabonát régivel keverni (az eladónak). Erős bort lehet gyöngébbel vegyíteni, mert meglágyítja. Nem szabad a bor seprűjét beléje vegyíteni, de külön eladhatja neki a seprűjét. Ha valakinek bora vízzel vegyült, noha a bornak vízzel vegyítése ivás előtt az ó-korban bevett szokás volt, nem adhatja el nyilt üzletben, hacsak meg nem mondja világosan, (hogy a bor vegyített). Viszontelárusítónak azonban még ez esetben sem adhatja el, mert az esetleg visszaél vele. (B. Mec. IV. 11.) Nem szabad — az egyik nézet szerint — dió- és gyümölcskiosztás által magához édesgetni a kereskedőnek a gyermekeket, hogy nála vásároljanak. (U. o.) Nem szabad a barom szőrét felfésülni, hogy kövérebbnek lássék, vagy bármely más módon félrevezetni a vevőt. (B. Mec.

60*b*.) Még hamis reményt sem szabad kelteni a piacon megjelent kereskedőnél azáltal, hogy kérdezik tőle: Hogy adod árudat? ha nincs szándéka vásárolni. R. Júda szerint még az áru megtekintése is tilos ily esetben. (B. Mec. IV. 10.) Tilos árut úgy elrendezni, hogy a felső rétegből eltávolítják a rosszabb minőséget s csupán a java marad a vevő szeme előtt. (B. Mec. IV. 12.) Zeira vászonnal kereskedett. A vásár előtt megkérdezte Abáhútól, mennyire adhat árujának tetszetős külsőt, anélkül hogy ámítást követne el. (Jer. B. Mec. 9*d*.) Ha a vevőt az eladott tárgy rendes árának több mint egy hatod részével túlfizettették, a vétel semmis, (Bab. m. 49*b*.) ha pedig az eladó az érték egy ötödével károsult, a vétel szintén semmis. (Jer. B. Mec. IV. 9*d*.)

Szigorúan ítéli meg Isten azt, ki felebarátját megcsalja, a büntetést Isten sokszor küldött által végezteti — mondja r. Eleázár b. Pedász — de a felebarátodon elkövetett csalást maga bünteti. (B. Mec. 58*b*.) Abáhú tanítja: Három vétek van olyan, mely elől az isteni trónus előtt levő függöny soha sincs leeresztve: (azaz melyeket Isten minden időben közvetlenül büntet) a csalás, a rablás és a bálványimádás. (U. o. 59*a*.) Midőn — így meséli Lévi, a jeles agadista — minden lény párosan jelent meg Noénál, hogy a bárkába vonuljon, a Hazugság is megjelent, hogy a bárkába bemehessen. Akkor így szólt hozzá Noé: Csak úgy jöhetsz be, ha valakit párnak hozol magad mellé. Kiment a Hazugság és keresett magához való párt. Találkozott az Elszegényedéssel és kérdezte tőle: Akarsz-e párom lenni? — Mit adsz nekem jutalmul? — Kötelezem magam arra, hogy mindent átadok neked,

mit szerezni fogok. Kikötötték tehát egymással, hogy mindent, amit a Hazugság szerez, azt magához veszi az Elszegényedés. Így is történt. Midőn azután — az özönvíz elmultával — elhagyták a bárkát, az Elszegényedés lassan-lassan magához vett mindent, amit a Hazugság szerzett volt. Midőn pedig a Hazugság számonkérte az Elszegényedéstől a szerzeményét, ez a megegyezésre hivatkozott és a Hazugság mit sem tudott válaszolni. Innen mondják: Mit a Hazugság szerez, az Elszegényedés elveszi. (Soch. Tob. Zsolt. 7. 15-re. Jalkut II. 638.) Ugyancsak *Lévi* mondja, hogy a hazug és csalárd mérlegről szóló törvény tőszomszédságában szól a Szentírás Amálékről, Izrael ősi ellenségéről, (V. M. 25. 13.) jelképezni akarván vele, hogy a nem becsületes kereskedelem az idegen uralom ellenséges beavatkozását vonja maga után. (Rut. r. I. elején, stb.) Az áldásos cselekedetek magukban rejtik az áldást, az átkos cselekedetek pedig az átkot. Ha becsületes vagy adás-vevésedben, lesz mivel kereskedned, de hogyha hamis mérleget használsz, bizony nem lesz. (Lev. r. 15*f.* végén.) Három napig lebeg a lélek a holttest fölött és azt gondolja, hogy visszatérhet beléje; midőn azonban látja, hogy arca fénye elhomályosult, elhagyja a testet és elvonul. Három nap után a felhasadt test ráönti tartalmát a holttest arcára, mintha azt akarná mondani: Nesze, itt van, amit rablással és csalással szereztél és belém gyömöszöltél. (J. Moed. Katan 82*b.*)

Számos intézkedés fűződik a mérleghez és a súlykőhöz. Csalás, mit elkövetnek hamis mértékkel és súlylyal, nagyobb bűn, mint a tulajdonképpeni rablás, mert az elrablott dolgot vissza lehet adni tulajdono-

sának és így jóvá tehető a hiba. Hamis mérlegnél ez nem lehetséges, hiszen az elkövetett csalás számos embert károsított és lehetetlen megállapítani, kit károsított meg és mennyire rúg a csalás összege. (B. Batra 88*b* és köv. old.) Sőt súlyosabb e bűn, mint a szemérmetesség ellen elkövetett bűn, mert ez a bűnbánat útján nyerhet engesztelést, míg az, melyet az egész világgal szemben követett el, semmiképpen sem tehető jóvá. (U. o.) Vigyázni kell a mérleg pontosságára; folyadéknál a súlynak egy századrészét, száraz dolognál egy négyszázadrészét kell ráadásképpen adni. (B. Batra 88*b*.) A mérleget oly helyen kell felfüggeszteni, hol a serpenyők szabadon lenghessenek. A mérleg nyelvének kellő távolságban kell állnia a mérleg villájától, a serpenyőknek egyenlő magasságban kell lelógniok a mérleg rúdjától. (B. Batra 29*a*. Maim. Hilch. Genévó VIII. 8—12.) Nem szabad a súlyköveket só közelében tartani, elvesztik ugyanis ezáltal nehézségük egy részét, amikor a só a nedveket elvonja. (U. o. 89*b*.) Az űrmértéket tisztítsa kétszer hetenként a kalmár, a súlyokat hetenként egyszer, a mérleget magát pedig minden használat után. (U. o. 88*a*.) Folyadék mérésénél elkerülendő a nagyobb habzás. Abba Saul b. Botnisz gyűjtött 300 kancsó bort a mértékek habzásából, társai pedig háromszáz kancsó olajsöprűt a mértékek maradékából. Ezeket átadták a jeruzsálemi szentély kincstárnokainak. Ezek pedig mondták: Nem vagytok erre kötelezve. Erre azt válaszolták: Mi nem akarjuk megtartani. Amire a kincstárosok mondták: Mivelhogy oly szigorúságot tanusíttottok magatokkal szemben, szolgáljon hát közcélra. (Béca 29*a*.) — Zsirok

mérésére használatos űrmérték mindig tisztítandó, mert lerakodásuk által szűkülhet a mérték térfogata. (B. Batra 89*a*.) Súlyköveket nem szabad vasból, ólomból vagy ércből készíteni, hanem kemény kőből vagy üvegből, hogy a rárakodó rozsda meg ne marja azokat. (B. Batra 89*b*.) Csak felére kisebbített mértéket lehet használni pl. egész *száá*, fél száá, negyed száá; egész *káb*, fél káb, negyed káb. (U. o.) Külön felügyelők ügyeltek a mérlegre, a súlyokra és az árakra. *Agoranomoi*, agoradémozioi és agoradáémioi fontos szerepet játszanak a piacon. (Számos helyen a hagyományos irodalomban.)

A legnagyobb világossággal kiemeli a törvény, hogy a súly és mérleg tisztasága és becsületessége a pogánnyal szemben is a leglelkiismeretesebben megóvandó, mert Isten legszigorúbb büntetését vonja ennek elhanyagolása maga után. (B. Kam. 113*a*.) Tilos a csalás pogánnyal szemben, mert ezt mondja az írás: »És számoljon vevőjével«, (III. M. 25., 50.) amit úgy magyaráz a hagyomány, hogy: vevője *mellett*, annak javára és arra is utal, hogy a héber szó »Kaunéhu« az Alkotót, Istent is jelentheti. Amidőn az ember elád, gondoljon Alkotójára, azaz legyen az ember lelkiismeretes vevőjével szemben, bárki volna is az. (B. Kam. 113*b*, *j.* B. K. IV. 3. stb.) Simon b. Setach kenderrel kereskedett. Ő maga vitte a vásárra. Tanítványait bántotta mesterük vesződése, ezért egy arabstól teherhordó szamarat vettek neki. Amint átadták neki, értékes gyöngyöt találtak rajta. Mester — így szóltak — nem kell többé vesződnöd. Nézd, a szamáron drágagyöngy van: — Tud-e róla az arabs — kérdé tőlük — kitől

az állatot vettétek? — Nem! volt a válasz. Úgy adjátok vissza a gyöngyöt neki. A tanítványok így cselekedtek. Az arabs pedig felkiáltott: *Dicsértessék a zsidók Istene.* A pogány felkiáltása: Dicsértessék a zsidók Istene, felért a mesternek a világ minden gyöngyével. Kitől tanulta ezt Simon b. Setach? Rabbi Chaninától, ki azt beszéli; Régi tanítóink vásároltak egyszer katonáktól egy mérő búzát, melynek alján egy zacskó pénzre bukkantak. Visszavitték azt a katonáknak, kik felkiáltottak: *Dicsértessék a zsidók Istene.* (Jer. Bab. Mec. II. 8*c*.)

Aki hamisan mér vagy hamis súllyal ad el felebarátjának, vagy a pogánynak, vét a bibliai törvény ellen. (III. M. 19., 35.) Egy ízben — így beszéli a Tanna de-bé Elijahu — elmondta nekem valaki, hogy hamis mérleggel adott el nem-zsidónak datolyát és ennek árán olajat vásárolt. Azonban a hordó eltörött és az egész olaj kiömlött. Akkor így szóltam hozzá: Dicsértessék a Mindenható, ki előtt nincs személyválogatás. Az Írás azt mondja: Ne nyomd el felebarátodat és ne rabolj. (III. M. 19., 13.) Felebarátod (a nem zsidó) ugyanolyan elbírálás alá esik, mint testvéred (a zsidó). (T. debé Elijahu nevében Jalkut Cáv. 504. § végén.)

Mindezen törvényekre mondja a nagy Jóchanan b. Zákkái: jaj nekem, ha tanítom azokat; jaj nekem, ha nem tanítom! Ha tanítom, tanulhatnak belőlük a csalók; ha nem tanítom, mondhatják a csalók: nem tudják a bölcsek, hogy mit teszünk mi. Erre azt kérdezték: Tanította-e hát azokat avagy nem? Samuel b. Jicchák mondta: Tanította, kapcsola-

tosan az Írás szavával: Egyenesek az Örökkévaló útjai, az egyenesek járnak azokon, a gonoszok pedig megbotlanak rajtuk. (Hós. 14., 10. B. Batra 89*b*.) Megható a bölcs mesternek tépélődése, mi helyesebb? Hiszen a célja csak az, hogy az embereket szigorú becsületességre nevelje. »A föníciainak kezében csalárd mérleg vagyon« mondja a próféta. El lehetett terjedve a jogtalan előny szerzésének sokféle módja Tirus, Szidon és egyéb nagy kereskedő városok karaván utjain; de a talmudi mester ki akarja azokat a zsidó nép köréből zárni a vallási törvény, az istenfélelem és a lelkiismeret hatalmával. Tépelődése is csak azt mutatja, mennyire fájdalmas volna neki, ha az igaz célt, bár csak túlbuzgósággal is elvétené. Igen érdekes adat, nagyszabású és mélyenjáró szent törekvéseik őszintesége és komolysága mellett. Tanítja tehát a törvényt kazuisztikusan minden részletében. Tanítja a talmudizmus a becsületességet és egyenességet minden dologban, és aki útjain jár »a tiszta kezű és tiszta szívű ember« méltó arra, hogy »az Úr hegyére fölmenjen és szentsége helyén megálljon!«

AZ IZR. MAGYAR

IRODALMI TÁRSULAT

KIADVÁNYAI

XLIV.

ETIKA A TALMUDBAN

I.

KÉT RÉSZ EGY KÖTETBEN

BUDAPEST
1920

ETIKA A TALMUDBAN

ÍRTÁK

DR HEVESI SIMON
DR BLAU LAJOS, DR WEISZ MIKSA

II. RÉSZ

BUDAPEST, 1920
KIADJA AZ IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT

30684. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

V.

KAMATVÉTEL ÉS UZSORA TILALMA.

»Ha a te atyádfia elszegényedik és keze erőtlenné lesz melletted, segítsd meg őt, akár jövevény, akár zsellér, hogy megélhessen melletted. Ne végy tőle kamatot vagy uzsorát, hanem félj a te Istenedtől, hogy megélhessen melletted a te atyádfia. Pénzedet ne add neki kamatra, se uzsoráért ne add élelmiszeredet. Én vagyok az Örökkévaló, a ti Istenetek, aki kihoztalak titeket Egyiptom földéről, hogy nektek adjam Kánaán földét és Istenetek legyek nektek.« (III. M. 25. 35—38.) »Ha pénzt adsz kölcsön az én népemnek, a szegénynek, ki veled van, ne légy hozzá olyan, mint a hitelező; ne vessetek reá uzsorát.« (II. M. 22. 24.) »A te atyádfiától ne végy kamatot, se pénzben kamatot, se élelmiszerben kamatot, se eleségben kamatot, se más egyéb kamatot, amit kamatra szokás adni. Az idegentől vehetnél ugyan kamatot, de a te atyádfiától ne végy kamatot, hogy megáldjon téged az Örökkévaló a te Istened mindenben, ami kezednek foglalatossága.« (V. M. 23. 20, 21.) Így hangzanak a tóra törvényei, amelyek a kamattal foglalkoznak. Kamatra sem pénzt, sem élelmiszert

nem szabad adni. A Kánaánban tartózkodó pogánynak, kit nem köteleznek a biblia törvényei, ki akkor is művelheti a földjét, amikor a zsidó azt parlagon tartozik hevertetni, a szombatév folyamán (Semitta. V. M. 15. 1—3.), és akinek ugyanazon oknál fogva a Szombatévben nem kell elengedni tartozását, adhatott kamatra az izraelita. Hiszen mint idegen, nyerészkedés céljából tartózkodott a Szentföldön. Hogy azonban a talmud bölcsei még az idegenre is kiterjesztették a kamatvétel tilalmát, világosan kiderül azok intézkedéseiből, melyekre később rátérünk. Ezekiel próféta híres beszédje, mely a személyes felelősség elvével foglalkozik, az igaz emberről festett képben kiemeli, hogy az »uzsorára nem ad, kamatot nem vesz, megvonja kezét az álnokságtól« (18. 8.); a gonoszról pedig azt mondja: »uzsorára adott és kamatot elfogadott, vajjon életben maradhat-e?« (U. o. 13.) Jezsajás próféta arról a férfiúról, ki »majdan a magasságban lakozik« és aki majd a »Királyt látandja teljes szépségében«, mondja: »Igazságban jár, egyenesen beszél, *megveti a zsarolt nyereséget.* (33. 15.) Hasonló szellemben festi a zsoltárköltő az ideális ember képét: Uram kicsoda tartózkodhatik sátorodban, ki lakozhatik szent hegyeden? ... Aki pénzét nem adja uzsorára ... stb. (15. 5.) Ki öregbíti vagyonát kamattal és uzsorával, — mondja a Példabeszédek könyve — annak gyűjt, aki könyörül a szegényeken (28. 8.) vagyis elveszti vagyonát. A Perzsiából hazatérő *Nehemias* mély megdöbbenéssel tapasztalja, hogy az exiliumból hazajött zsidók egy része, idegen példát követve, súlyosan szorongatta adósait. Gyűlésbe idézi és meginti

őket: »Nem jó a dolog, amit ti cselekesztek. Nemde a mi Istenünk félelmében kellene járnotok, a nemzetek, ellenségeink gyalázása miatt.« Kényszeríti őket az adósságok elengedésére és az uzsora árán szerzett kis birtokok visszaadására. »Ki is ráztam köntösöm ölét — így beszéli — és szóltam: Így rázzon ki Isten üresre minden embert, aki ezt a dolgot nem teljesíti, házától és szerzeményétől fossza meg és így legyen kirázott és üres. Erre mondta az egész gyülekezet: Amen.« (Nehem. 5. 9, 13.) Nem is lehetett e tekintetben azután panasz a zsidóságban. Josephus Flavius mondja, hogy a zsidók szorosan Mózes kamattilalmához alkalmazkodtak. (Antiqu. IV. 8. 25.) Ápion, a hírhedt zsidógyűlölő, ki Alexandriában írta a legelső, dühtől tajtékozó és hamis vádakkal telített gyalázó iratot a zsidóság ellen, az uzsorát nem is érinti, úgyhogy Josephus Flaviusnak ismert védőiratában e kérdést nem is kell érintenie.

A hagyomány és a talmud bölcseinek tanítása e téren is megfelel a legmagasabb és a legminuciózusabb etikai követelményeknek. A kamat héber elnevezésében is látták már annak káros voltát. *Nesech* = kamat szó eredeti jelentésében *marást* jelent, kígyómarás. (I. M. 49. 17., Példab. 23. 32.) A kamat olyan, mint a kígyómarás, mely kis sebet ejt, mire kezdetben nem vet ügyet az ember; de az hirtelenül megdagasztja és megduzzasztja a testet egészen a feje búbjáig; ilyen a kamat is, mely hirtelenül nő és óriási anyagi kárral végződik. (Ex. r. 31*f.*, v. ö. Rásit II. M. 22. 24-hez.) A szegényt kölcsönnyújtás által gyámolítani kötelesség a Szentírás tanítása és az Írást értelmező bölcsek

fölfogása szerint. »Ha pénzt adsz kölcsön az én népemnek« (II. M. 22. 24.) — ezen szövegrésszel kapcsolatban tanítja R. Ismael: Mindenütt a Szentírásban a »Ha« szócska feltételesen veendő, itt pedig a »Ha« szócska kötelességet jelent. (Mechiltą II. M. 22. 24-hez.) Aki ezt a kötelességet teljesíti, az olyan jutalmat fog nyerni, mintha a tóra összes parancsolatait teljesítette volna. (Ex. r. 31. 1.) A hitelező ne igyekezzék találkozni adósával, hanem lehetőleg kerülje el messziről, annyira kell kímélni a szegény érzékenységét. »Ne légy hozzá olyan, mint a hitelező«, (II. M 22. 24.) ezt úgy értelmezi R. Dimi: Ha tudod, hogy adósod nem képes fizetni, akkor még elmenned sem szabad mellette, (B. Mec. 75*b*). Hiszen »az Örökkévalónak ad kölcsön, aki könyörül a szegényen«. (Példab. 19. 17.)

Gonosz ember az, a hagyomány tana szerint, ki kamatra ad kölcsön. Mindenki, aki kamatra ad kölcsönt, megszegi a tóra összes parancsolatait és nem fog majdan szószólóra akadni. (Ex. r. 31. §.) Istenfélelem nélküli ember az (u. o.). »Félj a te Istenedtől« (III. M. 19. 14.) mondja az Írás, még akkor is, ha senkisem lát. (Lev. r. III. 24.) Aki kamat nélkül ad kölcsön, evvel oly érdemet szerez, mintha valamennyi törvényét teljesítette volna a Szentírásnak. (Ex. r. 31.) Aki a kamatvétel tilalma alá veti magát, az magára vette a mennyei birodalom igáját; aki azonban e tilalomtól elrugaszkodik, az egyúttal levetette magáról a mennyei birodalom igáját. (Szifrá, Behár 6.) A kamatvétel tilalmának befejezése így hangzik: Én vagyok az Örökkévaló a ti Istenetek, aki kihoztalak titeket Egyiptom földéről . . . és Istenetek

legyek nektek (III. M. 25. 38.); ez azt akarja mondani: Aki ezen tilalmat szem előtt tartja és ahhoz igazodik, az az Egyiptomból való kivonulást is vallja; aki azonban azt megtagadja, az mintegy az Egyiptomból való kivonulást is megtagadja. (Szifrá u. o.) Simon b. Eleázár tanítja: Kinek pénze van és azt kamat nélkül kölcsön adja, arról mondja az Írás: Aki ezt teszi, az nem ingadozik sohasem (Zsolt. 15. 5.); ebből az következik, hogy azok, akik pénzükkel uzsoráskodnak, meginognak és a világból eltűnnek. Mert azon megingásról van szó, mely a Példabeszédek 24. 11. versében említtetik: »akik a halálhoz inognak« (Toseft. B. Mec. 6. 18.) Ugyanezen írásversből folyólag tanítja ugyanazon mester, hogy aki kamatra ad kölcsön, annak vagyona elvész. (B. Mec. 71*a*.). A már fizetett kamatokat visszafoglalhatja a törvényszék az adós számára. (U. o. 61*b*.). Rabbi Száfrá tanítja: A pogány törvényszékek kényszerítik az adóst, hogy a hitelezőnek fizesse meg a kölcsönvétel alkalmával kikötött kamatokat; a zsidó törvényszékek azonban kényszerítik a hitelezőt, hogy az adósnak visszafizesse a tőle kapott kamatokat. (U. o. 62*a*.). *Rablóknak* minősíti a talmud a kamatra kölcsönzőket. Kik a *gázlán*-ok? (rablók) kérdi a talmud. A kamatra kölcsönzők, úgy hangzik a válasz. (U. o. 42*a*.). Még megtérésüket és bűnbánatukat sem lehet elfogadni, hiszen nem tudják jóvá tenni az általuk okozott nagy kárt. (B. Kamma 94*b*.). Gyilkosokhoz hasonlók az uzsorások; amint azok nem tudják jóvá tenni többé gazságukat, úgy emezek sem. (B. Mec. 61*b*.). Aki pénzét kamatra adja kölcsön, aki kapzsi és min-

denáron meg akar gazdagodni, annak birtokait átok éri. (Tanch. Behár I.) A súlyos földi szenvedéseken kívül örök kárhozat is vár az uzsorásra, nem lesz részese a túlvilági üdvösségnek. (U. o. és B. Mec. 71*a*.). Az uzsorások majdan saját fogaikkal fogják húsukat marcangolni és mondani: Vajha inkább nehéz terheket hordoztunk volna és arcunk verejtékében dolgoztunk volna, mintsem hogy uzsoráskodtunk vala. (Ex. r. 31.) Nem is érvényes tanubizonyságuk a törvényszék előtt, a tanuzásra képtelenek kategóriájában foglalnak helyet. (Szanhedr. III. 3., Ros Has. I. 8. stb.)

Még egy »porszemnyi« kamatot sem szabad elfogadni *(Ávák ribbisz)*. Az anyagi, tényleges kamat mellett még egy lelki kamat is van, melynek elfogadása szintén kárhozatos. Akiba tanítja: Ha az adós a kölcsönvétel előtt nem szokta volt üdvözölni a hitelezőt, úgy a kölcsönvétel után sem szabad neki köszönni, mert ez tilos kamatszámba menne. (Tos. B. Mec. VI. végén.) Ugyanilyen szellemben tanítja Simon b. Jóchaj: Súlyos az uzsora bűne; még az adós köszöntése is, ha azelőtt nem szokott volt köszönni a hitelezőnek, bűnös kamatvételnek tekintetik. (Jer. B. Mec. 10*d*., Szifré. Deut. 23. 20.) A negyedik században élő R. Nachmán amóra tanítja, hogy tilos fizetést vagy bármilyen más dolgot elfogadni azért, hogy a tőke az adósnál további időpontig maradhasson. (B. Mec. 63*b*.) Van uzsora — tanítja a hagyomány — a kölcsön előtt és van uzsora a kölcsön után. Ha valaki, aki kölcsönt szándékozik felvenni, a hitelezőnek a kölcsönvétel előtt küld valamit ajándékba, hogy az a kölcsönt meg ne tagadja, az előzetes uzsora; ha pedig a kölcsön

visszaszármaztatása után küld neki ajándékot és azt mondja: Ez a pénzért van, melyet te nekem nyerészkedés nélkül kölcsönöztél; ez utólagos uzsora. (R. Gamliel, Szifré. Deut. 263. §.) Az adós nem adhat hitelezőjének ingyen szállást házában, olcsóbban sem adhatja ki neki a lakást, mert ez kamatszámba megy. (B. Mec. 64*b*) A hitelező nem veheti igénybe adósának szolgáit, mert ez is kamat. (U. o. 65*b*)

Simon b. Eleázár tanítja: Kik kamatra adnak kölcsön, nagyobb kárt szenvednek, mint amekkora a nyereségük, mert bűnük által mintha azt mondanák, hogy Mózes balga ember volt és tanítása helytelen, mert titokban így gondolkodnak: Ha Mózes tudta volna, hogy az uzsora milyen hasznot hajt, nem írta volna meg annak tilalmát. (Tos. B. Mec. 6. 17., B. Mec. 75*b*, Jer. u. o. 10*d*) Meir tanítja: Ki kamatra ad kölcsön és hívja a nótáriust és mondja neki: Írd a zálogleveletet, és hívja a tanukat és azt mondja nekik: Írjátok ezt alá, az nyilvános vallomást tett arról, hogy nincs része abban, aki az uzsora tilalmát adta. (Mechilt. 22. 24-hez, Tos. B. Mec 6. 17. B. Mec. 71*a*.) Ugyancsak Meir szerint az olyan adóságlevél tulajdonosát, melyben a tőkén kívül a kamatadósság is fel volt tüntetve, a tőke elvesztésével büntették. (B. Kam. 30. b., B. Mec. 72*a*.). Különben a bölcsek nemcsak a hitelezőt, hanem az adóst, nótáriust, kezeseket és tanukat is bűnösöknek tartották a kamattilalom megszegésében. (Mechilt. 19. sz. 23. 24-hez, Ex. r. 31. stb.) Hasonló szellemben nyilatkozik R. Józsé b. Chalafta, ki tanítja: Jöjj és lásd, mennyire megyen az uzsorások vaksága! Ha valaki felebarátját bűnösnek nevezi, úgy a meg-

bántott élet-halálharcra kel vele; az uzsorás azonban maga hozza a tanukat, a nótáriust, az íróvesszőt, a téntát és aláirat egy okiratot, melyben nyilvánosan kimondják és tanusítják, hogy ő, a kamattilalom megszegője: N. N. megtagadta Izrael Istenét! (B. Mec. 71*a*. Tos. u. o. 6. végén, Jer. B. Mec. 5. végén.) Egy későbbi amóra, R. Jicchák: »Siet a vagyongyüjtésre a gonosz szemű ember és nem veszi észre, hogy szükség jő reá« a Példab. 28. 22. versével kapcsolatban azt tanítja: »Gonosz szemű« alatt értendő az, aki kamat nélkül nem akar kölcsön adni; »szükség jő reá«, mert aki vagyonát uzsorakamat által gyarapítja, a szegények pártfogója számára gyűjti! Ez esetben a szegények pártfogója alatt Róma értendő, kinek hivatalnokai kimennek a falvakba és ott kifosztják a gazdákat és azután visszatérnek a városba és összegyűjtik a szegényeket, hogy nekik adják a rablott javakat. (Peszikta 95*b*., Tanch. ed Buber Reéh 6.; Ex. r. 31*f*.). Ráv mondja, hogy próbaképen adhat az ember gyermekeinek kamatra kölcsön, hogy megérezzék, milyen fájdalmas kötelék lesz idővel a kamatból. (B. Mec. 75*a*.)

De nemcsak zsidónak nem szabad kamatra kölcsönt adni, pogánynak is tilos az. Így tanítja R. Hunna nevében R. Nachman. Erre Rabba ellenveti: A tórában úgy olvassuk azonban: »Az idegennek adhatsz kamatra«. (V. M. 23. 21.) Amaz így válaszolt: A szónak műveltető formája használtatik a héberben *tásich*, azaz te kamatot vétethetsz általa, azaz te neki fizethetsz kamatot, de tőle nem fogadhatsz el kamatot. (B. Mec. 70*b*.) Így magyarázza a szentírási szöveget, hogy szigorú általánosságban állapíthassa meg a kamattilal-

mat. Nachmani, az ismert spanyol exegeta, ki a XIII. században élt, glosszáiban, miket a tórához írt, a Szentírás e helyét akkép magyarázza, hogy a nemzsidóktól, ha vele megállapodásra jutsz, elfogadhatsz kamatot, de a méltányosság és a felebaráti szeretet azt parancsolják, hogy a pogánytól se fogadj el kamatot. (L. Nachmani i. h.) Óbadja Szfornó, a jámbor olasz szentírásmagyarázó pedig így értelmezi a helyet: Az idegennek »fizesd meg« a kamatot, ha azt vele kikötötted, és ne hűtlenkedj ellene, de a zsidónak ne fizesd meg azt, még ha ki is kötötted vele. (Szfornó V. M. 23. 21-hez.) Ez teljesen fedi R. Nachman amórának felfogását. Don Izsák Ábárbánel, a spanyol száműzetés nagy tanuja, kit háromszor is földönfutóvá tett a felekezeti türelmetlenség, tórakommentárjában kiemeli az idegen alatt, kinek kamatra lehet kölcsön adni, csak a hét kánaáni nép értendő, kik nyerészkedés végett maradtak meg a Szentföldön. Ellenben tilos mindenképen kereszténynek vagy mohamedánnak vagy bárki másnak kamatra kölcsönt adni.

Ezek az elvek és felfogások nem állanak összhangban se az ókor, se a középkor, se a modern gazdasági élet gyakorlatával és tanaival, mely a művelt államok törvényhozásában is kialakult formában a kamatozást, mint a világkereskedelem és az ipari fejlődés intézményes eszközét favorizálja, azt az egyet azonban világosan tanítják, hogy a talmud sem az uzsorának, sem a kamatvételnek nem kedvez, hanem ellenkezőleg azzal szembehelyezkedik és nem gazdasági, hanem magasabb rendű erkölcsi szempontokon alapuló életfölfogást és magasabb etikai elveknek megfelelő

életgyakorlatot akar teremteni, szolgálni és biztosítani.

Ki lakozhatik sátradban? kérdi a zsoltárköltő, ... ki pénzét nem adja uzsorára, (15. 5.), *áfilu ribbisz denochri*, teszi hozzá a talmud, *még pogánynak sem ad uzsorára.* (Makkot 24*a.*) R. Ámrám gáón, ki arról is nevezetes, hogy a diaszporában élő zsidóság számára imakönyvet készített, melynek évszázadokon keresztül döntő befolyása és tekintélye volt, azt követeli a tudóstól, hogy nemzsidótól még egy porszemnyi kamatot se fogadjon el. (Saáre Cedek resp. gyűjt. 40*a.*) A *Széfer Chászidim* (Jámborok könyve) című óriási népszerűségre szert tett moralisztikus mű szerzőjének elbeszélése szerint valaki előtte nagyon panaszkodott, hogy a szerencsétlenség mennyire üldözi; leányait mind elvesztette és vagyona idegen kézre került. Büntetés ez számodra, mondta a bölcs, mert pénzedet nemzsidóktól, még pedig nem becsületes úton szerezted. (Chászidim 133. §.) Nincs áldás, mondja ugyancsak a Chászidim könyve azok kincsén, kik uzsorára adták pénzüket, gyermekeik és cimboráik egyaránt koldusbotra jutnak. (107*b.*) Eliezer b. Nátán ismert mainzi rabbi (1150 körül), kinek döntései sokáig irányadóak voltak a diaszporában élő zsidóság köreiben, azt írja: A mi időnkben, amikor Izrael fiai nem bírhatnak sem szántóföldet, sem szőlőt, a pénzkölcsönökkel és a kamatvétellel való foglalkozás szükséggé vált és csak ebből a szempontból engedhető meg. (Ráben 97*a.*) Az *Agudda* néven ismeretes középkori decízor is ezen véleményen van. Ha pénzügyletekkel foglalkoznak a mieink, azért van, mert életfenntartásunk ezt megköveteli, hiszen nem

ismerjük az adók nagyságát, melyet a király követel rajtunk. (B. M. 20*a*. §. 99.) A Toszaphot néven ismert középkori talmudi glosszák egyik szerzője is csak azért tartja tolerábilisnek a pénzkölcsönökkel való foglalkozást, mivel királyok és fejedelmek hallatlan adópréssel élnek. (B. Mec. 70*b* s. v. Tásich.) A *Sulchan Aruch* mindamellett gonosz embernek minősíti az uzsorást, aki a hivatásos játékoshoz hasonlóan tanuzásra alkalmatlan. (Chos. Mispát 34. 29.) Hogy milyen keserves körülmények szorították a középkori zsidót a pénzzel való üzérkedésre, arról beszélnek krónikásaink vérrel és könnyel áztatott lapjai. (V. ö. *Hoffmann M.* alapvető munkáját: Der Geldhandel der deutschen Juden während des Mittelalters bis zum Jahre 1350 a Schmoller-Sering-féle Staats- und socialwissenhaftliche Forschungen 152. sz. füzete, Leipzig 1910.) Még egyszer hangsúlyozzuk: a hitelipart nem a talmud teremtette meg, mely az uzsorát, de még a kamatnak is mindenféle nemét a legszigorúbban tiltja, hanem megteremtette a modern irányba terelődött gazdasági élet, a zsidóktól függetlenül, a vele való bár nem kizárólagos foglalkozásra pedig szorította a zsidót a középkor jogfosztó, szükkeblű módszere — a talmud szellemének és tanításainak ellenére.

VI.

A FELEBARÁT BECSÜLETE. — MEGSZÉGYENÍTÉS.

Ki megveti felebarátját, az esztelen, mondja a bölcs király (Prov. 11. 12.) egyik példabeszéde. Más helyen pedig *vétkesnek* mondja azt, ki felebarátját gúnyolja. (U. o. 14. 20.) Hiszen Isten képmása az ember, Isten gyermeke, a ki megbántja, Istene ellen fordul. E felfogás jellemzi a régi zsidóságot. Csodálatosképen nem találunk formulázott törvényt a bibliában, mely felebarátunk becsülését teszi kötelességünkké, mely óva intene bennünket megszégyenítésétől. De a biblia szelleme oly magától értendőnek tételezi azt fel, hogy annak külön törvénybe való iktatását joggal mellőzheti. Gonosz ember leli örömét felebarátja megszégyenítésében ; a jó ember hálásan fogadja a bölcsnek dorgálását. Gyalázkodni akar amaz, vétektől visszatartani akar emez. Számos példabeszéd variálja ez alapgondolatot. »A gonosz jöttével jön a gúnyolódás is, és a megszégyenítéssel együtt a gyalázkodás« (Prov. 18. 3.) hangzik a példabeszéd, hogy egyikét kiemeljük. A *Léc* gúnyolódó, gyalázkodó társaságától óva int a Példabeszédek és Zsoltárok jámbor szerzője

lépten-nyomon. A zsoltáros költő az egész gyűjteményt bevezető zsoltárban, mely mintegy jeligéje az egész zsoltárkönyvnek, boldognak mondja azt, ki távoltartja magát a *Mausáv lécimtől*, a gúnyolódó cinikusok társaságától. A bölcs jóakaró megértéssel dorgálja felebarátját, ki a bűn felé halad. Szemmel tartja az Írás szavát: Ne gyűlöld testvéredet szívedben, dorgálva dorgáljad felebarátodat, de ne hozz reá vétket. (III. M. 19. 17.) Ezért ajánlja ismételten a Példabeszédek könyve az ifjúnak, hogy örömest hallgasson a dorgálók szavára. Hallatlan jogtalanságnak minősíti a biblia a megszégyenítést, kitűnik ez abból az elbeszélésből, mely szerint Dávid király mélységesen felháborodik, mikor követeit *Chánun*, az ámmonita király nyilvánosan megszégyeníti. (II. Sam. 10. 1—6.) Még a bűnös embervoltát sem engedi meggyalázni a biblia. Bűnös holttestét nem szabad éjjelen át az akasztófán hagyni, el kell azt még aznap földelni. (V. M. 21. 22., 23.) Testi fenyítéknél vigyázni kell, hogy az a megállapított mértéket túl ne haladja, »nehogy testvéred szégyenben maradjon előtted«. (V. M. 25. 3.)

A hagyományos irodalom határozott, világos tételekben tanítja azt, amit a biblia szelleme csak sejtet. Elizer ben Hyrkanosznak, kit a *nagy Eliezernek* is neveztek, az első évszázad ünnepelt mestere, ki gazdag atyja akarata ellenére szentelte életét a tudománynak, ismeretes jelszava volt: Legyen felebarátod becsülete oly drága előtted, mint a tenmagadé. (Ábot II. 10.) Midőn halálos ágyán feküdt, köréje sereglett tanítványai azt mondták neki: Ó mester, oktass bennünket az

élet útjaira, hogy azok által a túlvilági életre méltókká váljunk! Ügyeljetek felebarátotok becsületére, így hangzott válasza. (Berach. 28*b*. Derech Erec III. Utóbbi helyen tévesen Eleazar b. *Azarja* nevében.) *Ben Zóma*, vagy teljes nevén Simon b. Zóma, az első évszázad végén élő bölcs, kiről a misna azt mondja: hogy halálával sírba szálltak a magyarázók, a szentírás megalapozói, (Szóta végén) a következőt tanítja: Ki a bölcs? Aki minden embertől tanul valamit, amint az Írás mondja: (Zsolt. 119. 99.) »Mindazok által, kik engem tanítottak, bölcsességet szereztem.« Ki az erős? Aki indulatán uralkodik, amint az Írás mondja (Prov. 16. 32.): »Jobb a hosszantűrés az erőnél, és indulatán uralkodni (jobb), mint városokat meghódítani.« Ki a gazdag? Aki osztályrészének örül, amint az Írás mondja (Zsolt. 128. 2.): »Ha kezed szerzeményét élvezed, úgy üdv neked, boldog vagy.« Ki áll tiszteletben? Aki tiszteli az embereket, amint az Írás mondja (I. Sám. 2. 30.): »Tisztelőimet én is tisztelem, akik pedig kicsinylenek, megvetésben részesülnek«... (Ábot IV. 1.) E négy kérdésre adott válasz megjelöli az ember etikai magatartását Ben Zóma szerint. Bölcsesség, gazdagság, hatalom és tisztelet, e négy tulajdonság, melyre leginkább törekszik a halandó, ily értelemben képezheti az ember boldogságát. Tiberias híres mestere Simon ben Azzai, vagy röviden Ben Azzai, rabbi Akiba nagynevű tanítványának ismeretes jelmondata: Ne kicsinyelj semmiféle embert,... mert nincs olyan ember, kinek nem jöhet el az órája. (Ábot IV. 3.) Nechunja ben Hakána kortársa volt *Jóchanan ben Zakkainak,* kinek azt köszönhette a zsidó-

ság, hogy a jeruzsálemi templom pusztulása nem temette romjai alá magát a zsidó vallást. Jóchanan tanítványai elé Nechunját állítja követendő mintaképnek. (B. batra 10*b*.) Öreg ember lett. Midőn tanítványai kérdezték, hogy milyen érdemek következtében ért el oly magas kort, azt válaszolta: Sohasem kerestem tiszteletet társaim megszégyenítésében; sohasem vittem fekvőhelyemre rossz kívánságot társaimmal szemben és mindig bőkezű voltam vagyonommal. (Megilla 28*a*.)

Ez a szellem hatja át az egész hagyományos irodalmat. Ennek köszöni néhány intézkedés az eredetét. Nagy népünnep volt valaha az engesztelési nap táján Izraelben. A szőlőkben összegyűltek hófehér ruhában a hajadonok és ott körtáncot lejtettek, a legények pedig akkor választották életpárjukat. Egyforma ruhák ékesítették a szüzeket, valamennyien *kölcsönvett* ruhákban jártak, hogy meg ne szégyenüljenek ama leányzók, kiknek nem volt alkalmas öltözetük. (Táánisz IV. utolsó misna és 31*a*.) A legnagyobb fájdalom, ami érheti az embert, a megszégyenítés. (Szóta 8*a*, Szanhedrin 45*a*). Ki a szégyenpírt kergeti felebarátja arcába *(Há-málbín pené chavérau)*, nem részesül a túlvilág üdvösségében, ép oly kevéssé, mint az, ki csúfnevén szólítja embertársát, noha ez már megszokta hogy mások így nevezik. (Bab. Mec. 59*a*.) Az alvilág mélyébe jut az, ki felebarátját megszégyeníti, nincs számára feltámadás. (Bab. Mec. 58*b*.) »Ne szorongassátok egymást« (III. Móz. 25. 17) ez ige vonatkozik a szókkal való bántalmazásra, a megszégyenítésre, mely súlyos vétek számba megy.

(Szifrá e helyhez, Bab. Mec. 59*a*.). Jóchanan tanítja Simon b. Jóchaj nevében, hogy súlyosabb a szavakkal való bántalmazás, mint a vagyonban elkövetett kártevés, mert ez pótolható és jóvátehető, amaz pedig nem. (U. o. 58*a*.) R. Nachman b. Izsák iskolájában tradálták, hogy az, ki felebarátját megszégyeníti, hasonlatos a vérontóhoz, mert a szégyenpírt kergeti felebarátja arcába. (U. o.) Hasonló értelemben mondja Ábáji R. Dimihoz, aki a Szentföldről érkezett Babilóniába: Mitől őrizkedik leginkább a nyugaton lakó (= Palesztinai)? A megszégyenítéstől, attól, hogy halavánnyá tegye felebarátja arcát! volt a válasz. (U. o. 59*a*.)

Sokszor variálja a hagyományos irodalom Simon ben Jóchaj tannaita mondását: Jobb, ha beleveti magát az ember a téglavetőkemencébe, mintsem hogy nyilvánosan megszégyenítse felebarátját. A trádensek egész sorozata ismétli különböző korokban e tanítást, Babilóniában és a Szentföldön egyaránt, nyomatékot adván e fontos tanításnak. (Berachot. 43*b*, Bab. Mec. 59*a*, Szóta 10*b*, Ketubot 67*b*.) A bibliai Támárra hivatkonak, ki még akkor sem nevezte meg Júdát nevénél, mikor a máglyára vezették.

Számos helyen hathatósan figyelmeztet a talmud, hogy főleg a szegény ember önérzetének megsértése nagyobb bűn, mint az alamizsna megtagadása. Elszegényült nemesemberhez hasonló a szűkölködő, kit nem szabad megszégyeníteni. Midőn R. Jannai látta, hogy valaki nyilvánosan adott szegény embernek pénzt, így szólt hozzá: Jobb lett volna, ha semmit sem adtál volna neki, semminthogy ado-

mányoddal megszégyenítetted. (Chagiga 5*a*, Koh. r. 12. 14.)

Ha minden emberrel szemben tiszteletet és megbecsülést ír elő a hagyomány, fokozott mértékben követeli azt a tanult emberrel, a tudóssal szemben. Eleazar b. Sammua, ki a Hadriánusz-féle vallásüldözés kortársa volt és akinek egy római főur mondja: Te tudod, mi az emberi méltóság (Jellinek: Bet. Hamidr. II. 71.), következő jeligét használja: Legyen tanítványod becsülete oly fontos te előtted, mint a magadé; társad becsülete oly drága, mint mestered tekintélye, és mestered iránti tiszteleted olyan, mint Istened tisztelete. (Abot IV. 12. Ab. d. r. Nátán 27*l*. végén.) Sámuel b. Jicchák szerint Isten sokkal súlyosabb vétéknek veszi a jámborok becsületének megsértését, mint saját tiszteletének elhanyagolását. (Gen. r. 39*c*. vége felé.) Jeruzsálem, rabbi Jehuda szerint, csak azért pusztult el, mert megbántották benne a tudós embereket. (Sabbat. 119*b*.)

Kényesen ügyelni kell annak becsületére, ki gyönge, tehetetlen. Óvatos légy, hogy asszonyodat meg ne bántsad, könnyen sírásra fakad és mélyebben érzi a megbántást. (B. Mec. 59*a*.) Még a vétkes embert sem szabad megszégyeníteni. A bűnvallomást és az imádság egyes részeit halkan kell recitálni, hogy meg ne szégyenüljenek a vétkesek, mondja Simon b. Jóchaj. Ugyanez okból mutatják be a bűnáldozatot ugyanazon helyen, melyen bemutatják az égőáldozatot, hogy a bűnöst ne érje különösebb megszégyenítés. (Szóta 32*b*.) Jóchanan szerint Abija király azért bűnhödött, mert Jerobeám királyt nyilvánosan megszégyenítette, noha

Jerobeám vétekbe sodorta egész Izraelt. (Jer. Jebamot 15c. Lev. r. 33c. eleje.) Megtérő bűnöst nem szabad megszégyeníteni azzal, hogy szemére lobbantanád neki régi vétkeit. (B. Mec. 58a.) »Bölcseink tanítják: Ki az idegent megbántja, háromszoros tilalom ellen vétkezik: Jövevényt ne sanyargass, és ne nyomorgasd, mert jövevények voltatok Egyiptom földjén. (II. M. 22. 20.) Hogyha jövevény tartózkodik nálad, a ti földeteken, ne sanyargassátok őt. (III. M. 19. 33.) Egymást ne sanyargassátok, hanem félj a te Istenedtől. (U. o. 25. 17.) »A nagy R. Eliezer azt mondta: Miért int kíméletességre a tóra harminchat helyen, vagy mások szerint negyvenhat helyen, a jövevény iránt? Mert szenvedése erősebb! Mit jelent az Írás szava: Jövevényt ne sanyargass, és ne nyomorgasd őt, mert jövevények voltatok Egyiptom földjén? (II. M. 22. 20.) Egy borajtában tanultuk: R. Náthán mondja: Hibát, ami rajtad van, ne hánytorgass fel felebarátodnak. Ez az, amit az emberek szoktak mondani: Kinek családjában akasztott ember van, annak társához ne mondd: Akaszd fel ezt a halat. (B. Mec. 59b.) Aki megbántja az idegent, olyan, mint aki bálványt imádna. (Midr. Agad. II. M. 22. 15.) Még a szolgát sem szabad megszégyeníteni. »Munkára adatott neked — mondja Samuel — de nem megszégyenítésre.« (Nidda 47a.)

Jósze ben Chalafta a maga részére kívánja azok túlvilági jutalmát, kiket a földön ok nélkül megbántanak és gyanusítanak. (Moed. Kat. 18b.) A legeszményibb etikai magatartás: megszégyenítést tűrni és azt nem viszonozni, ahogy azt a mindennapi ima befe-

jező része mondja: Átkozóim előtt némuljon el a lelkem. Erről tanítják a bölcsek: Akiket megszégyenítenek, de ők mást nem szégyenítenek meg, akik hallják, mint gyalázzák őket, de nem válaszolnak reá, kik szeretetből cselekesznek és örvendeznek fájdalmas megpróbáltatásuknak, azokról mondja az Írás: Akik Őt szeretik, olyanok mint a kelő nap az ő erejében. (Bir. 5. 31. Sabbat. 88*b*.)

VII.

RÁGALMAZÁS.

Lángoló szavakkal ostorozzák a prófétąk azokat, kik a rágalom gonosz és alattomos fegyverét használják embertársaikkal szemben; kik azt mondják: Nyelvünkkel felülkerekedünk, ajkaink velünk vannak, ki lehetne úr fölöttünk? (Zsolt. 12. 6.) »Ne járj rágalmazó gyanánt néped közt«, mondja a bibliai törvény (III. M. 19., 16.) és számos hely variálja azt a Szentírásban és kemény szavakkal illeti azt, ki *hauléch róchil*, ki rágalmazó hazugságokkal házal az emberek közt és úgy kínálja bántó szavait, mint a kereskedő portékáját. A kémek, kiket kiküldött Mózes a Szentföld kikémlelésére, típusai a rágalmazóknak, kik dícsérő szavakkal megemlékeznek a Szentföld jó tulajdonságairól, hogy azután annál hathatósabban kiemeljék annak hibáit. Rágalmazásuk hatásaképen tünteti fel a bibliai elbeszélés Isten büntetését, mely negyven éven át bolyongtatja Izraelt a pusztában a negyven napért, melyet a kémek a Szentföldön töltöttek, kik »rossz hírét költötték a földnek«. (IV. M. 13., 32.) Mirjám, Mózes nővére, ki fivére ellen, a halandók legszerényebbike ellen szól, bélpoklossá lesz

és csak Mózes imádsága után gyógyul fel. (IV. M. 12*f*.) Ezért inti a tóra a népet: Emlékezzél meg arról, hogy mit tett az Örökkévaló, a te Istened Mirjámmal az úton, midőn kivonultatok Egyiptomból. Jeremiás búsan panaszolja népéről: Mindannyian teljesen elpártoltak, rágalmazók gyanánt járnak, értéktelen réz és vas, mindannyian elvetemültek ők. (6., 28.) Szeretne messze lenni, a sivatagban vándorok tanyáján, távol a népétől,« mert mindannyian paráznák, hitszegők gyülekezete; felvonták nyelvüket, az ő íjukat, hazugsággal; nem hűséggel hatalmaskodtak az országban, mert gonoszságtól gonoszsághoz mennek, engem pedig nem ismernek, úgymond az Örökkévaló. Kiki őrizkedjék barátjától és még testvérben se bízzatok, mert minden testvér csalva csal és minden barát rágalmazva jár. Kiki felebarátját csúfolja és nem szólnak igazat, nyelvüket hazug beszédre tanítják, elfáradtak a gonosztevésben. Lakozásod csalárdság közepette van, csalárdságból vonakodnak megismerni engem, úgymond az Örökkévaló. Azért így szól az Örökkévaló, a seregek Ura: Íme én megolvasztom őket és megpróbálom őket, mert mit tehetek mást népem leánya miatt! Sebző nyíl az ő nyelvük, álnokságot beszél, szájával békességesen szól barátjához, a szívében pedig cselt vet neki. Vajjon ezekért ne büntessem-e meg őket, úgymond az Örökkévaló, avagy oly nemzeten, mint ez, ne álljon-e bosszut az én lelkem.« (Jerem. 9. 1—8.) Ezékiel is szemére veti népének, hogy rágalmazók jártak közepette és a rágalmazás bűnét a vérontás és bálványimádás súlyos vétkeivel helyezi egy sorba. (Ezékiel 22., 9.) A Zsoltárköltő és a Példabeszé-

dek jámbor szerzői számos helyen erőteljes szavakkal fordulnak a rágalmazó gonosztevése ellen. Isten sátrában és szent hegyén csak az lakozhatik, ki nem rágalmaz nyelvével. (Zsolt. 15., 1., 3.) »Aki titkon rágalmazza a felebarátját, elvesztem azt, a büszke szeműt és telhetetlen szívűt, azt nem viselem el... Ne lakjék az én házamban csalárdságot tevő, hazugságokat beszélő ne álljon meg szemeim előtt.« (Zsolt. 101., 5. és 7.) Teljes erkölcsi felháborodással fordul a rágalmazó ellen, kivel minden közösséget megtagad. »Szájadat nekieresztetted a rosszra és nyelved csalárdságot sző; leülsz és felebarátodra beszélsz, anyád fiára mocskot vetsz.« »Ezeket teszed, és ha hallgatnék, azt gondolnád, olyan vagyok mint te.« (Zsolt. 50., 19., 20., 21.) Átokkal sujtja a »síma nyelvűt,« »síma ajkút« a beretvához és a kétélű kardhoz hasonlítja nyelvét, beszédjét. De az Úr színe előtt nem állhat meg az álnok szava. »Elveszíted a hazugszavúakat, a vérontás és csalárdság embereit utálja az Örökkévaló.« (Zsolt. 5., 7.)

A *hagyomány* a legnagyobb élességgel küzd a rágalom ellen. Romboló hatalomnak nézi, mely megingatja a társadalom rendjét és a viszály magvát hinti el az emberek közt. Ezért a legnagyobb bűnök közé tartozik. R. Jóchanan tanítja Jószé b. Zimrá nevében: A rágalmazó hasonlatos ahhoz, ki Isten lényegét tagadja *(Kófár beikkor)*, amint azt a Zsoltáros kifejezi: Kik azt mondják: nyelvünkkel hatalmaskodunk, ajkunk velünk van; ki Úr fölöttünk! (Zsolt. 12. 5, Arachin 15*b*.) Chiszda Már Ukba nevében tanítja: Aki rágalmaz, arról azt mondja a Szent,

dicsértessék Ő: Mi ketten, Én meg Ő, nem lakhatunk egy világban, amint a Zsoltáros mondja: Ki titkon megszólja felebarátját, azt megsemmisítem, a fennhéjázót és telhetetlent el nem viselhetem. (Zsolt. 101. 5. Arach. u. o.) Bár Kappára tanítja: Négy kiváló tulajdonság tette érdemessé Izraelt arra, hogy megváltassék Egyiptomból; nem változtatták meg neveiket. Mint Ruben és Simon mentek Egyiptomba és mint Ruben és Simon szabadultak ki onnan. Nem változtatták meg nyelvüket; *nem volt köztük rágalmazó;* nem voltak erkölcstelen életűek. (Peszkt. 83*b*; Lev. r. 32*c*; Cant. r. 4., 12; Ex. r. c. 1, S. Tob. 114.; Mechilta 2., 6.) Gonosz ellensége az embernek a rágalom. A nép nyelve *Selisí* hármas bajokozónak nevezi, mert három ember halálát okozza — mondja Sámuel b. Nachman, — megöli azt, aki mondja, azt is, kinek mondja, azt is, kiről mondja. (Peszkt. 32*a*; Tanch. ed. Buber IV. M. 8; Num. r. c. 19, Deut. r. c. 26, Arachin 15*b*.) Bűnös az is, ki a rágalmat meghallgatja, bűnrészese a rágalmazónak. R. Sésesz tanítja Eleázár b. Ázarja nevében: Ki rágalmat beszél, ki rágalmazásra figyel, ki hamis tanuságot mond felebarátjáról, megérdemelné, hogy az ebek elé vessék... (Peszáchim 118*a*.) Bűnös volt Dávid király, ki emberi gyarlóságból hallgatott Cibának, a Saulház régi szolgájának szavára, — tanítják a talmud bölcsei, — ki urát, a szerencsétlen és béna Mefibosetet rágalmazta. Júda Ráb nevében mondja: Midőn Dávid, Ciba rágalmazó szavainak hatása alatt, szétosztotta Saul birtokait a szolga és Mefiboset«, Saul unokája közt, egy égi hang ezt mondta:

Unokád Rehábeám és vetélytársa Jerobeám fognak ezért büntetésül osztozkodni a te birodalmadon. Ha nem hallgatott volna Dávid a rágalom szavára, nem szakadt volna ketté az ő birodalma, nem hódolt volna Izrael a bálványoknak és nem mentünk volna számüzetésbe országunkból. (Sabbat 56*b*.). Még a különben vétkes és bálványimádó király, II. Jerobeám is különös dícséretet érdemel, mert nem hallgatott a rágalom szavára, mellyel Amácja, a bétéli főpap illette Ámosz prófétát. (Peszachim 87*b*.) Abba b. Káhaná tanítja: Dávid kortársai jámbor emberek voltak. De akadt köztük delátor, ezért számosan közülök elestek a háborúban. A bálványimádó Ácháb bálványimádó kortársai között nem volt rágalmazó. Ezért győztesek voltak a háborúban. (Jer. Pea 16*a*, Deut r. 5*f*.) A rágalom bűnét követi el, mondja R. Jochanan, az is, aki terjeszti, de az is, aki tudomásul veszi. (Jer. Pea 16*a*.) »Ügyeljetek, ti Istenről megfeledkezők« (Zsolt. 50. 22) — így kiált fel r. Jicchák — a rágalmazókra vonatkozik, akik azt mondják: Nyelvünkkel érünk el hatalmat, ki Úr? felettünk (Zsolt. 12., 5, Koh. r. 9., 12.). Négy dologért lakol már itt a földön az ember, de a főbüntetés a túlvilágon éri. Ezek pedig a következők: Bálványimádás, vérfertőzés, vérontás, de valamennyivel felér a rágalmazás. (J. Pea 16*a*.). Ismael iskolájában tanították: Rágalmazni oly *nagy* vétek, mint a három kardinális bűn; mint ahogy a bálványimádást, vérfertőzést és vérontást *nagy* vétek-nek nevezi a Szentírás (II. M. 32., 31; I. M. 39. 8; U. o. 4. 13.), úgy a rágalmazó nyelv is olyannak minősíttetik, mely »nagyokat« mond, (Zsolt. 12., 4.

Berachot 19*a*.) Ki rágalmat terjeszt, tanítja Simon ben Lákis, vétkeinek mértékét az égig halmozza; (Arachin 15*b*.) Istentagadónak minősíti Józsua b. Lévi. (Jer. Pea 16*a*.) Ki rágalmazza felebarátját, tanítja ugyancsak Józsua b. Lévi, a tóra mind az öt könyvét szegi meg. (Lev. r. 16*f*.) A nem fajodhoz tartozó embertársadat sem szabad rágalmaznod, nem tehetsz ebben különbséget fajtádbeli közt és idegen közt, tanítja R. Jochanan. (Deut r. 6*f*.) A rágalmazók miatt sopánkodik Ezékiel próféta (21., 17.) — tanítja R. Eliezer, — kik lakomáknál közösen ülnek, de nyelvükkel tőr gyanánt kölcsönösen megsebesítik egymást. (Jóma 9*b*.) Sokan a föld ellen vétkeznek, sokan az ég ellen, de a rágalom ég és föld ellen követ el bűnt, mondja Chanina b. Cháma (Koh. r. 9., 12.) Legveszélyesebb fegyver a rágalom, mert a fegyver csak közelről sebesít, de ez a legtávolabb levőt is megsebesíti. (Jer. Pea 16*a*.) Minden parázs, ha külsőleg elhamvad, belül is elalszik; de a rágalomnál nincs úgy, ha külsőleg el is hamvadt, belülről megtartja perzselő erejét. (U. o.)

A kígyó, mely a paradicsomban síma nyelvűségével tönkretette az első emberpár boldogságát, jelképe lett a rágalomnak. A rágalmazás hasonlatos a kígyó marásához. Ha csak az egyik testrészt is éri marás, az egész test érzi azt fájdalmasan. (Jer. Pea 16*a*.) Kérdik a kígyót, mondja Samuel b. Nachman, az ünnepelt agadista, miért tartózkodol falomladékok közt? Mert elcsábítottam az első emberpárt, hogy vétkezzenek és így leromboltam a világ falait. Miért nyugtalan a nyelved, miközben csúszol-mászol? Mert a

a nyelv okozta bűnhödésemet, hangzik a válasz. Miért érzi valamennyi tag marásod hatását, ha csak egy tagot is megmartál? — Kérdezzétek a rágalmazót, — hangzik a válasz, miképpen cselekszi, hogy ő itt van és a rágalmazása Rómában okoz halált. (Peszikta 32*a*. Tanch. Chukkot, Num. r. 19. Koh. r. 10., 11. Jer. Pea 16*a* és *b*. Lev. r. 26. Deut. r. 5.) Az állatok eljönnek a kígyóhoz és azt mondják neki: Az oroszlán, a farkas szétszaggatják prédájukat, hogy azt megegyék. De teneked mi hasznod van marásodból? A kígyó erre azt válaszolja: A rágalmazónak sincs előnye rágalmazásaiból, de azért mégis rágalmaz. (Taanit 8*a*. Arachin 15*b*.) »Ne engedd, hogy szád vétekbe sodorja testedet« (Kohel. 5. 5.), intésül szolgál, mondja Chanina b. Papa, a gonosz nyelvnek: Ne használd szádat arra, hogy rágalommal illessen valakit. (Lev. r. 16. 5.) Rágalom alatt az igazság elmondását is lehet érteni, ha oly célból történik, hogy másoknak ártsunk. (Arachin 16*b* és 17*a*.) A Mózes által küldött kémek a Szentföld leírásában az igazsággal kezdték, hogy azután annál hathatósabban rágalmazhassanak, mondja r. Meir. (Szóta 35*a*.)

Trikliniumában ült egzszer R. Jannai és bibliaolvasással töltötte idejét. Akkor hallotta, amint az utcán valaki a házaló fűszeresek módjára kiáltotta: Ki akar életethozó gyógyszert venni? Behívatja a férfiút Jannai és megtudja, hogy miféle életelixírrel házal a jámbor férfiú. A harmincnegyedik zsoltár tizenharmadik versét ajánlja az emberek figyelmébe: »Ki a férfiu aki életet óhajt? Őrizd meg nyelvedet a rossztól!« Nagyon örült Jannai a zsoltárvers ilyen

értelmezésének és hozzáteszi, hogy bölcs Salamon is így tanít: Ki vigyáz szájára és nyelvére, megóvja bajoktól lelkét. (Prov. 21. 23. Lev. r. 36*f*. Tanch Chukkot, Num. r. 18*f*.)

Az agada számos elmélkedése a rágalmazó nyelvről szól, a veszélyről, mely a könnyelmű fecsegésből fakadhat. Jószé ben Zimra egy ízben ekkép elmélkedik: Isten így beszél a nyelvhez: Az emberi test valamennyi tagja függőleges, te vízszintes helyzetben fekszel, valamennyi künn van, de te bent vagy; azonfelül csontból és húsból álló dupla fallal körülkerítettelek. »Mit adjanak még neked és mit tegyenek még veled (hogy kártékonyságodat enyhítsék), ó csalárd nyelv!« (Zsolt. 120. 3. Arachin 15*b*.) Máskor pedig így szól: Kétszáznegyvennyolc tagja van az embernek, részben függőlegesek, részben vízszintesek. A nyelv azonban a két állkapocscsont közé van helyezve, alatta vízvezető ér folyik, hogy forróságát enyhítse. És mennyire összezsugorodik! (csukott szájnál). Jöjj és lásd be, milyen tűzvészeket támaszthatna, ha szabad és függőleges helyzetű volna. (Lev. r. c. 16.) Egy másik verzióban e mondás így szól: Jöjj és lásd, hogy mily veszélyes a gonosz nyelv. Börtönben ül a nyelv, az állkapcsok körülveszik; mennyi művészi készülék van fölszerelve ellene és mégsem tud megállani vele szemben az ember. (Soch. Tob. Zsolt. 52. 11-hez.) Lévi, a kedvelt agadista azt tanítja: Hat szolgája van az embernek; három szolgálja őt akarata nélkül, ú. m.: szem, orr és fül. Látja, hallja és szagolja azt is, mit nem akar észrevenni. Három szolgája akaratától függ: száj, kéz és láb. Szájával

taníthat, de rágalmazhat és káromolhat is vele; kezével végrehajthatja Isten parancsolatait, de lophat és gyilkolhat is segítségével; lábával eljuthat a zsinagógába és a tanházba, de féktelen mulatozás helyére is. Ha az ember megérdemli, akkor Isten az emberi akarattól függő három szolgát is önálló biztos működésre teszi alkalmassá az ember javára. (Gen. r. 67*f*. Tanch. ed Buber. Toldot. 7.)

Nehéz bűnnek minősítik mindezekért a bölcsek a rágalmazást, melynek súlyos a bűnhödése. Az év legnagyobb napján külön engesztelést kér a főpap azok számára, kik könnyelmű módon rágalmazzák embertársaikat. Ismael iskolájában magyarázták, hogy a Jomkippurkor bemutatott füstölőszer a gonosz nyelv által elkövetett bűnök engesztelését célozza; jöjjön az, ami titokzatos módon készül és szolgáljon engesztelésül a titokban elkövetett bűn fölött. (Jóma 44*a*.) Sőt még ruházatával is szimbolizálta a főpap a rágalom bűnének súlyosságát és engesztelést keresett érte. Chanina b. Cháma szerint a főpap alsó köpenyegén levő csengők a csengő szavakkal elkövetett vétkek fölött akartak engesztelést szerezni. (Zebachim 88*b*.) Úgy ahogy a rágalmazó elválasztja egymástól kártékony beszédjével az embereket és izolálja őket, úgy a büntetés is, mely eléri a rágalmazót, elválasztja őt embertársaitól. Bélpoklosság, mely szomorú egyedüllétre kárhoztatja az embert, a rágalmazás büntetéseképpen lép föl. Middá Keneged Middá. Hasonló büntetés a bűnért. Jószé ben Zimra tanítja ezt. (Arachin 15*b*.) Jóchanan a Mirjam büntetésére utal, ki szájával vétkezett, midőn Mózes ellen fordult; minden tagját érte

ezért a bélpoklosság. (Lev. r. 16*f.*) Simon b. Eleazar Elisa szolgájára, Gecházira utal, kit vádaskodása miatt ért utol a poklosság. (Ab. di r. Nátán 9*f.*) Négy emberosztály — tanítja Jirmeja b. Abba — nem üdvözölheti a *Sechinát* (Isten szentségét): a gúnyolódók (Hosea 7. 5), a hazugok (Zsolt. 101. 7.), a képmutatók (Jób 13. 16) és a rágalmazók (Zsolt. 5. 5. — Szóta 42*a* Sanh. 103*a*.) Ezért nem láthatták a kémek sem, kiket Mózes kiküldött Kánaánba, a Szentföldet. Eleazar b. Parta mondja róluk: Mit rágalmaztak ők? Élettelen fákat és sziklákat. És mégis bűnhödtek, még pedig nem kis mértékben és a jövőben is továbbható büntetéssel. Mennyivel inkább lakol majd az, ki felebarátját megrágalmazza. (Toszift. Arachin 2. 11. Arachin 15*a*.) Kik a bölcseket és tanítványaikat gyűlölik, így szól Jószé b. Chalafta, kik hamis próféták gyanánt lépnek fel és kik rágalmaznak, azok nem részesei az örök üdvösségnek. (Derech Erec r. 11*f.*) Hósaja tanítja, hogy a betegségek, melyek miatt a tisztátlanok a táborból kiközösíttettek (IV. M. 5., 2), büntetésképpen szállták reájuk, mert rágalmazták nagyjaikat. (Lev. r. 18*f.* végén.) Chanina b. Chámá mondja: Miért kell a bélpoklosnak elkülönítve lakoznia? (III. M. 13. 46.) Mert (rágalom által, minek isteni büntetése e szörnyű betegség) elkülönítést idézett elő férj és feleség közt, barát és barát közt, ezért mondja a tóra, hogy különválasztva lakozzék az emberektől. (Arachin 16*b*.) A kígyó is rágalmazásáért (I. M. 3. 14.) bélpoklossággal sujtatott. A kerek foltok, melyek rajta láthatók, poklosság foltjai, mondja r. Lévi (Gen. r. 20. 4.) De a közösség is érzékenyen bűnhődik a rágalom miatt.

A gonosz nyelvek miatt kimaradnak az esőzések, tanítja r. Lévi. (Taanit. 7*b*.)

Acha b. Chanina tanítja: A gonosz nyelv fölött Dávid király a szent szellemtől ihletve a kiirtás átkát mondta. (Zsolt. 12. 4.) Hogy ne essenek az emberek a rágalmazás bűnébe, arra szolgál a tudósoknak a tannal való foglalkozás, tudatlanoknak pedig az önmegalázás. (Arachin 15*b*.) Ugyanilyen szellemben tanít *Chana*. A gonosz nyelv bűnétől megszabadítja a bölcset az »Élet fájával« a tannal való foglalkozás: Gyógyulása a nyelvnek az »Élet fája« (Prov. 15. 4), a tudatlant pedig az önalázkodás, »a szellem megalázása«. (U. o.) Isten Sechinája is akkor tartózkodik majd Izraelben, ha a gonosz nyelv bűne elnémul, amikor Isten kiönti szellemét minden teremtményre. (Deut. r. 6*f* végén.)

VIII.

SZERÉNYSÉG, ALÁZATOSSÁG. BÜSZKESÉG, GŐG.

Az isteni férfiu, kiről az Irás mondja: Es nem támadt többé Izraelben olyan próféta, mint Mózes, akit ismert az Örökkévaló színről-színre (V. M. 34. 10), népe *legszerényebb* emberének mondatik. Kiemeli róla legnagyobb dicséreteképen a Biblia: A férfiu Mózes pedig *legszerényebb* volt minden ember közt a föld színén. (IV. M. 12. 3.) És amit a törvényhozónak legfőbb erénye gyanánt magasztal, azt legmagasabb erkölcsi posztulátumként állítja fel minden ember számára. »Megjelentette néked, oh ember, mi a jó és mit kíván az Örökkévaló tőled! Csak azt, hogy igazságot cselekedjél, szeressed az irgalmasságot és *hogy alázatosan járj a te Isteneddel*, (Micha 6. 8.) így kiált fel a próféta. Igazság, szeretet és alázatosság, e három kardinális erényben látja a vallás lényegét. Isten, a legmagasabb és legfönségesebb, ki a mindenséget alkotta, az alázatosra tekint, a szívét nézi. »Ne nézd az ő külsejét, se termetének nagyságát, mert megvetettem őt. Mert az Örökkévaló nem azt nézi, amit az ember; mert az ember azt nézi, ami szeme

előtt van, de az Örökkévaló a szívet nézi« (I. Sám. 16. 7.) mondja Isten a Jisáj büszke fiaiban gyönyörködő Sámuelnek, midőn ez Betlehembe vonul, hogy Izraelnek új királyt adjon a méltatlannak bizonyult Saul helyébe. És így lesz az igénytelen pásztor, Dávid, Izrael felkentje.« Mindezeket alkotta kezem, úgyhogy mindezek létrejöttek; de arra tekintek én, ki szegény és megtörött lelkű, és aki igémre buzgó« (Jes. 66. 2.), mondja a babilóniai nagy próféta. Közel van az Örökkévaló a megtört szívekhez és megsegíti a sebhedt lelkeket. (Zsolt. 34. 19.); meggyógyítja a megtört szívűeket és bekötözi sebeiket. (U. o. 147. 3.) Isten előtt kedves áldozatok: töredelmes lélek, a töredelmes, bűnbánó szivet, ó Isten, nem veted meg, (U. o. 51. 19.) énekli a jámbor Zsoltáros. Bizony, így szól a magasságos és felséges, ki öröklétben lakozik és kinek szent a neve: Magasságban és szentségben lakom, de a sujtottal és alázatos szívűvel is, hogy megelevenítsem az alázatosok lelkét és megelevenítsem a megtörtek szívét, mondja Jezsajás. (57., 15.) És hasonló szellemben énekli a Hállel ájtatos szerzője: Kicsoda hasonló az Örökkévalóhoz, ami Istenünkhöz, aki magasságban lakozik, aki mélységbe tekint az égre és a földre; felemeli a szegényt a porból és a sárból felegyenesíti a szűkölködőt. (Zsolt. 113. 5—7.)

A vétkek közül, melyeket Jezsajás próféta szemére lobbant népének, főleg a dölyf az, mely Isten haragját különösen felidézi. A nagy leszámolás alkalmával, melyet *Isten napjának* nevez a próféta, főleg a gőgért lakol majd Jeruzsálem népe. (Jezs. 2., 12—17., 3. 16.) Nem szenvedheti Isten a gőgöst. Útálatos az

Örökkévalónak minden dölyfös szívü, kezemet adom reá, hogy nem marad büntetlenül. (Prov. 16. 5.) Jobb alázatos lelkűnek lenni a szegényekkel, mint zsákmányon osztozkodni a kevélyekkel. (U. o. 16. 19.) Ha kevélység jő, gyalázat is jő; az alázatosoknál van csak bölcsesség. (U. o. 11. 2.) A kevélyeknek házát lerombolja az Örökkévaló; de megerősíti az özvegyek határát. (U. o. 15. 25.) A bukás előtt kevélység és a megbotlás előtt felfuvalkodottság. (U. o. 16. 18.) Hat dolgot gyűlöl az Örökkévaló, hét lelke előtt utálatos: Dölyfös szemek, hazug nyelv... (U. o. 6. 16., 17.) stb. stb. mindmegannyi kitétele a Példabeszédek könyvének, mely a dölyf és büszkeség hiú voltára akar tanítani. Fennhéjazó szeműt és dölyfös szívűt, azt nem birom el, énekli Dávid. (Zsolt 101. 5.)

A biblia ilyennemű tanításai, melyeknek teljességét korántsem merítik ki a felhozott idézetek, a hagyományos irodalomban művészi tökéletességre emeltettek. A *misna* és *gemára* bölcsei, kik maguk is a szerénységnek és alázatosságnak mintaképei, tovább szövögetik a biblia e nemes tanításának fonalait. Beállításukban a biblia hőseit oly világításban mutatják be a hallgatóiknak, hogy amazok szerénysége és alázatossága követendő mintakép gyanánt domborodik ki előadásaikban. A pátriárkák, próféták és királyok jellemvonásai közül kikeresik főleg a szerénységet és alázatosságot, hogy azok segítségével neveljék hallgatóságukat. Eliezer, a galliléai Jószé fia, kinek agadikus fejtegetéseit feszült figyelemmel szokták volt hallgatni, azt tanítja kapcsolatosan az Írás versével: Nem mivel számosabbak vagytok mind a népeknél, kedvelt

meg az Örökkévaló és választott ki titeket stb. (V. M. 7. 7.) Azt mondja a Szent, dícsértessék Ő, Izraelnek: Szeretlek benneteket, mert akkor is lekicsinylítek magatokat, amikor én nagyságot adtam bőségesen nektek. Ábrahámnak kölcsönöztem nagyságot, de ő így szólt előttem: Én csak por és hamu vagyok. (I. M. 18. 27.); Mózesnek és Áronnak adtam nagyságot, de ők azt mondták: Ugyan, mik vagyunk mi? (II. M. 16. 7.); Dávidnak, de ő azt mondta: Én csak féreg vagyok, és nem ember. (Zsolt. 22., 7.) Bezzeg a pogányok nem úgy viselkedtek. Adtam nagyságot Nimródnak, de ő azt mondta: Rajta, építsünk várost és tornyot. (I. M. 11. 4.); Faraónak, de azt mondta: Ki az az Örökkévaló? (II. M. 5. 2.); Szanheribnek, de ő azt mondta: Kicsoda ezen országok istenei közül tudta országát kezemből megmenteni? (II. Kir. 18. 35.); Nebukadnecarnak, de ő azt mondta: Felmegyek a fellegzetes magaslatokra. (Jes. 14. 14.); Hirámnak, de ő azt mondta: Isteni lakóhelyen lakom, tengerek szívében. (Ezek. 28. 2. — Chullin 89*a*.) R. Áchá a *Joktán* nevét (I. M. 10. 25.) úgy magyarázza: Kicsinynek *(kótaun)* tartotta magát, azért Isten abban a szerencsében részesítette, hogy tizenhárom nemzedék ősévé vált. (Gen. r. 6*f*. és 37*f*. végén.) Ugyancsak Áchá mondja: Miért mondja az Írás (I. M. 48. 14.) Efraimról, hogy ő a fiatalabbik, hiszen azt mindenki jól tudja. De e szavak arra céloznak, hogy Efraim szerény volt és ügyeit jelentőségteleneknek tartotta. Ezért méltó lett az elsőszülöttség előjogaira. (Gen. r. 6*f*. 4.) Mózes szerénységéről sok helyen elmélkednek. Legalázatosabb és legszeré-

nyebb volt ő a halandók közt e földön. (Szifré Num. 12. 3-ra. Abót di r. N. 23*f*.) Jonathán b. Eleazár mondja: Mózes alázatosan viselkedett akkor, mikor Isten megnyilatkozott neki a csipkebokorban és ezért három kitüntetésre méltattatott. Mert »arcát elrejtette« (II. M. 3. 6.), arca fényes lett; minthogy »félt«, Izrael félt hozzá közeledni, és mert nem nézett az isteni látomásra, »Isten alakját láthatta«. (IV. M. 12. 8. Berachot 7*a*.) Eldad és Médad — így tanítja Simon b. Jocháj — szerénységből nem érezték magukat méltóknak, hogy a nép vénei közé soroztassanak. Ezért el is rejtőzködtek. Jutalmul ezért az örökös profétai tehetséggel áldattak meg. (Szifré Num. 11. 26-hoz; Szanhedr. 17*a*.) Midőn Gamliel pátriárka jeles tanítványát, Sámuel hakátánt dicsőíteni akarja, Eldádhoz és Médádhoz hasonlítja szerénységre nézve. (Jer. Szanhedr. 18*c*, Szemachot. 8*f*, b. Sanh. 11*a*.) *Nádáb* és *Abihu*, Áron két reményteljes fia, kiket tűz emésztett meg, *dölyfösek* voltak, így tanítja a hagyomány, ezért kellett nekik korán sírba szállniok. (Lev. r. 20*f*. Midr. Tehillim 78. 63-ra. Peszikta Acharé 171*b*. stb.) Dávid király alázatosságát sokszor kiemelik a hagyományos irodalomban. Reámutatnak arra, hogy a hatalmas király a frigyszekrény ünnepélyes bevonulása alkalmából ott táncol a köznép közt Istene tiszteletére (II. Sám. 6. 18. Num. r. 4*f*.); az őt átkozó Simeivel szemben hallgat, midőn Absálom elől menekül és a felségkáromlót leütni akaró Abisájt rendreutasítja e szavakkal: Bizonyára az Örökkévaló mondta neki: átkozd Dávidot... (II. Sám. 16. 10.). Egy böjti prédikációjában Tanchum b. Chanilai hangoztatta, hogy

Isten azért kegyelmezett meg Réhabeámnak, mert alázatossá lett. (II. Krón. 12., 7. Jer. Taanit. 65*a*. lent. Ech. r. 3. 40-hez.) A jámbor Nehemia, ki annyi szolgálatot tett népének, csak azért nem tüntettetett ki avval, hogy egy külön szentírási könyv róla neveztetett volna el, mert szerénytelen volt és mert ő maga dicsekedett többször érdemeivel. (5. 19.; 13. 21. A Nehemias könyve u. i. a kánonban Ezra könyvéhez tartozik.) Ezt tanítja Jirmeja b. Abba amóra. (Szanhedr. 93*b*.)

És ahogy a biblia alakjait szerény és alázatos embereknek mutatták be a bölcsek, úgy maguk is szerénységükkel és alázatosságukkal szolgáltak mintaképül tanítványaiknak és a reájuk tekintő népnek. Csaknem valamennyi ünnepelt mesterről kiemeli a hagyomány, hogy milyen szerények voltak fellépésükben, igényeikben, embertársaikkal szemben. Mintaképül állították fel *Hillelt*, Izrael legnagyobb tanítóinak egyikét, ki *inveszon* (alázatos, szerénylelkű) volt, kiről a dícsérő halotti prédikáció fájdalmasan kiáltott fel: Ó jaj, odaveszett a jámbor, odaveszett a szerény, Ezra tanítványa! (Joma 9*b*. Szanhedr. 11*a*. Szót. 48*b*.) — Egyszer egy pogány jött Sammaihoz és azt mondta neki, hogy szeretne áttérni a zsidó hitre, de csak oly feltétel alatt, ha valamikor főpap lehet. Sammai ez oktalan kívánságon annyira felbőszült, hogy a pogányt botjával megfenyegette, mire ez odább állt. Hillelhez ment. »Ha királyt akarnak választani,« így szólt Hillel, »akkor ennek előbb meg kell ismerkedni az udvari szertartásokkal, tehát ezt joggal tőled is követelhetik.« Erre a pogány tanulni kezdett. Midőn a tórában ahhoz a tételhez ért, mely

szerint a laikus, ki a papi szolgálatot uzurpálja, halált érdemel, Hilleltől megkérdezte, kit kell ez alatt érteni. »Még Dávid király is az«, volt a válasz. »Ha ez így van«, gondolta a pogány, »milyen sors vár a prozelitára, aki e törvény ellen cselekszik?« Elment Hillelhez és mondá neki: »Óh te szerény Hillel, nyugodjanak áldások a te fejeden, mert a *Sechina* szárnyai alá hoztál engem.« — Egyik ismeretes, fontos szentenciája Hillelnek: Megalázkodásom az én felemelkedésem, de felemelkedésem az én megaláztatásom, azaz igaz felmagasztalása az embernek alázatosságában rejlik, mert a dölyf megaláztatáshoz vezet. (Lev. r. 1*f.*) Hasonló szellemben, de más formulázásban tanítja ezt az Evangélium: Aki magát felmagasztalja, megaláztatik; és aki magát megalázza, felmagasztaltatik. (Máté 23. 12, Lukács 14. 11.)

Akiba, Izrael egyik legünnepeltebb mestere, kit a hagyományban a legendák egész sorozata vesz körül, híres volt szerénységéről. Szép tanuságot tesz ezen tulajdonságáról az a halotti beszéde, melyet fia sírja fölött tartott: Testvérek, Izrael háza, halljátok! Nem azért, mert tudós vagyok (jöttetek el ily nagy számmal), van itt tudósabb nálamnál; nem azért, mert gazdag vagyok, van itt gazdagabb nálamnál; a délvidék emberei ismerik Akibát, miért ismerjék őt Galilea emberei; a férfiak ismerik őt, honnan ismerjék az asszonyok és a gyermekek? De tudom, hogy jutalmatok nagy leszen, mert azért jöttetek, hogy a tórát megtiszteljétek és hogy eleget tegyetek vallásbeli kötelességteknek. Vigasztalva vagyok, még ha hét fiamat is temettem volna. Vonuljatok békében házai-

tokba. (Szemachot 8*f.* Moed. K. 21*b.*) Más alkalomkor is kitünik szerénysége, midőn t. i. tudását lealacsonyítja Eliezer és Józsua tanítóinak tudásával szemben. »Nem tudom úgy meghatározni tudásom mértékét, mint ahogy azt tanítóim tehették. Azok a tudás nagy részét megszerezték. Én azonban csak annyit vettem, mint az, ki az ethrógot megszagolja, amikor a szaglónak élvezete van, de a gyümölcs semmivel sem lesz kisebb, vagy mint az, aki hatalmasan folyó vízvezetékből merít, vagy aki az egyik gyertyán meggyújt egy másikat.« (Cant. cant. r. I. 3.) *Eleazar b. Sammua,* a Hadriánus-féle vallásüldözés kortársa, ki a hagyomány szerint 105 éves korában mártiromságot szenvedett, híres volt szerénységéről és alázatosságáról. A mester, kinek tanterme annyira túlzsúfolt volt, hogy hat hallgatónak meg kellett elégednie, egy rőfnyi hellyel, (Erubin 53*a.*) soha hangos szót nem szólt társainak. Mintaképe volt az igaz szerénységnek. (Jellinek: Bet Hámidrás II. 72.) *R. Jehuda b. Ilai,* a misna legtöbbször idézett tanítója, híres volt szerénységéről és megelégedettségéről. Hordókészítő volt, ki egy sajátkezűleg készített hordóról tartotta szívesen hallgatott előadásait. (Nedarim 49*b.*) »Elégedjél meg szerény élelemmel, ne szokd meg a libákat és tyúkokat, nem gyötör majd azután a vágyódás ilyen táplálékok után« hangzik egyik mondása. (Peszachim 114*a.*) Az erények közt, melyekkel *Jochanan ben Zakkai* ékeskedett, a szerénység foglalta el a legfőbb helyet. Soha nem előzte meg senkisem őt, akár zsidó, akár pogány — beszéli a hagyomány — a köszönésben. (Berakot 17*a.*) Halálos ágyán könnyek közt búcsúzik el ta-

nítványaitól és ő, a jámbor és ünnepelt mester, hangoztatja: Két út van előttem, az egyik az Édenbe vezet, a másik a Gehinomba; nem tudom, hogy melyik útra vezetnek majd engem. (U. o. 28*b*.) Rabbi *Jehúda ha-nászíról* dicsérőleg említi a misna: Mióta meghalt Rabbi (ez Jehuda ha-nászinak neve, a tanító par excellence!), oda van a szerénység és a bűntől való félelem! (Szóta végén.) *Meir* rabbi, ki halachikus és agadikus előadásaival egyaránt le tudta bilincselni hallgatóit, ki állatmeséivel is híressé vált, kitűnt szerénysége által. Jószé b. Chalafta mondja róla: Nagy ember volt, szent ember volt és szerény ember volt. (Jer. Berak. 5*b*.) Szép példája önmegtagadásának és alázatosságának a következő: Előadásait, melyeket a szombat beállta előtt szokott volt a zsinagógában tartani, asszonyok is hallgatták. Főleg egy nő hallgatta figyelemmel és mindig az utolsókkal távozott. Egyszer nagyon megkésett és mire hazaért, már szombati gyertyái nem égtek. Férje éktelen haragra lobbant és megesküdött arra, hogy neje addig nem teheti be házába a lábát, míg R. Meirt nagyon meg nem sérti. Evvel akarta megakadályozni, hogy neje Meir előadásait látogassa. De e kemény feltételt az asszony nem tudta egyhamar teljesíteni és így heteken át száműzve volt házából. Egy szomszéd asszony kínálkozott, hogy elmegy a nővel a zsinagógába, hogy megkönnyítse a feltétel végrehajtását. Meir már értesült a házastársak civakodásáról és a feltételről is, mit a haragvó férj asszonyának szabott. »Hallottam rólatok«, így fogadta Meir az asszonyokat, »hogy egyiktek ért a ráolvasáshoz. Szemem fáj és nagy hálára köte-

lezne az, ki engem bajomtól ráolvasás által megszabadít. Ezért köpjön arcomba hétszer az, ki ehhez ért.« Hosszú nógatás után tette ezt meg a kizárt asszony. »Menj el és mondd el ezt férjednek« mondá R. Meir. Tanítványainak pedig megmagyarázta, hogy ez önmegtagadása a hitvestársak közti béke helyreállítását célozza. (Jer. Szóta 16*d*. Num. r. 9. Lev. r. 9. Deut. r. 5.) Tanítása is hasonló volt: Korlátozd munkádat és foglalkozzál a tórával, de mindenekelőtt légy szerény és alázatos minden emberrel szemben. (Abót IV. 10.) A szerénység megóvja szerinte a tudóst is, ki a Tannal behatóan foglalkozik, a hivalkodás nehéz bűnétől.

Abahu felesége panaszkodott férjének, hogy amorájának (minden előadó mesternek *amorája* volt, kinek kötelessége volt az előadó tanításait az egybegyülteknek hangosan elmondani.) neje férjét Abahuval egy sorba helyezi. Nem baj az, mondá Abahu, hiszen *Abba* Akkóból még azt is tűrte ellenmondás nélkül, hogy amorája saját véleményét is előadja előljárójának véleménye mellett. Alázatos és szerény volt Abba és csak tőle tanultam és az ő példáját követem. (Zota 40*a*.) Jehuda, *II. Simon b. Gamliel* pátriárka fia, keservesen panaszkodott atyjának, hogy Eleázár, Simon ben Jóchaj fia, nem viseltetik vele szemben kellő tisztelettel. Alázatosságra inti erre fiát Simon, ha egyenrangú is Eleázárral tudásban, mégis rókának ő a fia (tudósnak!). (B. Mec. 84*b*., Peszikta 94*b*.) Ezen kijelentéseért Jehuda atyja szerénységét egy sorba helyezi a Bené Bathyra szerénységével, kik előkelő származásuk és rangjuk mellett

mégis meghódoltak a szegény, de tudósabb Hillel előtt, és Jonatan, Saul király fia szerénységével, ki önként alárendelte magát barátjának, Dávidnak. (I. Sam. 23. 17, Bab. mec. 85*a*.) Egyszer egy vak ember jött el *Eleázár b. Jákob* helyiségébe. A köztiszteletben álló mester a vak embert előkelőbb helyre ültette, mint aminőt ő elfoglalt. Bőségesen támogatták erre a szerencsétlent, kit Eleázár b. Jákob így kiemelt. A vak hálája következő áldásban jutott kifejezésre: Te könyörületet gyakoroltál valakin, kit látnak, anélkül hogy ő látna; vajha az, aki lát és maga láthatatlan, meghallgatná imáidat és lenne irántad is könyörületes. (Jer. Pea 8 végén, 21*b*.) Büszkén nagy tudományára, melyet a tanházban szerzett, tért vissza szülővárosába *Simon b. Eleázár*. Az úton találkozott egy nagy, rút külsejű emberrel, kinek nem viszonozta köszönését, és akit tetejében még rútságáért ki is gúnyolt. Midőn a megcsúfolt azt mondta neki: Menj el és mondd a Mesternek, aki engem alkotott, hogy mily rút az alkotása — belátta Simon b. Eleázár, hogy nagy vétket követett el. Leszállt szamaráról és levetette magát a megcsúfolt előtt és megszégyenülve bocsánatot kért tőle, de az nem bocsátott meg neki. Utána ment Simon és kérlelte az egész úton, míg szülővárosa határához nem ért, melynek lakossága elébe jött, hogy mint rabbit tiszteletteljesen üdvözölje. »Ha ez rabbi« — mondta a kérlelhetetlen — »úgy ne legyen sok hozzája hasonló Izraelben!« Ekkor elbeszélte nekik a történteket és hosszú kérésükre rászánta magát arra, hogy a sértegetőnek

megbocsásson, csak ne tegyen ez soha ilyesmit ezentúl. Ugyanazon napon Simon b. Eleázár elment a tanházba és a következőket prédikálta: Mindig legyen az ember oly lágy, mint a nád, de ne olyan kemény, mint a cédrus. A nád alkalmazkodik a fölötte elvonuló szelekhez és ezek elmultával visszafoglalja eredeti helyét, ezért lett érdemessé arra, hogy belőle vegyék az írónádat (calamus) a tóraíráshoz; a cédrus azonban, mely meg nem hajlik a förgeteg előtt, letöretik általa. Mi lesz a vége? Ácsok jönnek és felhasználják házépítésre, a maradékát pedig tűzre vetik. (Taanit. 20*a*, Ab. di. r. Nát. 41. Derech Erec 4.) *Abba b. Pappai* beszéli magáról: Ha emberek társaságát láttam, úgy elkerültem (hogy az előttük elmenő tudós előtt ne legyenek kénytelenek felállni). Midőn ezt Joszé b. Zebidának elbeszéltem, azt mondta: El kellett volna mellettük menned, hogy meglássanak téged és hogy fölkeljenek és így istenfélelemre taníthattad volna őket, ahogy az Írás mondja: (III. M. 19. 32.) Tiszteld az aggastyánt és félj Istenedtől. (Bub. Tanch. Behaaauszcho 20, Num. r. 15.)

Mindezen feljegyzései a hagyománynak, melyek korántsem kimerítőek, mutatják, hogy a rabbik életükben a szerénység és alázatosság erényeit mindenek fölött becsülték. De nem csoda, hiszen Istentől vélték tanulni, ki mindenhatósága mellett maga is szerény, alázatos, annak tünteti fel az Írás jól értelmezett szava. *Simon b. Azzai*, a 18. zsoltár 36-ik versében említett isteni »szerénységet«, a Genezis első szavára való utalással értelmezi. A földi hatalmas, így mondja,

előbb megszerzi nevét, azután teljes titulusát, N. N. Augustus vagy N. N. prótatos (első); Isten azonban előbb említi művét, a teremtést, csak azután említi Nevét. (Gen. r. I. Tanch. ed Bub. Beresisz 4, Soch. Tob e helyhez.) »Jőjj és lásd«, kiált fel r. *Eleázár b. Pedath,* »nem hasonlatos az ember tulajdonsága Isten tulajdonságához«. Ha az ember magas polcon van, csak a magasat figyeli, nem pedig az alacsonyt. Isten azonban magas és mégis nézi az alacsonyt, amint írva vagyon: Noha felséges az Örökkévaló, mégis meglátja az alázatost. (Zsolt. 138. 6. Szóta 5*a*.) Ha az emberhez jön a szegény kéréssel, úgy nem hallgat reá, — mondja ugyan ő, más alkalomkor, — ha azonban gazdag jő, úgy mindjárt teljesíti kívánságát. Isten előtt azonban mindannyian egyenlőek. Ugyancsak ő utal arra, hogy a Szentírás hét helyén Isten magát egy sorba helyezi az elnyomottakkal és alázatosokkal. (V. M. 10. 17.; Zsolt. 138. 6.; Jes. 57. 15.; Jes. 66. 1.; Zsolt. 10. 16.; Zsolt. 68. 5.; Zsolt. 146. 5.; Tanch. Vajéra Kezd., Bub. Vajéra 2.) R. *József* tanítja: Mindig tanuljon az ember Teremtőjétől, hiszen a Szent, dicsértessék Ő, elkerülte az összes hegyeket és dombokat, és lakoztatta szentségét a Szinaj hegyén, elkerülte a szép fákat mind, és lakoztatta szentségét a csipkebokorban. (Szóta 5*a*.) Hasonló szellemben utal R. *Jochanan* arra a körülményre, hogy mindenütt, ahol az Írás kiemeli Isten hatalmát, ott egyúttal kiemeli leereszkedő voltát. Így van ez a tórában (V. M. 10. 17.), ismételtetik a Prófétákban (Jes. 57. 15.) és harmadszor kiemeltetik ez a Hagiographákban. (Zsolt. 68. 5. Megilla 31*a*.) *Jonathan*

b. Eleázár következőkben látja előképezve Isten leereszkedő voltát. Midőn Mózes írta a tórát és elérkezett a passzushoz: »*Alkossunk* embert« (I. M. 1. 26.), félbeszakította írását és felkiáltott: »Világ Ura! Alkalmat adnál vele (t. i. a használt többesszámú formával) az eretnekeknek, hogy tévedjenek.« De Isten válaszolt: Csak írjad tovább. Tévedjen az, ki tévedni akar. A többesszám azt jelenti, hogy az ember teremtése tanácskozás eredményeképen foganatosíttatott; tanításul szolgáljon ez a nagyoknak az emberek közt, hogy ők se tartsák méltóságukon alulinak a kisebbekkel való tanácskozást. Aki ezt nem akarná megtenni, annak mondhatod: Tanulj Alkotódtól, aki teremtője az alsó és felső lényeknek egyaránt, aki azonban az ember teremtésekor meghallgatta a szolgálattevő angyalok tanácsát. (Gen. r. c. 8.) Isten leereszkedő kegyességéről példázatban mondja *Abba b. Acha*: (Tanch. Bub. Beresit. 4.) Ha tanítvány ül tanítója előtt és átveszi annak tanítását, annak végén hálálkodik és bocsánatot kér mesterétől: Óh, mennyire fárasztottalak! De a tanitás után, melyben Isten Izraelt részesítette a Szinaj hegyén, Isten volt az, ki Izraelhez így szólt: Óh, mennyire fárasztottalak benneteket! Elég ideig ültetek már e hegynél. (V. M. 1. 6.)

Nem csoda, ha ilyen ideál, mely az alázatosság netovábbja, gyűlöletes és kerülendő bűnnek minősíti a dölyföt, és legfőbb erényképpen dicsőíti az alázatosságot, a szerénységet. Lángoló szavakkal ostorozzák a hagyomány tanítói a felfuvalkodottságot, mely az ember vesztét okozza. R. *Ászi* Jób 24, 24-gyel kapcsolatosan tanítja: Mindenki, kiben dölyf lakozik, kicsiny

és jelentéktelen lesz. »Ha magasra törtök, kevés idő múlva kevéssé lesztek.« Sőt »máris nincsenek«. Ha megtér, akkor áldásban múlik el e világtól, mint a pátriárkák; ha pedig nem, akkor »levágatnak mint a búzakalász«. (Szóta 5*a*.) Ki önnönmagát alázatosságban lealacsonyítja, azt felemeli Isten; de aki dölyfösségben hivalkodik, az lealacsonyíttatik. Ki a tiszteletet hajhássza, attól menekül az; és aki menekül a tisztelet elől, azt a tisztelet nyomon követi; és aki az időt hajszolja, az az idő által hajszoltatik. (Erubin 13*b*.) Még a bölcshöz is illik a szerénység. Aki tudása miatt felfuvalkodott — tanítja Prov. 30, 32-vel kapcsolatosan *Akiba* — hasonlatos az úton heverő állathullához, mindenki, aki mellette elhalad, befogja az orrát és sietve tovább megyen. (Ab. d. r. Nát. 11*f*. Gen. r. 81.) Ki dölyfösséggel viseltetik, hasonló a bálványimádóhoz; mint utóbbiról, úgy előbbiről a Szentírás e kifejezést használja: »Útálatosság« (Prov. 16, 5. V. M. 7. 26. Szóta 4*b*.), így tanítja *Simon b. Jóchaj*. Halkan beszélj, tanítja ugyancsak ő, ha magadról dícséretest jelentsz, de annál hangosabban, ha gáncsolni valót bevallasz. (Szóta 32*b*.) Szállj le és feljutsz! kiált fel *Jószé b. Chaláfta*. Aki még a tóra miatt is hivalkodik, az lealacsonyul; aki azonban a tóra miatt lealacsonyul, az felmagasztaltatik. (Ab. d. r. Nát. 11*f*.) »Jobb tíz ökölnyi (magasságban), mint öt könyöknyi magasságból leesni.« (U. o. 1*f*.) *Cháma b. Chanina* szerint a fennhéjázás oly súlyos bűnszámba megy, mint a vérfertőzés vétke; mindkettő »útálatosságnak« minősíttetik. (Prov. 16. 5. III. M. 18. 27. Szóta 4*b*.) »Nem az égben van a tóra.«

(V. M. 30. 12.) Nem találhatod azt a dölyfösöknél, tanítja *Jóchanan.* (Erubin 55*a.*) Istent tagadja a fennhéjázó, ahogy az Írás mondja: Ha felfuvalkodik szíved, úgy megfelejtkezel az Örökkévalóról, a te Istenedről (V. M. 8. 14.), tanítja ugyancsak ő (Szóta 4*b.*); feltétlenül bűnbe keveredik és a legnagyobb vétektől sem riad vissza. (U. o.) Kiben büszkeség lakozik, mondja R. *Alexander*, azt a legkisebb szélmozgás is megzavarja. A tengerhez hasonló (Jes. 57. 20.), melyet a legkisebb szél is felkavar. (Szóta 5*a.*) R. *Józsua b. Lévi* tanítja: Még négy rőfnyi távolságra se menj teljesen kiegyenesedve, mert az Úr dicsőségével van telve a föld. (Jes. 6. 3. Kiddusin 31*a.*) Ikertestvérek a hízelgés és a dölyf! így kiált fel *Simon b. Jóchaj* (Szanhedrin 24*a.*) Bálványoltárt épít az, ki dölyfös, tanítja *Ulla.* (Szóta 4*b.*) »A tetőkre felmenők« alatt, kiknek Jezsajás kilátásba helyezi Isten szörnyű büntetését, (22. 1.) képletesen a fennhéjázókat kell érteni, mondja R. Lévi. (Echa r. prooem. 24. elején.) Kissé erőteljes képet használ a dölyf jellemzésére Simon b. Eleázár, midőn azt mondja: Az emberi test a váladékainak kivezetésére szolgáló szerveivel hasonlatos a királyi palotához, melyen keresztülfolyik egy timárnak a kloakája. Milyen szép volna, mondják a mellette elmenő emberek, ez a palota, ha ez a csatorna azt be nem szennyezné. Milyen furcsa, hogy az ember dölyfösen letekint a teremtményekre, milyen nagy volna a felfuvalkodottsága, ha ezen orgánumok nem volnának testében. (Ab. di r. Nát. 19.) Nem jöhet addig a Messiás, míg a dölyfösek ki nem vesztek Izraelben, mondja Chanina b. Cháma. (Szanhedrin

98*a*.) Szörnyű büntetés vár ezért a büszkére. R. *Hosája* tanítja: Ki dölyfösködik, az a pokol mélyére kerül. (Áb. Zárá 18*b*.; B. bátr. 78*b*.) Bélpoklossággal bűnhödik, mondja Jonathan b. Eleázár. (Arachin 16*a*.; Lev. r. 17*f*.) Megérdemli, hogy úgy vágassék ki az élet erdejéből, mint a pogány-berek (V. M. 7. 5.); nem lesz részese a feltámadásnak, mert csak azok támadnak fel, kik életükben alázatosságuknál fogva szomszédosak voltak a föld porával; ezt mondja Jezsajás: Ébredjetek fel és ujjongjatok ti, kik a porban lakoztatok (26. 19.); még az istenség is panaszba tör ki a dölyfös felett, tanítja Eleázár b. Pedát. (Szóta 5*a*.) Isteni végzés és parancs, — mondja Lévi, — hogy a dölyfös tűzben szenved; a vízözön nemzedéke dölyfös volt, azért lángok martalékává lett; hasonlóan jártak a Szodomabeliek, Fáraó és Sziszra, Szanherib és Nebukadnecar; a dölyfös Rómára is tűz vár. (Lev. r. 7*f*. végén. Tanch. Cáv. elején. Soch. Tob. Zsolt. 11. 5.) A főpap ruhái közül a dölyfösség engesztelésére szolgált a fejdísz, mint a legmagasabb helyen hordott ruhadarab, mondja Chanina b. Cháma. (Zebachim 88*b*.; Arach. 27*a*.)

Ikertestvére a dölyfnek a hiúság, mely könnyen bűnbe viszi a halandót. R. Ámmi tanítja: A gonosz hajlam nem mellékutakon járogat, hanem a nagy és széles országút közepén; ha valakit lát, ki hiú öntetszelgésben forgatja szemeit, haját igazgatja, sarkát emelgeti, akkor azt kiáltja: Ez az én emberem! (Gen. r. 22*f*.) A jámbor *Simon*, a nagy gyülekezet utolsója, a tiszta életű főpap, kit Jézus Szirach nem bír eléggé dicsőíteni, kiről azt mondja: Mily fenséges

volt Simon, midőn a szentélyből kijött! Tündöklött mint csillagzat, mely a felhőkből előbukkan, mint a nap, mely beragyogja a szentélyt, mint a legbájosabb rózsa, mely felfakad... (Szirach 50*f.*) — ellensége volt minden aszkézisnek, nem kívánta, hogy az ember lemondjon a földi élet örömeiről, nem evett azért sohasem abból az áldozatból, melyet *Názir* hozott, aki fölösleges módon tett tartózkodási fogadalmat. (IV. M. 6*f.*) Csak egyszer — így beszéli ő maga — (Toseft. Nazir IV. Jer. Názir I. 51*b*. *B*. Názir 4*b* stb.) eltértem e szokásomtól. Egy ízben jött egy gyönyörű szépszemű, pompás termetű ifjú, kinek hollófürtjei dúsan omlottak vállára. Názirnak mutatta be magát. Miért akarod pompás hajfürtjeidet elpusztítani? kérdém tőle, mire ő azt válaszolta: Pásztor vagyok, atyám nyáját őrizem. Egyszer a forráshoz mentem, hogy vizet merítsek, akkor megpillantottam alakomat a víz tükrében és gonosz hiúság akart úrrá lenni fölöttem, de uralkodni akartam fölötte szóval, tettel. Haszontalan, — így szóltam magamnak — miért akarod magad oly világ karjaiba dobni, mely nem a tiéd? Illik-e büszkélkedned oly dolog miatt, mely valaha maroknyi porrá leszen? Ezért felfogadtam, hogy e hajfürtöket az Ég tiszteletére levágom. Így szólt hozzám az ifjú. Akkor felkeltem székemről, homlokon csókoltam őt és felkiáltottam: Fiam! Vajha sok hozzád hasonló Názir élne Izraelben! Mennyivel mélyebb etikumot tartalmaz ez elbeszélés, mint az ismeretes görög *Narkissos*-monda, melynek hőse bűnös szerelemre gerjed saját tükörképe iránt, melyet a thespiai forrás visszatükröztet neki.

A kevélységgel, dölyffel és hiúsággal szemben szünös-szüntelenül az alázatosságot és szerénységet prédikálják a bölcsek. Légy nagyon, de nagyon alázatos! — ez jelmondata a Jabneből való Levitásnak (Abót V. 4.), hiszen reménysége az embernek — a féreg, és a halandónak — a nyű (a sír enyészetében! Ab. di r. N. II. versio 34*f*.). A fennhéjázás vétke ellen védelmi eszközül Ben Azzai az önszemlélés ama módját ajánlja, melyet öregebb kortársa Akábjá b. Mehálálel hangoztat jelmondatában: (Abót III. 1.) Ki négy dolgot tart szem előtt és ápol szívében, sohasem vétkezik. Honnan származik? (az anyaméhből, a sötétség és tisztátlanság honából), hová megyen? (a sötétség helyére, a sírba, és mint halott másokat tesz tisztátalanokká), ki a bírája? (az összes teremtmények Ura), és hogy mivé válik? (a férgek prédájává, Jób 25. 6.). (Derech erec r. 3*f*.) Az erkölcsi tökéletesbülés tíz foka közt az alázatosság Pinchasz ben Jair felsorolásában a nyolcadik, mely a bűntől való tartózkodásra vezet, melynek következménye az inspiráció, mellyel Isten megihleti a prófétát. (Áb. Zára 20*b*.) Egy másik verzió e mondásban az alázatot a kilencedik foknak mondja. (Jer. Sekalim. l. Toszafot. f. i. h. s. v. Ánáváh.) Próféta is csak akkor méltó, R. Jochanan szerint, Isten ihletére, ha alázatos. (Nedárim 38*a*.) A könyörületességgel és jótékonysággal együtt az igaz zsidónak díszét képezi. (Lev. r. 9*f*.) R. Eliezer hákkáppár mondja: Ne légy olyan, mint a felső küszöb, melyet nem tud emberi kéz elérni, sem mint a szemöldökfa, mely eltekint az arcok fölött, sem olyan, mint a közép küszöb, melybe belebotlik

az ember lába; hanem légy hasonlatos az alsó küszöbhöz, melyet mindenki tapos ugyan, de ha az épület össze is dől, az a helyén megmarad. (Ab. di r. N. 26*f*. végén.) A túlvilág örök üdvössége jut osztályrészül a szerénynek, az alázatosnak. (Pszkt. r. 45.) Aki eltekint kiváló tulajdonságaitól (kellőképen szerény), annak hibáitól is eltekintenek. (Ros hás. 17*a*). Hárman örvendenek különösen Isten szeretetének: aki nem haragszik, ki nem iszákos és aki nem hivatkozik makacsul jó tulajdonságaira. (Peszach. 113*b*.) Igaz szerénységre szert tehet pedig az, ki elmélyed Isten tanában. (Mathná mondása Erubin 54*a*.) Isten tórája szerénységgel és istenfélelemmel övezi az embert, mondja R. *Meir*, és alkalmassá teszi arra, hogy igazságos, jámbor és hűséges maradjon. (Kinjan Tóra 1.) »A tóra nincs az égben« (V. M. 30. 12.) — tanítja Chanina b. Cháma — azt akarja mondani, hogy a tórával az eléréséhez szükséges szerszámok is az ember rendelkezésére állanak: Alázat, igazságosság, egyenesség; de a tórával járó jutalom is eléri a vele foglalkozót. (Deut. r. 30. 17-hez.) Chanina b. Idi mondja: A Tan szavai hasonlatosak a vízhez (Jes. 55. 1.): Valamint a víz folyik a magasabban fekvő helyről a mélységbe, úgy a tannak ismerete csak annál marad meg tartósan, kinek lelke alázatos. (Táánit. 7*a*.) Ezért ne legyen a bölcs büszke a tudására. Mondja is R. Jóchanan b. Zakkai: Ha sok tórát tanultál, ne számítsd ezt magadnak valami nagy érdemedül, hiszen e végre teremtettél! (Abóth II. 4.) Nem szabad azért tanítónak kicsinylőleg nyilatkoznia elődjeiről, sem pedig

tekintélyvédés ürügye alatt állhatatosan ragaszkodnia véleményéhez. Legszebb példát adja tanítványainak, ha alázatosan belátja a tanító is hibáit.

Jöjj és lásd, milyen tekintélyben állanak Isten előtt az alázatosak! — így kiált fel Józsua b. Lévi. — amíg a jeruzsálemi szentély fennállott, ha valaki valamelyes áldozati fajt bemutatott, várhatta annak jutalmát; akinek azonban lelkülete alázatos, azt olyannak tekinti a Szentírás, mintha valamennyi áldozati fajt bemutatta volna (Zsolt. 51. 19.) és imáját nem veti meg Isten. (Szóta 5*b*. Szanhedr. 43*b*.) Ugyancsak ő tanítja: Az ember saját házában legyen alázatos, hát még felebarátja házában (Soch. Tob. Zsolt. 101. 7.) Abbá b. Judain mondja: Amit az Isten az állatnál áldozat gyanánt megtiltott, azt az embernél alkalmasnak minősítette. A testi fogyatkozással sujtott állat nem hozható az oltárra (III. M. 22. 2.), de az embernél Isten nem veti meg a megtört és szétzúzott szívet. (Zsolt. 51. 19. Peszikta 158*b*. Lev. r. 7. 2.) A bölcsekhez is illik a szerénység, tanácsolja Simon b. Azzai. Ülj két vagy három üléssel hátrább a téged megillető helynél; mert jobb, ha azt mondják neked: Jöjj fellebb, mintha azt parancsolják: Menj lejebb. (Ab. d. r. N. 25. II. vers. 33*f*.) »Gyűlöld az úrhatnámságot.« Mások helyezzék a koronát a fejedre, de ne tedd azt magad fel, amint mondja az Írás: Dicsérjen téged idegen és nem szájad, más és nem saját ajkad. (Prov. 27. 21. Ab. d. r. N. 11*f*.) Jicchák b. Eleázár tanítja: Aki a szerénységet teszi feje koronájává, az a szerénységet teszi ezáltal lába sarkává. Az istenfélelem a bölcsesség »feje« (Zsolt.

111. 10.) és »sarok« a szerénység. (Prov. 22. 4. Jer. Sabbat. 3e. fent.) Zeira mondja: Ki a tanítók szavai kedvéért magát kicsinyíti e világon, az naggyá lesz a jövendő világban, és ki magát »szolgává« teszi itt a földön, az szabad lesz a túlvilágon. (Kapcsolatosan Jób 3. 19. verssel B. Mec. 85*b*.) Eleázár b. Pedath mondja: Maradj alázatosan a homályban, ezáltal életben fogsz maradni. Világosabban dicsőíti az alázatosságot, mint a hasonló hangzású Ovidiusi mondás: bene vixit, qui bene latuit (Szanhedr. 14*a*. 92*a*, Ovid. Tristia III. 4. 25.) Ugyancsak ő magyarázza Micha 6. fejezetének nyolcadik versét: »Igazságot cselekedni«, az az igazságszolgáltatás; »a szeretetet kedvelni«, jelenti a kegyes cselekedetek végrehajtását; »és alázatosan járni«, értelme: gyakorolni alázatosan a halottak eltakarítását, a menyasszonyok kiházasítását. Ha ezen kegyes cselekedetek, melyek a nagy nyilvánosság előtt szoktak megtörténni, végrehajtásában követeli a tóra, hogy alázatosságban járjunk, minél inkább követeli ezt oly tetteknél, melyeket amúgy is titokban kell végrehajtani. (Szukka 49*b*. Makkot 24*b*.) Jicchák rabbi az 58. zsoltár második versét ekkép magyarázza: Mi legyen az ember mestersége *(omnom=umnusz)* e földön? Alázatosságban hasonlóvá legyen a némához *(illém)!* Vajjon akkor is, ha Isten tanáról van szó? Nem. Akkor »igazsággal beszéljetek«. Vajjon büszkélkedjék benne az ember? Nem! »hanem igazsággal ítélkezzetek ti ember fiai«. (Chullin 89*a*.) Abahu mondja: Csak azok érdeme folytán áll fenn a világ, kik alázatosan úgy tekintik magukat, mintha nem léteznének. (Chullin 89*a*.)

A bölcsek mindezen kijelentései méltóan magyarázzák és mélyítik a próféta örök értékű tanítását: Így szól az Örökkévaló: ne dicsekedjék a bölcs az ő bölcsességével, ne dicsekedjék a hős az ő hősiességével, ne dicsekedjék a gazdag az ő gazdagságával; hanem avval dicsekedjék a dicsekedni vágyó, hogy megért és megismer engem, mert én, az Örökkévaló vagyok az, ki szeretetet, jogot és igazságot gyakorol a földön, mert ezekben találok gyönyörűséget, így szól az Örökkévaló. (Jerem. 9. 22. 23.)

IX.

A CSALÁDI ÉLET.

»A szemek fennhéjázása és a szívnek telhetetlensége a gonoszok számára bűnnek barázdája«, így tanít a Példabeszédek könyve. (21. 4.) Szerénység, jóság, a léleknek Isten szent törvényeihez való alkalmazkodása, minden erénynek előfeltétele, alapja a családi élet boldogságát biztosító erényeknek is — ez a talmud bölcs mestereinek a fölfogása. Másokkal együtt szövetségben, szent kötelékben, háborítlan békességben, önzetlen és hűséges áldozatkész szeretetben csakis a jó és nemeslelkű ember élhet. A zsidóságnak mindenkor dicsősége volt a családi élet tisztasága és bensősége. A biblia magasztos fölfogása mellett a talmud mestereinek tanítása is nagymértékben megerősitette a családiasságnak azt a szellemét, mely vallásérkölcsi komolyság, önzetlen, meleg szeretet és tiszta, mély hűség egymásrahatásával fejlődött olyanná, aminő volt és lett a zsidóság életének erős vára. Hóseás próféta szavai: »eljegyezlek téged örökre és eljegyezlek törvénnyel és joggal, szeretettel és gyöngédséggel és eljegyezlek hűséggel«, azt a komoly szellemet tükröztetik, amely a házasság fölfogásában uralkodott. A Példa-

beszédek könyve (2. 17.) e szavakban: »A meggondolt elv őrizzen téged, idegen asszonytól, ki elhagyja ifjúsága társát és elfelejti Istentől való szövetségét«, bizonyságot tesz arról, hogy vallási szentséget tulajdonítottak már régi időkben a házasságnak. A házasság szentséges jellegét láthatjuk abban is kifejezve, hogy a házassági frigy hasonlata Isten és Izrael szövetségének. »Megesküvém neked és frigybe léptem veled és enyém lettél, úgymond az Úr.« (Ezek. 16. 8.) Az allegórikus bibliamagyarázat az Énekek énekét ezen analógia alapján magyarázza Isten és Izrael szövetségére. A házasságot Isten alapítja meg a bibliai teremtés története szerint, midőn szól az Úr: »nem jó az embernek, hogy egyedül legyen, alkotok melléje segítő társat!« (Mózes I. 2. 18.) E szentséges jelleg a kiddusin elnevezésben is kifejezésre jut, noha a törvény a házasságnak csak jogi oldalát tartja szem előtt, mint mindenütt a törvény a jogi abstrakciót tekinti. A házasság erkölcsi célja gyermekek fölnevelése (Jebám. 46.), de akinek már vannak gyermekei és özvegyen maradt, az is kössön újabb házasságot, így tanít a talmud, mert »nem jó az embernek, hogy egyedül legyen«. R. Eleázár mondá: a férfi, akinek nincs házastársa, nem nevezhető igazán embernek, mert a biblia mondja: »férfinak és nőnek teremté őket és nevezé őket embernek«. (Jebám. 63*a*.) Tehát a férfi a nő által lesz a szónak nemesebb értelmében emberré. Akinek nincs felesége, az nem tökéletes, mivel írva van: »megáldá őket Isten és nevezé őket embernek« — ketten *együtt* neveztetnek a Szentírásban embernek. (Ber. r. 17.) »Nem szabad eladni tóra-

tekercset semmi szín alatt, csak arra a célra, hogy a tulajdonos magát a tóra tudományában kiképezze, vagy hogy házasságot köthessen. (Megilla 27*a*.) Ennyire fontosnak tartották a házasságot. R. Chanilaj azt tanítja: Akinek nincs felesége, az öröm, áldás, boldogság nélkül marad. (Jebám. 62*b*.) R. Jákob mondá: Akinek nincs felesége, az boldogság, öröm, áldás, támasz és bűnbocsánat nélkül marad. (Ber. r. 17.)

Az első feleség, az ifjúkorban elvett hitves, az ember boldogságának forrása. »Nem talál az ember igaz boldogságot, csak első feleségével«, — mondja R. Júda — mert írva van: »legyen a te forrásod áldott és örvendj ifjúságod hitvesével!« (Szanhedr. 22*a*.) Már Maleachi próféta mondja: »Ifjúságod hitveséhez ne légy hűségszegő, mert az elválást gyűlöli az Úr, úgymond az Örökkévaló Izrael Istene!« (Mal. 2. 15.) »Aki elválik első feleségétől, az oltár is könnyeket ont az olyan ember fölött«, így olvassuk a talmudban. (Gittin 90*b*.) A családi otthon fénye, az élet derűje, mind az asszonytól függ. Az igaz derék asszony dícséretét megkapó meleg költészettel zengi a példabeszédek könyvének utolsó fejezete. Az otthon és az asszony cserefogalmak — »az ember háza az ő felesége« (Jóma 2*a*.) mondják a talmud bölcsei, de nemcsak a háza, hanem egész világa az igaz asszonytól nyeri fényét, azért »minden ember fölött, akinek felesége elhal életében — elsötétül az egész világ« (Szanh. 21*a*.), akinek pedig első felesége hal meg, olyan gyásza van, »mintha az ő napjaiban pusztult volna el a jeruzsálemi szentély«. (U. o. 22*a*.)

Az ember becsülje meg feleségét és legyen iránta jóakarattal eltelve. »Ráb mondá: az ember nagyon vigyázzon, nehogy felesége megsértődjék, mert könnye gyorsan ered és így az ember könnyen esik vétségbe, megszegve a sértés tilalmát.« (Bába m. 59*a*.) R. Chelbó mondá: »az ember nagyon vigyázzon, hogy feleségét tiszteletben tartsa, mert minden áldás csak a feleség érdeméből száll az embernek házába.« (U. o.) »Az ember táplálkozzék módján alul, öltözködjék, ruházkodjék tehetsége szerint, de becsülje meg feleségét és gyermekeit módján felül, mert azok tőle függnek, ő pedig attól függ, akinek szavára keletkezett a világ.« (Chulin 84*b*.)

De még se kössön az ember meggondolatlanul, hirtelen elhatározással, könnyelműen házasságot, hanem előbb teremtse meg a biztos megélhetést, azután keressen magához való élettársat. »Az élet rendjét tanítja a tóra, hogy az ember előbb építsen házat, azután ültessen szőlőt és azután vegyen feleséget.« (Szóta 44*a*). Aki magához méltó élettársat keres, számíthat rá, hogy Isten fiúgyermekkel áldja meg. (Nidda 70*b*.) A férj hűséges és áldozatkész gondoskodásával szemben viszont a nőnek is megvannak a maga kötelességei. Férjét tiszteletben tartja és otthonának él. »Feleséged legyen olyan mint a gyümölcstermő szőlőtő (de ne olyan, mint a gyümölcstelen szőlőtő); ám csak akkor lesz gyümölcscsel teli dús szőlőtő, ha házad falai között él, mint a zsoltár mondja: feleséged gyümölcstermő szőlőtő házad falai közt', és ha ez így van akkor teljesül a zsoltár további igéje: gyermekeid mint olajfacsemeték asz-

talod körül', — az olajfa táplál gyümölcsével, kenetet ad és világít olajával minden mécsben; így ha a nő otthonában él, gyermekei hasonlók lesznek az olajfához, lesznek közöttük szentirásismerők, misnatudók, talmudot értők, tevékeny, hasznos eredménnyel munkálkodó emberek, bölcsek és tudósok.«

Az asszony legyen dolgos és szorgalmas. »Ha száz rabnőt hozott is férje házához, mégis rá kell bírni a nőt, hogy dolgozzék, gyapjút fonjon, mert a tétlenség erkölcstelenségre vezet. (Kethubot 59*b*.) Általános elv az, hogy a nő, aki nem visz szolganőt férje házához, maga köteles férje, illetve családja számára a kézimalmon őrölni, kenyeret sütni, mosni, főzni, gyermekét táplálni, ágyat vetni, a gyapjúból szövetet készíteni; mennél több cselédet hoz magával, annál több házi munka alól szabadul föl, de a tétlenségnek nem engedheti át magát. (U. o.) Bizonyos munkákra azonban a nő egyáltalán nem kényszeríthető, ilyen pl. a jószág etetése, a kender földolgozása stb. A nőknek a vallási életben fontos szerep jut, noha a törvények egy részének megtartása alól anyai hivatásuk folytán föl vannak mentve. A családi életben a tiszta erkölcs, a hítvesi hűség, a legmagasztosabb erények szentelik meg a nőt, üdvös befolyást gyakorol férjére és gyermekeire, ő hívja gyermekeit a gyülekezet házába (a templomba), ő kíséri férjét a vallástudomány mestereinek akadémiáiba (Berachot 17*a*.), ahová a férfiak járnak tanulni, a nők hallgatni, a gyermekek, hogy odavezetőik megl egyenek (Istentől) jutalmazva (Chagiga 3*a*.); ő tartja be a tisztaság törvényeit, különíti el a Challa-áldozatot és gyújtja

meg a szombat- és ünnep-előesti mécset otthonában. A hitves és az otthon rokonfogalmak, »az ember háza az ő felesége«. (Jóma 2*a*.) Rabbi Józé azt mondja magáról: »sohase neveztem feleségemet feleségemnek, hanem *házamnak*«. (Sabb. 118*b*.)

A család, az otthon, a szülei ház: a szeretet köre. De a gyöngéd szeretet mellett a szülő elsőrendű komoly kötelessége a gyermekek *nevelése*. A legfőbb kötelességek a családi életben elsősorban a családfőre, az apára tartoznak. Ő gondoskodik családjáról, a létfönntartás szükségleteit ő tartozik biztosítani vagyonával és munkájával, ő vezeti be gyermekét a vallás szövetségébe, ő foglalkozik vallási és erkölcsi nevelésével, ő gondoskodik tanításáról, kiképeztetéséről, úgy a vallási ismeretekben, mint a leendő foglalkozásával járó ügyességekben. Az apa köteles fiát tórára tanítani. (Kiddusin 29*b*.) Ha az apa maga is tanulni akar és nem győzi, hogy fiát is taníttassa, ki előbbre való? Ha a fiú buzgó és tehetséges, és amit tanul, megmarad kezében, akkor a fiú előbbre való. (U. o.) R. Chijja b. Abba egy kiváló bölcs mestert látott (R. Józsua b. Lévit) kora reggel, aki felületesen öltözködve rohant unokájával a zsinagógába, kérdezte tőle, miért sietsz úgy, mire az így felelt: Oly csekélynek tartod az Írás parancsát: »avasd be azokba gyermekeidet és unokáidat is«? holott közvetlen utána az áll a Szentírásban: »emlékezz a napra, midőn állottál az Örökkévaló, a te Istened előtt Hórebnél«. Az időtől fogva R. Chijja nem ízlelt ételt, mielőtt nem tanította volna unokáját már ismert és új szentírási szövegekre. Rabba b. R. Huna nem ízlelt ételt, míg el nem vitte unokáját a

tanházba. (Kiddusin 30*a.*) Elsősorban az apátlan árvák kedvéért kell iskolákat létesíteni, akiknek nincs apjuk (nagyapjuk), aki taníthatná őket.

De a legfontosabb: a gyermek neveléséről gondoskodni. »R. Júda közli Ráb nevében: üdvre legyen említve az a dicső férfiú — Józsua ben Gamala a neve — mert nélküle feledésbe veszett volna a tóra és kipusztult volna Izraelből; kezdetben ugyanis, akinek volt apja, tanította tórára, akinek nem volt apja, nem tanúlt tórát; úgy intézkedtek tehát és a gyermekek számára tanítókat iktattak be Jeruzsálemben — később minden városban...«. (Bába batra 21*a.*) Egy úsai határozat értelmében 12 éves koráig türelmesen, enyhe eszközökkel, enyelegve szoktassa az apa fiát tanulásra azon túl, ha kell, kemény szigorral is. (Ketubot 50*a.*). A Szentírás ismeretébe a leányok is bevezetendők. (Ned. 35*b.*) Az apa kötelessége gyermekeit beavatni és bevezetni a vallásgyakorlatba (Szukka 42*a.*), tiltott dolgok élvezetétől távoltartani (Jeb. 113*b.*), jó magaviseletre nevelni és fegyelmezni (Jalk. ad prov. 13. 24—950. §.), megelégedettségre tanítani, hogy szerény legyen igényeiben és hozzá legyen szokva kevéssel beérni (Chulin 84*a.*), mesterségre, kenyéradó foglalkozásra kiképeztetni. (Kidd. 30*b.*) R. Júda szerint, aki nem tanítja fiát valami kézművességre, olyan, mintha rablónak nevelné, (u. o. folyt.) mert előállhatnak olyan helyzetek, amikor csak keze munkája után élhet meg becsületesen. »Aki szereti feleségét mint önmagát és nagyobb megbecsülésben részesíti mint önmagát, aki fiait és leányait a helyes útra irányítja és megházasítja a kellő időben, arra áll a Szentírás szava: tudhatod,

hogy béke a te sátrad!« (Jebam. 62*b*.). A tízparancsolatban az 5. ige a kettős táblán párhuzamos a 10. igével (a zsidó hagyomány beosztása szerint), a szülők tiszteletének kötelme tehát összefügg a bűnős vágy tilalmával, nem úgy mint azoknál a barbároknál, akik egymás feleségét elrabolják és megtörténik az, hogy valaki megöli apját, nem is tudva, hogy az az apja (Peszikta rabb. a 10. igéhez, 21. szak. 18. §.), vagyis a családi élet szent törvényei összefüggő egységet alkotnak. Mennyire összecseng ez a midras Arany János megrázó versszakával: »Midőn apát öl a fiú, Rokont öl a rokonság S csökkenti bűne tudatát a Kétes vérazonság«. — A szülők iránti tisztelet föltétlenül kötelező, és ebben túlmén az Isten iránt való tiszteleten is, mert nemcsak belső érzésből és tiszteletnyilvánításból áll, hanem áldozatkészséggel is jár; az Isten iránt való tisztelet anyagi áldozatkészséget csak akkor követel, mikor az embernek van miből födöznie, amint írva van: »tiszteld az Istent a te vagyonodból és minden termésed elejéből« (Prov. 3 9.), de a szülőkre vonatkozólag minden föltétel nélkül egyszerűen áll: »tiszteld atyádat és anyádat«. Az ember hogyan tiszteli Istent vagyonából? Elkülöníti a tarlót, a künnfeledett kévét, a termés szélét, az első tizedet, a második tizedet, a szegénytizedet, a tésztából a Challa-áldozatot, készít ünnepi sátort, pálmacsokrot, táplálja az éhezőket, itatja a szomjazókat, öltözteti a mezíteleneket, beszerez sófart, homlokra és karra való imajelvényt, imarojtot, mezuzát; minderre kötelezve vagy, ha van miből; de ha nincs, nem vagy kötelezve; ellenben amikor az apa és anya tiszteletéről van szó, akkor is tartozol mindent

megtenni, ha kéregetned kellene idegen ajtókon.« (Jerusalmi Pea I. fejezet és Peszikta rabb. 23. 8.) Máshelyen azzal emelik ki a talmudi mesterek a szülők iránti tisztelet nagy fontosságát, hogy az Isten iránt való tisztelettel helyezik párhuzamba. »Egy sorba állítja a Szentírás a szülők iránti tiszteletet az Isten tiszteletével.« (Kidd. 30*a.*) Ha az ember tiszteli atyját és anyját, így szól az Önökkévaló: olybá veszem, mintha közöttük lakoznám és engem tisztelnének. (U. o. 30*b.*). Midőn Rabbi meghalt, szólott gyermekeihez: nagy gonddal legyetek a tiszteletre anyátok iránt, a mécs legyen meggyújtva helyén, az asztal legyen megterítve helyén, az ágy legyen megvetve helyén. R. Tarfon anyja sétált kertjében és levált véletlenül sarujának talpa; fia, a főpapi nemzetségből való nagy tudós és korának első tekintélye, tenyereit rakta előtte a földre, hogy azokon lépdeljen házába; mikor anyja ezt elbeszélte a bölcseknek, azt mondták: ha milliószor ennyit tett volna, még sem érte volna el a szülők iránti tisztelet kötelmének felét. (Jerus. Pea és Pesz. idézett helyen). Meddig terjed hát a szülők iránti kötelem? kérdezték R. Eliezertől kortársai, és ő felelt: tőlem kérditek? Kérdezzük mindnyájan Dáma ben Neszinától, a pogánytól, aki mikor elveszett a főpap mellvértjéről a jáspiskő Benjamin nevével és a bölcsek hozá utaztak, mert hallották, hogy nála van hasonló drágakő, megmutatta, mily nagy benne a szülők iránt való gyermeki tisztelet. Száz arany dénárt kínáltak neki érte, mire ő bement a házba, de látva, hogy apja, ki a láda kulcsát őrizte, alszik: visszament a bölcsekhez és így szólt: nem hozhatom ki nektek. Erre amazok, gondolván

hogy magasabb árt akar, fölmentek ezer dénárig és Dáma még mindig csak azt ismételgette: nem hozhatom ki. Közben fölébredt az apa és Dáma kihozta az ékkövet. Erre a bölcsek meg akarták neki adni a legmagasabb árt, amit utoljára kínáltak, Dáma azonban így felelt: csak nem fizettetem meg magamat azért, hogy a szüleimet tisztelem! Isten meg is jutalmazta, mert Isten legott megjutalmazza a pogányokat, ha valami nemeset és jót cselekesznek. (Jerus. Pea és Peszikta r. u. o. Más verzió Kidd. 31*a*.)

A szülők iránti tisztelet túlterjed a földi élet határán. A szülő holta után a fiúgyermek 11 hónapon át mondja reggel-este a Kaddis-imát és minden évben a halálozás évfordulónapján egész életén át. A talmud szerint, ha a bölcs valamely mondást idéz, melyet apjától hallott, annak holta után ne így tegye: »ezt mondta apám«, hanem: »ezt mondta uramapám, legyek én sírjának engesztelése«, így beszéljen róla 12 hónapig a halála után, később pedig így mondja: »legyen emléke áldás a jövendő világ életére«. (Kidd. 31*b*.)

A nevelésnek az ifjúság erkölcsi tisztaságára kell irányulnia. A castitas fogalmát József történetében ragyogó példává avatja a biblia, a talmud pedig a neveléssel, a szülői ház szellemével hozza összefüggésbe, midőn azt mondja, hogy a kísértés órájában az tartotta vissza a bűntől Józsefet, hogy képzelete előtt föltűnt galambősz atyjának képe. A paráználkodás tilalma a tízparancsolatba van fölvéve, mely magasztos tanításával még a bűnös vágy keletkezésével szemben is vértezi a halandót az utolsó igében, midőn az erkölcsi eszmét állítja a vággyal

szembe, a biblia kategórikus imperativusát: *ne kívánd!* A Proverbiák könyve mélyen vési be az ifjúnak lelkébe a családi élet tiszteletét, a bűnös szenvedélytől visszariadó erkölcsi fölfogást. »A meggondolt elv őrködjék fölötted, az erkölcsi belátás óvjon meg téged... hogy megmentsen idegen asszonytól, másnak asszonyától, aki símává teszi beszédeit, aki elhagyja ifjúsága élettársát és Istenétől való szövetségét elfelejti, mert a halál felé sülyed az ő háza és az enyészet lakóihoz vezetnek ösvényei«. (Mislé 2. 11—18). »Mert méztől csepegnek az idegen nő ajkai és olajnál símább az ínye, de a vége keserű, mint az üröm, veszedelmes, mint a kétélű kard... Tartsd távol tőle utadat és ne közeledj háza ajtajához... Oltsd szomjadat tulajdon kutadnál és találj üdülést a te forrásodnál... legyen az egyedül a tiéd és nem másoké veled, legyen kútfőd áldott és örvendj ifjúságod hitvesével.« (Mislé 5.) »Mert mécs az isteni törvény és a tan világosság és az erkölcsi intés az életnek útja, hogy megőrizzen téged bűnös asszonytól, az idegen nő síma nyelvű csábításától. Óh, ne kívánd szépségét szívedben és ne fogjon meg téged szempilláival, mert romlott asszonyért utolsó kenyérig jut az ember és a házas nő drága lelket is áldozatul ejt. Vajjon kotorhat-e az ember parazsat ölébe, anélkül hogy ruhái meg ne gyulladnának, járhat-e az ember tüzes zsarátnokon, anélkül hogy lábai oda ne égnének? Így, aki barátjának felesége után jár, nem marad büntetlen, aki csak hozzá ér!... Aki asszonyt bűnre csábít, balgatag, esztelen; aki önmagát megrontja: az cselekedjen így! (Mislé 6.) Hasonló szellemű Ben Szira

tanítása, mely a talmudban is meg van őrizve: »rejtsd el szemedet a szépséges asszonytól, nehogy fogva maradj hálójában, ne térülj férjéhez bort és italt vegyíteni véle, mert szép asszony bája folytán sokan romlásba jutottak és számosak áldozatai; a vándorló pipereárusoknak sok sebesültje van, kik bűnhöz szoktatják az embert, mint szikra, mely tűzre lobbantja a hamvadó zsarátnokot; mint a galambdúc tele van madárral, úgy a házaik tele vannak cselszövéssel.« (Jeb. 63*b*). »És újból láttam én a hiábavalóságot a nap alatt.« Kohelet ezen versét (4. 7) a Midras rabba ilyen megjegyzéssel világítja meg (u. o.): »Ez a halál angyalának palástja!« — vagyis a léhaság, a könnyelműség, a bűnös káprázat, az élet sok csalóka hiábavalósága eltakarja az alatta lappangó halálos pusztítóerőt és a danse macabre bódulásában palástként borul arra a csontvázra, a pusztulás rémére, mely a bűnös tomboló menetet hangos zeneszóval, szédítő varázzsal vezeti. Megragadó, sokat kifejező kép ez, röviden odavetve a hagyomány bölcs tanítóinak szokása szerint.

Mily fönséges erkölcsi szigorral őrködtek a misna és talmud bölcsei a családi élet tisztasága fölött, annak beszédes tanubizonysága *Szóta*-traktatusa, a hűtlenséggel gyanusított és az elbukott asszonyról szóló törvények és rendelkezések egész sorával. Ezek a törvények és rendelkezések a bibliai előírásra mennek ugyan vissza (mely Mózes IV. 5. fejezetében olvasható), de tanusítják azt az utólérhetetlen erkölcsi komolyságot és puritán, meg nem alkuvó szigorúságot is, mely a talmudi írásmagyarázókat eltöltötte. Hasonló szellem

nyilatkozik meg nemcsak a haláchákban, hanem az agadikus részletekben is. Érdekes a talmudi bölcsek lélektani fölfogása. Lehetetlennek tartják a bölcsek, hogy az alázatos lelkű, az isteni akaratnak magukat alávető emberek a családi élet, a házassági kötelék szentsége ellen egyéni bűnös vágyat, alacsony szenvedélyt juttathassanak érvényesülésre; a házasságtörés sötét bűnét lélektanilag összefüggésben állónak látják nemcsak magával a féktelen szenvedéllyel, mely áttör minden korláton, hanem első sorban a féktelen önteltséggel, az önző fölfuvalkodottsággal, az egyéni gőggel és hiúsággal, a dacos, autocentrikus érzülettel és elbizottsággal is, azért főképen ezen *lelki* bűnök ellen emeli föl első helyen szavát az Agada mestere Szóta traktátus első fejezetében és csak azután tér át a tulajdonképeni törvényre. »Az ember nem esik bűnbe, csak ha megszállja őt az őrület szelleme«, mondja r. Simon ben Lákis. R. Jóchanan azt tanítja: akiben gőgös fölfuvalkodottság lakik, végül házasságtörés bűnébe jut. R. Eleázár mondja: »az olyan ember, akiben gőgös fölfuvalkodottság lakik, megérdemli, hogy kiirtassék, mint a bálványliget.« »Az olyan ember, akiben gőgös fölfuvalkodottság lakik — mondja Mar Ukba — nem fér meg az Istennel egy világban.« Ugyancsak R. Eleázár mondja: a gőgös ember fölött az isteni Sechina zokog. Ellenben az alázatos lelkűek R. Józsua b. Lévi tanítása szerint — nagyok Isten előtt. Ezen fejtegetések után közli a talmud azt a megrázó ősi jelenetet leíró hagyományt, mely a hűtlenség bűnével vádolt, illetve a házasságtörő nővel szemben követett eljárás képét őrzi meg: »A mértékkel, mellyel az ember mér, mér-

nek vissza neki. Így látjuk ezt a házasságtörő nő esetében is. Ő háza kapujába állott, hogy mutatkozzék az idegen férfi előtt, azért a Kóhén közszemlére állítja őt Nikánor kapujában és szégyenét nyilvánossá teszi mindenek előtt; ő ékesítette fejét drága szudáriumokkal az idegen férfi kedvéért, most a pap leveszi fátyolát és lába alá veti; ő kendőzte arcát, most arca elzöldül; ő színezte szeme környékét, hogy szemei föltűnőbbek legyenek, most kidüllednek szemei; ő bodorította hajfürteit kedvese számára, most szétzilálják hajfürteit; ő diszítette magát drága övekkel, most a pap előkeres egy egyiptomi kötelet és átfonja keblén fölül; ő itatta kedvesét drága serlegekkel, fűszeres italokkal, most a Kóhén itatja őt cserépedényből keserű itallal; ő vétkezett titokban és most föltárul bűne és szégyene a nyilvánosság előtt«.

A komoly erkölcsi fölfogás, mely a talmud bölcseit vezeti, arra készti őket, hogy őrködjenek a családi élet tisztasága, nyugalma és boldogsága fölött. A társasélet örömei között oltalmazzák a női méltóságot. Elítélik, ha valaki a lakománál serleg bort küld férjes asszonynak, akár puszta kedveskedésből, férje tudta nélkül, még ha az áldásmondásra használt serleg is. Rabbi Eleázár (b. Azarja) 300 kürt kíséretében hirdette ki — kétségtelenül valamely gyászos eset következtében — hogy nem szabad a menyasszony kezéből serleg bort elfogadni idegen férfinak. (Kallah tr. I. f.) A társaséletben őrizkedjék minden ember beszédben vagy dalban frivol kifejezések használatától. »Amíg a Szinhedrion tekintélye megvolt Izrael fölött, nem mondottak léha szót dalban sem soha, de midőn meg-

szünt a Szinhedrion tekintélye, már megcselekedték«, így szól egy régi hagyomány. »Ha valaki előad egy verset az Énekek énekéből és olyanná teszi, mintha közönséges dal volna, az olyan ember özönvizet hoz a világra, mert a tóra gyászt ölt és megáll Isten előtt és szól: fiaid olyanná tettek engem, mint egy hárfa, melyet istenkáromlók pengetnek«, tehát még a bibliai költészet gyöngyeit se szabad világi érzelmek kifejezésére fölhasználni, ha ez érzelmek nem magasztosak és tiszták. (U. o.) A frivolitást szigorúan elítélik, lenézik és megvetik a zsidó bölcsek. »Az egész világ tudja, mért lép az ara a mennyezet alá, de aki tisztességtelen megjegyzést tesz és frivol szót ejt ki száján — még ha hetven esztendei boldogság is volna számára a sors könyvében megírva, elveszti azt és kimért boldogsága boldogtalansággá változik.« (Kethub. 8*b* és Sabbath 33*a* ezzel a bevezetéssel: »A frivol beszéd bűne miatt sok szerencsétlenség és súlyos végzet szakad a világra: Izrael ifjai árván pusztulnak el és az özvegyek siránkoznak, jajveszékelnek, de Isten nem hallgatja meg őket«.)

Tiszta és üde legyen a bölcsek akarata és tanítása értelmében az emberi, a társadalmi, a családi élet! A vallási elvek és tanítások szentségével veszi körül a talmud és a hagyományos irodalom és védelmezi az asszonyt, a női becsületet, a hitvesi méltóságot, a hajadon ártatlanságát, a szüzi szemérmet, a lélek romlatlanságát, az erkölcsös érzelmet. A Nazireusról vett hasonlattal mondják: egymás mellé állítja a tóra a *Nazireus* fejezetét és a *Szóta* fejezetét, mert Isten szól a Nazireushoz: te megfogadtad, hogy nem iszol

bort, így akarod magad távol tartani a bűntől, ne mondd tehát: élvezhetem talán a szőlőt; azért szólott Isten Mózeshez: tanítsd a Nazireust *törvényekre*, hogy mindentől tartózkodjék, amiben szőlő nedve van. — Az asszony is a szőlőtőhöz hasonlatos, tilalmas neked, hogy megérintsed őt; őrízkedj mindentől, ami a bűnhöz vezet, mert megmondotta bölcs Salamon: nem marad büntetlen, aki csak ujjal érinti őt. (Ex. Rabba 16.) . . . Jellemző erre az erkölcsi nemességre az az életelv, mely a haláchában is szerepel és mely a hagyományos irodalomnak a házasságra, a családi életre, az érzületi tisztaságra vonatkozó tanításait áthatja és eltölti: »**Szenteld meg magadat abban is, ami meg van számodra engedve!** (Zeb. 20*a*.) Törvény és tanítás körülbástyázza a családi élet erkölcsi értékeit, de te jóra törekvő, tiszta érzésű ember, menj tovább a törvény rendelkezéseinél, ne maradj el a törvény mögött, hanem menj buzgósággal és erkölcsi szigorral az önmegtartóztatásban és a bűntől való őrizkedésben azon túl **és szenteld meg magad abban is, ami meg van engedve számodra!**«

X.

NEM-ZSIDÓKRÓL.

Az emberiség egy családot alkot. Egy emberpártól származik a biblia tanítása szerint az egész emberi nem. Gyűlölet helyett szeretetnek kell uralkodnia a testvérek, ember és ember között. A tóra erkölcsi nevelésének tárgya az *ember!*

»Őrizzétek meg rendeleteimet és törvényeimet, amiket ha megtart az ember, életben marad általuk. (III. M. 18. 5.) Miből következteted, hogy a pogány is, ki a tóra szerint él, hasonlatos a főpaphoz? Az Írás azon szavaiból, mely így hangzik: Ezeket ha megtartja az *ember*, életben marad általuk. Hasonlóképpen mondja a Szentírás: Nyissátok ki a kapukat, hogy bejöjjön azokon az igazságos nép, mely megőrzi a hűséget. (Jes. 26. 2.) Nem mondja az ige: Hogy bejöjjenek kohaniták, leviták, izraeliták, hanem az igazságos *nép*. Továbbá szól az Írás: Újjongjatok ti *igazságosak* az Örökkévalóban. (Zsolt. 33. 1.) Kohanitákról, levitákról és izraelitákról nem történik itt külön említés, hanem *igazságosakról* szól a zsoltár. És írva vagyon: Tégy jót ó Örökkévaló a *jókkal.* (Zsolt. 125. 4.) Kohanitákról, levitákról, izraelitákról nincs itt szó, hanem

jókról. Mind e helyek arra tanítanak, hogy a pogány is, ki a tóra szerint él, olybá vétetik, mint a főpap.« (Szifrá. Achré 13. B. Kam. 38*a*.)

A hagyománynak e helye jellemzi leginkább a talmud bölcseinek felfogását. Minden ember, bármily fajhoz vagy valláshoz tartozzék, ha erkölcsös életet él, ha a Noé fiainak adott hét erkölcsi alaptörvényt szem előtt tartja, erkölcsi cselekedetei által arra a magaslatra emelkedhetik, melyen Izrael legnagyobb tekintélye, a főpap áll. Erkölcsi tetteinek jutalmát élvezi, nem záratik ki az örök üdvösségből. *Chászidé ummausz hóaulom jés lóhem chélek leaulom hábó.* Minden erkölcsös ember, a világ bármely nemzetéhez tartozzék, részese a túlvilági boldogságnak, — tanítja *Józsua ben Chánánja,* Izrael ünnepelt mestere. (Szanhedrin 105*a*.) Oly tanítás, mely visszhangzik Péter apostol száján, midőn azt mondja: Minden nemzetben kedves ő előtte, aki őt féli és igazságot cselekszik. (Ap. csel. 10. 33.) Az egész pogány világ exclusivitásával szemben, mely minden téren alsóbbrendű lénynek minősíti a nem véréből származót, hatalmasan emelkedik ki e tanítás, mely nem a származástól vagy a hitvallástól teszi függővé az üdvösség lehetőségét. A pátriárka Júdától egy római pogány nagy úr, ki vele meghitt barátságban élt, azt kérdezte: Részese leszek-e a túlvilági üdvösségnek? Igen! volt a válasz. De hiszen azt mondja az Írás: Nem marad senki sem meg Ézsau házából (Obadja 18. v.), mondá a pogány. Az csak arra vonatkozik, ki Ézsauhoz hasonlóan cselekszik, hangzik a válasz. (Ab. zár. 10*b*.) Hűséggel viseltetett egyébként is Júda pogány barátjával szemben. Midőn halála hírét vette,

fájdalmasan felkiáltott: Ó jaj! Szétszakadt a kötelék. (U. o.) Hasonló módon kiált fel Babilónia legünnepeltebb amorája, *Ráb* is, midőn Adracon nevű pogány barátjának haláláról értesül. (U. o.)

Az isteni képmást kell tehát e felfogás szerint tisztelnie a zsidónak embertársában, legyen az bármilyen származású és bármilyen vallású. Aki egy nem-zsidó bölcset lát, tanítja a hagyomány, következő benedikció elmondására köteles: Dícsértessék az Örökkévaló Istenünk, a világ királya, ki bölcsességéből juttatott teremtményeinek. (Ber. 58*a*). Ki nem-zsidó királyt lát, az mondja: Dícsértessék az Örökkévaló Istenünk, a világ királya, ki dicsőségéből juttatott halandónak. (U. o.) Mint a zsidó aggastyán előtt, úgy a nem-zsidó aggastyán közeledtekor tiszteletteljesen fel kell állni, járásában pedig támogatni. Rabbi Jóchanan felkelt öreg pogány emberek közeledtekor. Ó, mennyi viszontagság vonulhatott el már fejük fölött! így kiáltott fel. (Kiddusin 33*a*.) A nem-zsidó halottnak is meg kell adni azt a tiszteletet, a mi zsidó halottnak kijár; közeledtére fel kell állni és a halotti kísérethez csatlakozni. (Gittin 61*a*.) Nem-zsidó rabszolgát sem szabad kínozni, emberséges bánásmódban kell részesíteni. »Vajjon megvetettem-e szolgám és szolgálóm jogát, midőn pörük volt velem? Mert ugyan mit tehetnék, ha felemelkednék Isten, és ha számon kérné, mit felelhetnék neki. Hiszen aki engem alkotott az anyatestben, az őt is alkotta és formálta egyforma anyaméhben.« (Jób. 31. 13—15.) Ez volt vezérelve a talmud tanítóinak a pogány rabszolgákkal szemben ugyanakkor, amidőn Rómában

a gazdag emberek halastavaiban rabszolgák testével táplálták a halakat. Ha rabbi Jóchanan étkezett, lakomáját megosztotta rabszolgáival, ha ivott, borából szolgáinak is juttatott, mert azt szokta volt mondani: Hiszen ki engem alkotott... (Jer. B. Kam. VIII*b*.) A halhatatlan Maimuni Mózes következő szavakba foglalja össze törvénykönyvében a hagyományos irodalom idevágó intézkedéseit: Kegyetlenség és keményszívűség csak bálványimádóknál található; Izrael azonban, Ábrahám ivadéka, melynek Isten a tórát kinyilatkoztatta, melyben igazságos törvények és rendeletek foglaltatnak, irgalmat gyakorol mindenkivel szemben, hiszen Isten tulajdonsága is az irgalom, őt tartozunk ebben is követni, mint az Írás mondja: Irgalmassága minden teremtménye fölött vagyon. (Zsolt. 145. 9. Misne Tóra: Hilch. Avódim 9. 8.)

Mipné dárké sólaum, a béke miatt, a humanitás szent nevében egész sereg intézkedést sorol fel a hagyomány, mely a zsidó és nemzsidó közti viszonyt szabályozza. A tóra útjai a kellemetesség útjai, minden ösvénye maga a béke (Példab. 3. 16. Gittin 59*b*.), mondják a bölcsek, és ezért minden teremtményre kiterjesztendő a humanitás. Nem volt szabad pogány szegény embert elriasztani aratáskor zsidónak mezejéről, mikor még Izrael úr volt saját országában, ha ez a mező szélén meghagyott kalászokat levágja, vagy ha szedegeti a szegény ember járandóságát képező lehullott búzakalászokat, vagy ha hazavitte a mezőn felejtett kévét. (III. M. 19. 9. V. M. 24. 19. Gittin 59*b*.) A nemzsidó szegények ellátandók a zsidó szegé-

nyekkel egyetemben, nemzsidó betegek meglátogatandók zsidó betegekkel, nemzsidó halottak eltemetendők zsidó halottakkal, mondja a misna rendelkezése. (Gittin 61*a*.) Oly városban, melynek vegyes volt lakossága, zsidó elöljárók mellett nemzsidó elöljárókat is választottak, és a nem zsidó lakosság teljesen egyenlő jogokban és kötelességekben részesült, mint a zsidó. (Jer. Gittin 47*c*. Toszeft. u. o. V.) A szombatévben, mikor a zsidónak tilos volt minden földművesmunka, pogánynak szabad volt legmesszebbmenő segítséget nyújtani mezőgazdasági tevékenységében. (Gittin 61*a*.) Barátságosan kell köszönni a pogánynak. Oly időben, midőn Hellasz és Róma büszke polgára mélységes megvetéssel viselkedik minden barbárral, azaz nem rómaival vagy göröggel szemben, a talmud előírja, hogy a pogányt köszönteni kell. (Gittin 61*a*.) R. *Jóchanan b. Zakkai* megelőzte őt köszönésében (Ber. 17*a*.); szintúgy *R. Chisda* (Gittin 61*a*.) Nemzsidó munkásnak éppúgy mint zsidó munkásnak, kijárt a köszönés: Legyen sikeres a te munkád! Zsidót, ki vétkes és konok, nem kell anyagilag támogatni, sem pedig kölcsönnel kisegíteni, ellenben nemzsidó szegényt köteles a zsidó anyagilag is támogatni, mert Isten is: Jóságos mindenkivel szemben és irgalma minden teremtménye fölött vagyon (Zsolt. 145. 9.) és írva vagyon: Útjai a kellemetesség útjai és minden ösvénye maga a béke, (Példab. 3. 16. Jore Dea 251, 1. Maim: Hilch. Melochim 10, 12.) Ugyanazon szellem hatja át a bölcsek mondásait, melyek arra tanítanak, hogy még az ellenség bukásán sem szabad örvendeni, hiszen ő is ember, Istennek képmása. Milyen fenségesen hangzik *Jóchanan* mon-

dása: Mielőtt az egyiptomiak a Vörös tengerbe fúltak, az angyalok kara Istent dicsőítő dalba akart fogni. De az Úr reájuk szólt: Kezem művei a tengerben alámerülnek és ti éneket akartok mondani? (Megil. 10*a*.) Ugyancsak ő mondatja Istennel a harc alkalmából, melyet Izraelnek ellenségeivel szabadságáért a messiási időben viselnie kell, a szavakat: Mindkét fél kezeim alkotásai, hogy veszíthetem el az egyik félt a másiknak kedvéért. (Szanhedr. 98*b*.) A nágy tanító, *Sámuel*, kinek jelszava: Midőn ellenfeled elesik, ne örvendj; midőn megbotlik, ne újjongjon a szíved, mert látja Isten és visszatetszenék szemeiben (Példab. 24. 17., 18. Abot IV. 24.), ugyanezen szellemtől áthatva tanítja, hogy a pogányt még szavakkal sem szabad félrevezetni. (Chullin 94*a*.)

A legnagyobb bűnt, *chillul hásém*, Isten nevének megszentségtelenítését követi el az, ki a nemzsidót megcsalja; *kiddus hásém*, Isten nevét megszenteli az, aki vele szemben becsületes. Például szolgál erre *Simon b Setăch* és r. *Chanina*. (L. I. rész 100. és köv. old.) Hasonló esetet beszél a hagyomány *Abba Osiáról*, ki Turia városából származott. Ruhamosással kereste meg kenyerét. Egy ízben a folyónál drága ékszert talált, melyet egy matróna elvesztett. Visszavitte neki. A matróna így fogadta: Miért hoztad vissza, hiszen sok szebb és jobb ékszerem van még? Osia válaszolta: A tóra megparancsolja, hogy gazdátlan jószág visszaadassék tulajdonosának. *Dicsértessék a zsidók Istene!* kiáltott fel a matróna. Egy ízben drága ékszert vesztett el a császárné Rómában. *Sámuel b. Susarti* megtalálta azt. A császárné kihirdettette

Rómában: Aki harminc napon belül visszahozza az ékszert, nagy jutalmat nyer, de életével lakol az, ki harminc napon túl magánál tartja. A harmincegyedik napon Sámuel visszahozta az ékszert. Csodálkozva kérdé a császárné: Nem hallottad-e a hirdetést? Bizony hallottam — hangzott a válasz — megakartam azonban mutatni, hogy sem a jutalom nem kecsegtetett, sem a büntetéstől való félelem nem riasztott engem. Isten iránti tiszteletem vezérel tettemben. Felkiáltott erre a császárné: *Dicsértessék a zsidók Istene!* (Jer. Bab. Mec. II. 8*c*.) Zsidó munkás, ki nemzsidónak dolgozik szüretkor vagy aratáskor, munka közben semmit sem élvezhet abból, mit szüretel és learat, habár zsidó törvény szerint zsidó munkaadónál ez megengedett dolognak minősíttetik. Nemzsidó nem ismeri a törvényt és így könnyen tolvajnak minősíthetné a munkást. (Chos. Misp. 337.) Hamis mérleg, hamis súly a nemzsidóval szemben is aljas bűnnek minősíttetik. (L. I. rész 101. old.) *Ábáji* a negyedik század második negyedében élő éleseszű amóra tanítja: Mindig legyen az ember óvatos az istenfélelemben, szerény válasszal lecsillapíthatja a haragot (Példab. 15. 1.), keresse a békés egyetértést testvéreivel, rokonaival, minden embertársával, még a pogánnyal is, ki az utcán van. Ezáltal kedvelt lesz odafönt és szeretett idelent. (Berach. 17*a*.)

Jellemzők *R. Mose Coucy*, a XIII. század egy ünnepelt tanítójának szavai, melyek Nagy Törvénykönyvében olvashatók. (Szemág II. Tilalm.) Prédikáltam — úgymond — Izrael száműzötteinek, hogy mindazok, akik nemzsidóval szemben hazudnak vagy meglopják, azok-

hoz tartoznak, kik Isten nevét megszentségtelenítik. Azt okozzák, hogy a nemzsidók azt hiszik, hogy Izraelnek nincs erkölcstana. Azt mondja az Írás: Izrael maradéka ne gyakoroljon jogtalanságot, ne beszéljen hazugságot és szájában ne találtassék a csalárdság nyelve. (Cefan. 3. 13.) Továbbá olvassuk az Atyák szakaszában: Aki Isten nevét titokban megszentségteleníti, az majd nyilvánosan bűnhödik. (IV. 5.) Maimuni, ki a talmud szellemét teljesen átértette, ennek nevében a következőt kodifikálja nagy talmudi törvénykönyvében: Ha valaki zsidóval vagy pogánnyal van összeköttetésben, megszegi az isteni törvényt, ha hamis súlyt vagy mértéket használ; ily esetben kártérítésre köteles. Éppúgy tilos számadásban pogányt megcsalni, pontosan és figyelmesen kell vele leszámolni, ahogy az Írás mondja: És számoljon le vevőjével. (III. M. 25. 50.) Ez vonatkozik a Szentföldre, ahol a pogány neked alárendeltetett; mennyivel inkább tartozol így viselkedni ott, ahol ez nem forog fenn. Bennefoglaltatik ez az Írás szavában: Mert útálatos az Örökkévaló előtt, a te Istened előtt, aki ezeket teszi, mindenki, aki jogtalanságot elkövet. (V. M. 25., 16. Hil. Genév. 7. 8. L. még Maimuni misna-kommentárját. Kélim 12. 7.)

Ugyanilyen szellemben dönt *Káro József a Sulchan Aruchban*, midőn azt írja: Tilos a legkisebb lopást is elkövetni, még tréfából is, vagy ha az a szándéka is, hogy a lopott holmit visszaadja, vagy ha azért lop, hogy ezáltal a kárvallottnak a dupláját visszajuttassa, vagy hogy zavarba hozza. Mindez tilos, hogy hozzá ne szokjék ehhez az ember. Ki a legkisebb értéket is ellopja, megszegi a bibliai törvényt: Ne lopj, akár

zsidótól, akár nemzsidótól. (S. Ar. Chos. Misp. 348. 3.) Továbbá tilos a legcsekélyebb dolgot is erőszakkal valakitől elvenni, vagy a reábízott dolgot elsikkasztani, akár zsidótól, akár nemzsidótól. (U. o. 359. 1.)

Íme így nem tesz a talmud és a rajta felépülő hagyomány különbséget ember és ember közt. »Mindenütt, ahol az Ember megnyilatkozik, jelen van az Úr. Íme, én előtted állok majd ott a sziklán a Hóreben. (II. M. 17. 6.) Evvel azt akarja mondani az Úr, a szent, dicsértessék ő, Mózesnek: Mindenütt, ahol emberi lábak nyomát látod, ott jelen vagyok előtted.« (Mechilta II. M. 17. 6-hoz.)

XI.

EMBERSZERETET.

A zsidó bölcseséget, amint a bibliában és az abból fakadó hagyományban, a talmudban és az ezt követő nagy irodalomban jelentkezik, a gyakorlatiasság jellemzi. Jellegzetes vonása a józanság, kerüli a légies elméleteket, a nagy kijelentéseket, a csillogó szavakat. Nincs héber szó az akarat autonómiájára, a kategórikus imperativusra, az altruizmusra és hasonlókra.

E szép szavak tartalmát azonban egyszerű zsidók a valóságban megtestesítették, rendszerint hívebben, mint a csillogó elméletek feltalálói és hirdetői. Vannak a zsidó emberszeretetnek is *elvei*, de nincsenek *elméletei*, forrása a zsidó isteneszme és annak hatása alatt a jámbor lélek, a melegen érző szív, a nem reflektáló tiszta akarat. A zsidó emberszeretet nem filozófia, sem nem szociológia, hanem belső érzés és abból eredő tevékenység, amely a jótevés minden mezejére és irányára kiterjed. Nem is egyes kiváló egyéniségek vagy társadalmi csoportok eszméje, hanem az egész zsidó népé. Ha az arabsnak sok szava van a kard megnevezésére, más népeknek meg egyebekre, a héber

nyelvnek a legtöbb szava a *szeretetre* van. Magában a bibliában van tíz, mert a szerelmet jelentő szók is rendre átalakultak a felebaráti szeretet szavaivá. Az emberszeretet nem idegen termék, melyet a zsidó nép idegen könyvekből tanult meg, vagy melyet hetenként emlékezetébe kell idézni, hanem érzésének és gondolkozásának alkateleme. Amióta a zsidó nép a történet színpadán mozog, az emberszeretetet hirdeti és gyakorolja. A modern népek zsidó apostolok és zsidó szerzőktől eredő iratok útján vették át a »caritas« eszméjét, sőt annak hat ágát is, amint Máté evangéliumában elő van adva. Az emberszeretet eszméjét a zsidó irodalomban 3000 évig követhetjük visszafelé, amióta ez az irodalom — a legrégibb, amely él — egyáltalában létezik. Az emberszeretet széles területet foglal el benne, szélesebbet, mint bármely más, akár régi, akár új irodalomban. Nem mellékes vagy efemer jelenség, annyira nem, hogy a zsidó vallás *corpus iuris*ai, utoljára a 16. századbeli »Sulchan Áruch«-a, törvénykönyvei, külön szakaszban kodifikálják az emberszeretet törvényeit. E gazdag anyagot itt elő nem adhatjuk, össze sem foglalhatjuk, csupán képet adunk róla, hitfeleink buzdulására és minden elfogulatlan ember okulására.

1.

A biblia 24 könyvének főtartalma: történetek, törvények, beszédek, zsoltárok, bölcselkedés. Ilyenekben más népek írói emberszeretetről nem igen beszélnek, a bibliában pedig kereken 500-szor találjuk csu-

pán az »ahaba« és »cheszed« két szeretetet jelentő szó különféle alakjait. Már ez a statisztikai adat önmagában véve mutatja, hogy az emberszeretet mily eleven volt és mily széles tért foglalt el a bibliai írók és azon nép lelkében, melyből származtak és melynek kebelében éltek. Ezek az írók valamennyien, a legfiatalabbak is, 2000 évnél régiebbek; irataik, melyeket a zsidóság az akkori irodalomból mint szent iratokat kiválasztott, a zsidó nép szellemének termékei és a zsidó nép lelkének megnyilvánulásai. Azok a férfiak, kik az emberszeretetet először hirdették, nem voltak sem filozófusok, sem szociológusok, hanem magasszellemű, Istentől ihletett, bár sokszor egyszerű emberek, kiket a belső tűz késztetett szólásra: *Izrael prófétái.* A tűz, amely egykoron az istentől ihletett férfiak lelkében lobogott, évezredek mulva is szikrázik még szavaikból és lángra kelti az emberi szívben szunnyadó felebaráti szeretetet. Az egész zsidó tant három pontba foglalta össze *Mika* próféta, ebben a mondatban: »Megmondotta néked, ó ember, mi a jó és mit kíván tőled az Örökkévaló: *cselekedj igazságosan, gyakorolj szeretetet és járj alázatosan az Örökkévaló, a te Istened előtt.*« (6. 8.) *Emberről* beszél, nem izraelitáról, zsidóról. »Szeretetet kívánok, nem áldozatot. Térj meg Istenedhez, szeretetet és igazságot gyakorolj. (Hósea 6. 6. és 12. 7.) Én vagyok az Örökkévaló, ki szeretetet, jogot és igazságot gyakorol, ezeket kívánom. (Jeremiás 9. 23.) Így szól az Örökkévaló, a seregek Ura, mondván: igazságosan ítéljetek, szeretetet és könyörületességet gyakoroljatok egyik a másikkal; özvegyet és árvát, idegent és szegényt el

ne nyomjatok és egymás ellen rosszat ne forraljatok szívetekben. (Zakariás 7. 9. 10.) Mosakodjatok, tisztuljatok, távolítsátok el gonosz cselekedeteiket szemeim elől, ne tegyetek többé rosszat; tanuljátok meg a jótevést, keressétek a jogot, terítsétek jó útra az erőszakost, szerezzetek jogot az árvának, vigyétek az özvegy perét.« (Ézsaiás 1. 16. 17.) A próféták eszményképül Istent állítják az ember elé, »az Örökkévaló összes útjai pedig szeretet és hűség, és a föld telve van az Örökkévaló szeretetével«. (Zsoltárok 25. 10. és 33. 5.) Az *egész* föld, nemcsak a Szentföld és annak népe. A biblia számos nyilatkozata szól azokról a kötelességekről, melyekkel embertársaink iránt tartozunk. Igazságosságra, hűségre, békességre, egyetértésre, jóságra, békülékenységre, jótékonyságra intenek, oly mértékben és oly sűrűn, mint semmiféle más könyv a világon. Az emberi méltóság tiszteletét már a teremtés története domborítja ki, midőn azt mondja, hogy az embert Isten teremtette, és pedig saját képmására. A zsoltárköltő poétikusan ezt így fejezi ki: »Csak kevéssel tetted csekélyebbé Istennél, fénnyel és dísszel koronáztad.« (8. 6.)

Jób az ártatlanul szenvedő makulátlan ember prototípusa a bibliában. A róla szóló bölcseleti könyv hősét nem tünteti fel zsidónak és a talmud sem tartja annak. Általános bölcselkedés Isten kormányzásáról és az emberi szenvedésekről és e kettő között az ember erkölcsi öntudatának küzdelmeiről. A bölcselet e gyöngyében a hős, idumeus barátaival folytatott vitájában, kik valamely bűnt tételeznek fel szenvedései okául, azt hangoztatja, hogy ő mindent meg-

tett, ami az ember kötelessége. Egyebek közt ezeket mondja:

»A fül, mely hallott, boldognak mondott engem, és a szem, mely látott, tanuskodott mellettem. Mert megmentettem a szegényt, ki esedezett, és az árvát, kinek nem volt segítője. A veszendőnek áldása reám szállt és az özvegynek szívét derűssé tettem. Az igazságot magamra öltém és az igazság belém öltözék, palást és föveg volt jogosságom. Szeme voltam a vaknak, lába a sántának, apja a szegényeknek, az ismeretlennek perét megvizsgáltam. Összetörtem az erőszakosnak zápfogait, fogai közül ragadtam ki a zsákmányt.« (29. 11—17.) »Ha megvetettem volna rabszolgám és rabszolganőm jogát, mikor pöröltek velem, mit teszek majd, ha Isten feltámad ellenem, s mit felelek, ha számon kéri tőlem, hiszen ki engem alkotott az anyaméhben, alkotta őt is, egy Isten formált bennünket az anyaméhben.« (31. 13—15.) Minden ember közös származásából származtatja le a bibliai író az ember kötelességét embertársával szemben, nem véve ki a rabszolgát sem, kit az összes népek emberszámba sem vettek. Folytatja Jób azzal, hogy nem vonta meg a szegénytől, amit kívánt, támogatta az özvegyet, nem evett falatot, hogy ne adott volna belőle az árvának, saját gyermekének tekintette, ruhával látta el a meztelent, takaróval a szegényt. Jób a zsidó nép ideálja a tökéletes emberről, sem ő, sem cselekedetei nem jelennek meg sem hitfelekezeti, sem fajbeli mezben. Világosan mondja: Nem örültem ellenségem elbukásán, nem ujjongtam, ha baj érte. Az idegen nem hált meg az utcán, az út felé tártam ki ajtaimat. »Gyűlöljétek

a rosszat és szeressétek a jót«, mondja a legrégibb írópróféta, (Ámosz 5. 15) — egész etika egy mondatban. A próféták lángoló szavakkal ostorozzák a társadalmi bűnöket, amelyek mind az emberek rosszaságából erednek. Évszázadokig tart a harc, sok beszédjükben egy nyilatkozat sem található, amely az emberszeretet és művei tekintetében ember és ember között különbséget tett volna. Van-e még irodalom, amelyről ez állítható?

A próféták magasztos eszméinek megfelel a vallási törvény betűje és szelleme. Döntő az, amit a *Törvény* mond, különösen a vallás által megszentelt törvény. Ilyen volt a zsidóknál Mózes törvénye, a *Tóra*. Ennek minden imperatív rendelkezése kötelező erővel bír, akár a Tízparancsolat. Mózes harmadik könyve a 19-ik fejezet 18-ik versében azt parancsolja: »*Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat*, én vagyok az Örökkévaló.« Rövid, egyszerű, világos parancsolat. Minden ember megérti, az emlékezetet nem terheli, az elmét nem erőlteti. Aranyszabály, amely semmiféle bonyolult helyzetben cserben nem hagyja azt, aki szerinte cselekedni akar. Az ember és ember közötti viszony végtelen területét minden vonatkozásaiban, minden korra és minden országra szabatosan és biztosan határozza meg. Az egész erkölcstan gombostűfejben. Az etikai műveknek száma légió, de nincs közöttük egy sem, amely a bibliai parancsolattal vetekedhetnék — valósággal világhatása volt és van. A világtörténetnek legjelentősebb három szava az a három héber szó, amely a felebaráti szeretet parancsát magába foglalja, melléje csupán a Tízparancsolat

első három szava volna állítható, amely az *egyistenséget* hirdeti a világnak és amely így hangzik: »*Én* (vagyok az) *Örökkévaló*, (a te) *Istened*«.

Vannak, akik a biblia parancsolatát korlátozott értelemben magyarázzák, hogy t. i. a héber »réa« alatt csak a *fajbeli* felebarát értendő, nem pedig minden ember. Ezek a magyarázók nem zsidók, rendszerint teológusok, akik a felebaráti szeretet eszméjét a kereszténységnek reklamálják. Hogy ezt az erőszakolt kérdést tisztázzuk, kérdezzük meg magát a bibliát, az evangéliumot és a talmudot, más szóval a forrásszöveget és ősi magyarázóit. Ezek a kompetensek, már csak azért is, mert saját felfogásuk szerint cselekedtek, nem pedig közép- vagy újkori (nem zsidó) héber filológusok vagy teológusok magyarázata szerint, akár elfogultak, akár elfogulatlanok ezek.

Már rámutattunk arra, hogy a biblia az emberiséget egy emberpártól származtatja és hogy Isten az embert saját képmására teremtette. A zsidó népet nem külön teremtette isten, ahogy számos ó- és újkori nép önmagáról gondolta, minden ember egyenlően az Egyisten gyermeke, ki egyaránt áll közel hozzá. *Egy az Isten, egy az ember.* Az egyisten eszméje a legnagyobb etikai érték. Ezt jól tudják, mikor babilóniaknál és más népeknél 2500 év multával utólagosan konstruálják a »monoteisztikus mozgalmat«, csak éppen akkor nem tudják, mikor zsidókról van szó és még azok sem tudják, kik a felebaráti szeretetet az általuk is elfogadott »ótestamentom«-ban megtalálják. Idéztük már fent Jóbot és a Zsoltárost, kik a szóbanforgó magyarázók szerint is minden

ember egyenlő voltát hirdették. Maga a zsidó nép az egyistenséget és az embereknek egy emberpártól való származását a legnagyobb erkölcsi jelentőségűnek tartotta. Többször beszél róla a talmud és a következőket mondja: »Adám egyedül teremtetett. Miért teremtetett egyedül? Hogy a jámborok ne mondhassák: mi *jámbor* ember fiai vagyunk, és a gonoszok ne mondhassák: mi *gonosz* ember fiai vagyunk. Más nézet: Hogy a családok ne torzsalkodjanak. Most is, hogy *egy* embertől származnak, torzsalkodnak, ha két embertől származnának, hát még akkor hogy torzsalkodnának! Más nézet: Az erőszakosok és rablók miatt. Most is, hogy *egy* embertől származnak, rabolnak és erőszakoskodnak, hát még ha *kettőtől* származnának!« (Tószefta Szanh. VIII. 4.) A babilóniai talmud (Szanh. 37*a*. is 38*a*.) variálja a tételt ily formában: Hogy ne mondhassa egyik a másiknak: ősöm nagyobb (előkelőbb) volt a tiednél. A talmud szerzői, a zsidó nép tanítói, vallásos tanainak elismert magyarázói, világos tudatában voltak annak, hogy az *egyisten* eszméje és az, hogy csak *egy* embert teremtett, erkölcsi jelentőséggel bír az irányban, hogy minden ember nemcsak *embertárs*, hanem egyúttal *felebarát*. Hogy ez a felfogás már 1800 év előtt mily mélyen gyökerezett a zsidók lelkében, mutatja az, hogy a biblia oly szavában is megtalálták, ahol modern filológus, filozófus, szociológus, históríkus — teológusról nem is beszélve — Nobel-díjért sem találná meg. A nevezettek elővehetik a bibliát és jelentkezhetnek, mielőtt tovább olvasnak, ha a szóbanforgó bibliai szót megtalálták. Nincs messze, már talán túl is vannak rajta, ha öt percig

olvastak. Mózes I. könyvének 5-ik fejezete felsorolja azt a tíz nemzedéket, amely a vízözön előtt élt, vagyis Ádám ivadékait Noéig, akik irígylésre méltó nagy kort értek el, a legnagyobbat a ma is híres Matuzsálem, aki 969 évet élt. Szép és tanulságos elbeszélés, de hogy ebben az egyhangú, száraz felsorolásban arról, hogy hány éves volt az atyja, mikor a fia született és hogy ezután még hány évig élt és ez a két évtétel összesen mily évösszeg, mondom, hogy a bibliának ebben a fejezetében találja meg valaki a vallás- és erkölcstan legnagyobb tételét, valóságos csoda, ellenkezik a modern tudományok valamennyi kipróbált módszerével. Millió és millió ember olvasta és olvassa a bibliát, tudós és tudatlan, 2000 év óta minden rendű és fajú nemzsidó is, de csak Ben Azaj, a kereken 1800 év előtt virágzó talmudista látta a fejezet címében, ezekben az egyszerű szavakban: »Ez az ember történetének könyve« *Mózes tanának legnagyobb tételét,* mert az *emberiség egységének kifejezését* látta benne.

Ezt a nézetet Rabbi Akibával való vitájában állította fel Ben Azaj. Idézhetjük az egészet, mindössze pár szó a talmud lapidáris stílusában. Olvasható Mózes harmadik könyvének a szentföldi írástudóktól eredő kommentárjában (Szifra 89*b* = palesztinai talmud Nedárim 41*c*, 36; Beresit rabba 24, 7) és így hangzik: »**Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.** (Mózes III. könyv 19. fejezet, 18. vers.) **Rabbi Akiba azt mondja: Ez a Törvény főszabálya. Ben Azaj azt mondja: Ez a vers: »Ez az ember történetének könyve«** (Mózes I. 5. 1.), **még ennél is nagyobb**

alapvető elv.« Ez a vita a jeruzsálemi szentély elpusztulása után folyt oly két férfiú közt, kik ezt a végpusztulást átélték és akik a zsidó nép nagyjai voltak. Rabbi Akiba, ki nemzetének második szabadságharcában, a Hadrián római császár elleni felkelésben vértanúhalált halt, minden idők legnagyobb talmudistája volt. Róma súlyos keze nehezedett a zsidó népre, amely utolsó nemzeti küzdelmében a népektől csak gyűlöletet tapasztalt és mégsem tántorodott meg etikai hitében, sem ő, sem Ben Azaj, méltó vitatársa. A szomorú tapasztalatok dacára, melyet a depossedált szentföldi zsidó nép később is tett, a később keletkezett gyűjteményekbe is felvették az emberszeretet *magna chartáját.* A Ben Azaj tétele annál jellemzőbb, mert az Írás szava valójában csak azt jelenti: »Ez Ádám nemzetségének könyve«. Az emberszeretet rajongója saját lelkéből vitte bele az egyszerű mondatba »az ember« gondolatát.

A bibliamagyarázat nem zsidó multjában ez a vers nem is szerepel etikai vonatkozásban, csakis a »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat«. Ezt mai napig sűrűn emlegetik a zsidók ellen. Vannak ugyanis, — mondottuk — akik azt állítják, hogy parancsolatunk tartalma korlátolt, amennyiben a »réa« héber szó alatt csak a fajbeli értendő. Ha ez igaz volna, akkor az emberszeretet érzésének és eszméjének klasszikus formulája egy lélekzet alatt szeretetet és gyűlöletet hirdetne. Lélektani lehetetlenség. Aki a fajbelit szereti, a nem fajbelit sem gyűlöli, aki a nem fajbelit gyűlöli, a fajbelit sem szereti, mert nincs benne szeretet. Más az emberszeretet és más a faj-

elmélet; az emberszeretet etika, a fajelmélet politika. (Más helyen behatóan tárgyalja ezt a kérdést tizennégy év előtt az Izr. Magyar Irodalmi Társulat 1907. Évkönyve), jelen célunkhoz képest csupán a fődologra szorítkozunk. Már előbb idéztünk a bibliából bizonyítékokat, hogy a zsidók már a szürke ókorban az általános emberszeretetet hirdették. Különösen jellemzőek Jób nyilatkozatai, amelyek még a rabszolgát is felölelik, akiket a népek dologi vagyonnak tekintettek. A biblia önmagával jönne ellentétbe, ha egy helyen általános emberszeretetet hirdetne, a másik helyen pedig csak fajszeretetet. Modern ember felteheti, mert gondolkodásával összefér, hogy a biblia egyes könyvei egymásnak ellenmondanak, de a régi zsidók, akik a biblia mind a 24 könyvét szentnek, Isten szellemétől áthatottnak nyilvánították, ilyen ellenmondást nem tehettek fel. Magukra nézve pedig a zsidók kompetensek. Zsidó felfogásban Mózes törvénye a »felebarát« alatt minden embert értett. Maga a biblia gondoskodott róla, hogy alapvető tételét félremagyarázás ellen megvédje, mert 16 verssel alább az idegen szeretetét még egyszer megparancsolja, még pedig ugyanazokkal a szavakkal. A nevezetes parancsolat így szól: »Ha idegen tartózkodik nálad országotokban, ne nyomjátok el. Mint az őslakó közületek, olyan legyen az idegen, ki nálatok tartózkodik, és *szeresd őt, mint tenmagadat*, mert idegenek voltatok ti is Egyiptom országában, én vagyok az Örökkévaló.« (Mózes III., 19. 33—34.) A biblia tehát egy és ugyanazon fejezetben ellenmondana önmagának, ha először *csak* a fajbelinek, azután pedig az idegenek szeretetét is meg-

parancsolná. Nincs ókori törvénykönyv, melyben az idegenről ilyen parancsolat foglaltatnék. A legújabb világtapasztalatról ne is beszéljünk. Mózes V. könyvében a felebarát szeretetéről nincsen szó, de a mindenható, félelmetes Isten nevében követeli az idegen szeretetét a következő szavakban: »Az Örökkévaló a ti Istenetek, ő a legfelsőbb hatalom, az urak Ura, a nagy, hatalmas és félelmetes Isten, aki nem tekint személyt és nem fogad el megvesztegetést, aki igazat szerez az árvának és özvegynek és szereti az idegent, adván neki kenyeret és ruhát. *Szeressétek ti is az idegent*, mert idegenek voltatok Egyiptom országában.« (10. 18. 19.) Aki azt mondja, hogy az »idegen« (héberül *gér*) szintén korlátozott értelemmel bír, hogy t. i. csak a hitbelileg részben behódoltra vonatkozik, hogyan érti a megokolást, »mert ti is idegenek voltatok Egyiptomban?« Hiszen a zsidók hitbelileg nem hódoltak be az egyiptomi vallásnak. Mózes törvénye minden letelepedettet (gér) az »idegen« szóval jelöl és ezeket az özvegyekkel és árvákkal egyenlő támogatásban részesíteni parancsolja. Így a föld szélének termése, a mezőn felejtett kéve és a hetedik év egész termése az idegennek, az özvegyeknek és árváknak hagyandó.

Az újtestamentom írói is azt mondják, hogy a felebaráti szeretetet a farizeusok, kiket egyébként mélységesen gyűlöltek, nyilvánították az egyik főparancsnak. Máté evangéliumában olvassuk: »A farizeusok hallván, hogy Jézus a szadduceusokat elnémította, összegyűltek és az egyik közülük, egy írástudó (mai nyelven talmudista) próbára tette ezzel a kérdéssel: Mester, mi a törvény fő parancsa? Ő pedig

mondá nekik: Szeresd az Urat, Istenedet, egész szíveddel és egész lelkeddel és egész gondolkozásoddal. (Mózes V. 6., 5. = a mai napig szokásos mindennapi zsidó reggeli és esti ima.) Ez az elsőrendű fő parancsolat. Egy második, ehhez hasonló: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat (Mózes III. 19., 18.) Ezen a két parancsolaton függ az egész Törvény és a Próféták.« (22., 34—40.) Márkus még hozzáteszi: »És az írástudó azt mondá neki: Helyes, Mester, az igazságot mondtad stb.«. (12., 28—31.) Lukács pedig ezt fűzi hozzá: »Az írástudó ezt mondá neki: Helyesen feleltél, cselekedj így és élni fogsz«. (10., 25—28.) A szinoptikusok tehát maguk konstatálják, hogy a farizeusok, más nyelven a zsidók, voltak azok, akik a felebaráti szeretetet fő parancsnak nyilvánították, és kettő szerint Jézus külön dicséretet kapott, mert ezt ő is vallotta. Arról, hogy ez valami új eszme volna, szó sincsen, sőt réginek van feltüntetve. A fődolog pedig az, hogy szó sincsen arról, hogy az evangéliumban a felebaráti szeretet általános, minden népre kiterjedő parancsolat, míg Mózes könyvében csak a »fajbelire« volna értendő. Ha ez a fundamentális különbség csak távolról is felmerülhetett volna, akkor az evangélium erről nem hallgathatott volna és nem tüntethette volna fel a dolgot úgy, hogy Jézus és a farizeus a fő parancsra, azaz a felebaráti szeretet parancsára nézve egyetértenek, holott egész világ feküdt volna a két felfogás között. Pál apostol szintén Mózes III. könyvéből idézi a »szeresd felebarátodat, mint tenmagadat« parancsot és azt mondja, hogy ez a fő törvény. Arról, hogy ezt a parancsolatot a Tör-

vény csak a fajbelire értette, Pál nem szól, holott mint a pogányok apostola, erről nem hallgathatott volna. Egyébiránt magát azt a gondolatot, hogy van fő törvény és hogy melyik az, szintén a zsidó köztudatból vették át.

A felebaráti szeretet eszméje oly mély gyökeret vert a zsidó nép lelkében, hogy azt már időszámításunk előtt a zsidó vallás fundamentális tanának tekintette és hirdette. A nagy térítőmunka, melyet a zsidóság az ókorban kifejtett, még pedig tiszta lelkesedésből, melyet semmiféle politikai vagy anyagi érdek nem homályosított el, időszámításunk előtti időre esik, ez tette lehetővé a vallásfordulást. A térítésnél egy kátét használt, amelyet »Didaché« név alatt némi toldásokkal és átalakításokkal az őskereszténység is átvett és ezért görög nyelven mai napig megmaradt. Ebben a fő tétel a felebaráti szeretet és pedig abban az alakban, melyet a talmudban is találunk, még pedig Hillél pátriárka nevében. Ezt olvassuk ugyanis (Sabbath 31*a.*): Sammaj iskolafőhőz jött egy pogány és azt kérte, hogy tanítsa meg az egész zsidó tanra, amíg fél lábán áll. Sammaj elutasította, erre elment Hillél iskolafőhöz és ugyanarra kérte, mire Hillél azt mondta neki: »Ami neked nem tetszik, azt ne tedd másnak sem. Ez az egész Törvény, a többi csak magyarázat; menj, tanulj«. Ezt az életszabályt arameus nyelven, az Elő-Ázsiában akkor uralkodó köznyelven pogány embernek ajánlotta a pátriárka, nem lehet tehát kétséges, hogy embertársak alatt minden embert értett. Ajánlotta pedig az akkori zsidóság hivatalos képviselője,

ki 30-ban időszámításunk előtt már öreg ember volt, nem mint *egy* szabályt a sok közül, hanem mint az *egész zsidó vallás foglalatját.* Hillél nem tagadott meg egyetlen egy vallásos törvényt sem és mégis tudatosan vallotta, hogy a fő törvény a felebaráti szeretet. A biblia pozitív alakú parancsa: »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat«, nála negatív alakot ölt: »Ami neked nem tetszik, azt ne tedd másnak sem«. A biblia formulája szebb, de a Hillél formulája népiesebb. A szellemi és erkölcsi műveltség legalsó fokán álló ember talán nem tud felemelkedni a »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat« erkölcsi magaslatára, de a »Ne tedd másnak, ami neked sem tetszik«, manapság is a legkülönbözőbb változatokban forog minden nép, sőt a gyermekek ajkán is. Hillél a mondást nem találta fel, hanem a zsidó nép ajkáról vette át. *A szabály a zsidó nép lelkéből fakadt, Hillél csak találóan alkalmazta.* A zsidó nép ezt a szabályt vallotta, hangoztatta, gyakorolta, ugyanezért a zsidó vallásra való áttérésre jelentkező pogánynak a zsidó életszabályt ajánlotta. Az említett »Didaché« szó magyarázatot jelent és teljesen egybevág a Hillél által használt arameus szóval. Ez a térítőkáté szintén abban az alakban fejezi ki a felebaráti szeretetet, amelyben Hillél is kifejezte, sőt a bibliának palesztinai aram fordítása, amely lényegében régibb a 3. században időszámításunk előtt készített görög bibliafordításnál, a biblia ezen szavait: »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat« a szóbanforgó formulával írja körül: »Ami neked nem tetszik, azt ne tedd másnak sem«. Mindez azt bizonyítja, hogy

a felebaráti szeretet már jóval időszámításunk előtt a zsidó vallás alfájának és omegájának deklaráltatott és a vallástérítésnél mint első és fő törvény szerepelt. Midőn az őskereszténység az említett »Didaché« nevű kátét átvette, folytatta az évszázados gyakorlatot. Ez oly mélyen gyökerezett a köztudatban, hogy az evangelisták formulája sem tudta kiszorítani. Az evangéliumokban ugyanis ez a szabály pozitív alakot ölt és így hangzik: »Mindent, amit akartok, hogy az emberek veletek cselekedjenek, azt cselekedjétek ti is ővelük, mert ez a Törvény és a Prófféták«. (Máté, 7. 12. Lukács 6. 31.) Mikor az evangelium már mint újszövetség szerepelt, még akkor is megtartotta a prozeliták kátéja a felebaráti szeretetnek régi, Hillél-féle zsidó formuláját: »Ami neked nem tetszik, azt ne tedd másnak sem«. Oly népszerű lett a pogányok közt is ez a fundamentális erkölcsi szabály, hogy Alexander Severus római császár palotájára vésette fel. Jellemző meggyökeresedésére az is, hogy egy késői keresztény sírfelirat szintén így hangzik: »Írva van: mit nem akarsz, hogy neked tegyenek, ne tedd másnak«. Látjuk ebből, hogy a felebaráti szeretetnek népies formulája szintén évszázadokon át zsidó alakjában élt. Találjuk ezt Tóbit könyvében is azon tanok között, melyeket Tóbit fiának ad, mielőtt az Médiába utazik. A Plato stílusában író zsidó vallásbölcsész *Philo*, kinek filozófiája az egyházatyákat uralja, a magas görög stílus kárára szószerint fordítja le a felebaráti szeretetnek ezt a zsidó nép ajkán forgó szabályát. Máténál 5. 34 ezt olvassuk: »Hallottátok, hogy mondva van: szeresd felebarátodat, mint

tenmagadat és gyűlöld ellenségedet. De én azt mondom nektek: szeressétek ellenségeiteket stb.«. Mózes harmadik könyvének idézett helyén azonban nem áll az, hogy az ellenséget gyűlölni kell. Megállapítható, hogy a zsidó irodalomban sehol nem található olyan társadalomerkölcsi tanítás, hogy az ellenséget gyűlölni kell.

2.

Az etika fokmérője az a hatás, amelyet az akaratra gyakorol, és az a cselekvés, melyet vallójából kivált. A legszebb elméletek és rendszerek meddők, ha nincs gyakorlati hatásuk. A felebaráti szeretet a zsidóknál nem puszta eszme volt, a bölcselkedők elmejátéka, hanem az élet főparancsolata, amely mellé jelentőségre nézve csupán az egyisten eszméje állítható. A felebaráti szeretet tartalmát konkrét parancsolatokban fejezte ki a *biblia* és a természetes fejlődésnél fogva fokozott mértékben a *talmud*, amely a későbbi korokat is uralta, a korviszonyoknak megfelelően új meg új intézmények alkotására sarkalva az emberszeretet híveit, amiről jórészt a *rabbinikus* irodalomból értesülünk. Ebben »a jótékonyság és emberszeretet« már rendszerbe van foglalva és a Törvénykönyv fontos szakaszát alkotja. A rendelkezésre álló térhez képest erről vázlatot adunk.

A felebaráti szeretetnek két megnyilvánulása van: a felebarát anyagi támogatása és a személyes szíves szolgálat. Ezt a kétféle jótevést a talmud formulázza, az első »*cedáka*«, a második »*gemilut chaszádim*«. A cedáka, amely a biblia nyelvén *igazságot* jelent,

a talmud nyelvén a *jótékony adomány* műkifejezése. Az idegennek, árvának, özvegynek, szegénynek adni az igazság parancsolja. A mező szélének termése, a mezőn felejtett kéve, az elhullott kalász nem a birtokosé, hanem a nevezett szegényeké. A termés egy tizede a levitáké, a második tizede minden harmadik és hatodik évben a szegényeké. A hetedik év termése nem a föld tulajdonosáé, hanem szabad, vagyis mindenkié. Ezek a törvények állami intézkedések a szükségben szenvedők számára, valamint az is, hogy a felszabaduló rabszolgát gazdagon kell megajándékozni. A szegénynek kölcsönt adni is kötelesség. »Ne keményítsd meg szívedet és ne zárd be kezedet szegény testvéred előtt, hanem nyisd ki kezedet és adj neki annyit, amennyire szüksége van«. (Mózes V. 15. 8.) Ezeket a törvény mintegy adóknak tekinti, amelyekkel a tehetősek a reászorulóknak fizetni tartoznak. A gondolat a bibliában az, hogy a szegény az Isten népe. »Istennek ad kölcsön, ki a szegényen könyörül, jótettét majd megfizeti.« (Példabeszédek 19. 17.) »Boldog az, aki a szegényre ügyet vet, a baj napján Isten megmenti«. (Zsoltár 41., 2.) A derék nő »tenyerét kinyitja a szegény számára és kezét kinyújtja a szükölködő felé.« (Példabeszédek 31. 20.) Ézsaiás próféta 58., 7. így szól: Mi az igazi böjt? »Törj kenyeredből az éhezőnek, a hajléktalan szegényt vidd házadba, ha meztelent látsz, ruházd fel.« A jótevés emberi kötelesség, mellyel minden embernek tartozunk, bármely néphez tartozik. A példák vonatkoznak idegen népekre is. (Móz. V. 23. 5.; I. Királyok 20. 31.; Ámosz 1. 11.; 2. 1.)

Szaporíthatnánk az idézeteket a bibliából, de a bibliát is túlhaladja a talmud. Hivatkozom a talmud iránt bizonyára el nem fogult tanura, arra a teológusra, aki a legújabb keresztény teológiai lexikonba a keresztény szeretet tevékenységéről szóló cikket írta. Cikkét így vezeti be: »A késői zsidóság túlhajtottsága (Verstiegenheiten), amely az alamizsnát az igazsággal teszi egyenlővé, a legerősebb befolyást gyakorolta a szeretet tevékenységére, mert *Cyprian* óta a kereszténységben is ismétlik. Tobit azt mondja: »Az alamizsna megvált minden bűntől és a haláltól«, a *talmud* pedig azt mondja: »Aki idegennek szállást ad, a paradicsomba kerül, és aki beteget látogat meg, a pokolból mentetik ki.« *Julian* császár pedig (363.) a közömbös pogányok fölött érzett haragjában dícséri a zsidókat, hogy közöttük nincsenek koldusok«. (Religion i. Verg. u. Gegenwart III., 2131.) *Plato,* a görög bölcs, a koldusokat kikergetteti és a beteg munkást meghalatja, a talmud minden földi jót és mennybéli just ígér azoknak, akik jótékonyságot gyakorolnak. A bibliai »cedáka« (igazság) nála a jótékony adomány (a zsidó köznyelvben mai napig járatos »cedókó«) értelmet kapja és a zsidóktól vették át az arabok is e szót *zadakát.* Valóban túlhajtottak voltak a zsidók, a jótékonyságot a biblia oly szavában is megtalálták, ahol azt semmiféle exegéta nem is sejtheti. Az Énekek éneke szerelmes leányzójának híres szavát: »Én alszom, de szívem ébren van« (5. 1.), az ókori zsinagógai szónok *Izrael gyülekezetére* vonatkoztatja. »Én alszom« a parancsolatokra nézve, »de szívem ébren van« az emberszeretet műveire; »én alszom« a jóté-

kony adományokra nézve (mikor t. i. nincs miből adni), »de szívem ébren van«, hogy szeretném gyakorolni (Sir. r. 5. 2.). A tórának eleje és vége a szeretet gyakorlása (Szóta 14*a*), más szóval a szeretet a tóra alfája és ómegája. A régi írásmagyarázónak nincs ugyan igaza betű szerint, de annál jellemzőbb arra, aki mondta, és azokra, akiknek mondta, akik ezt hallani szerették. A szeretet érzése annyira átjárta a talmudkorabeli zsidók szívét, annyira foglalkoztatta elméjüket, hogy elméletet állítottak fel a szeretet nyilvánulásairól.

Bizonyos, hogy velejében csak egyféle van, az emberszerető szív tényei, melyek csak nyilvánulásukban sokfélék. De a talmudnak két műszava van, a *cedáka* (adomány) mellett még a *gemilut chaszádim* (a szeretet cselekvései). Ebből kiindulva különbséget állít fel a kettő közt. »Három dologban nagyobb a szeretet cselekvése (gemilut chaszádim) a jótékony adománynál (cedáka). A cedákát pénzével gyakorolja az ember, a szeretetet pénzével és személyes szolgálattal; a cedákát csak szegényekkel, a szeretetet szegénnyel és gazdaggal egyaránt; a cedákát csak élőkkel, a szeretetet élőkkel és halottakkal.« (Szukka 49*b*.) Rabbi Eleázár, a III. század második felében Babilóniából a Szentföldre bevándorolt tudós, ki szegénysége dacára senkitől semmit el nem fogadott, a talmud idézett helyén a következő kijelentéseket teszi: »Nagyobb a cedáka az összes áldozatoknál. Nagyobb a szeretet cselekvése a cedákánál. A cedáka csak annyit ér, amennyi benne a szeretet. Aki cedákát és igazságot gyakorol, olyannak tekintendő,

mint aki az egész világot szeretettel tölti meg.« Isten előtt alázattal járni (Mika próféta 6. 4.) azt jelenti, hogy a halott eltemetéséhez és a menyasszony kiházasításához adott pénzről az ember ne beszéljen, titokban tartsa. A többi mondását is a biblia egy-egy nyilatkozatában találta meg a rabbi. Találja ki modern bibliaismerő, hogy hol? »A cedáka és a szeretet cselekvése felér az összes parancsolatokkal.« (J. Péa) Jeruzsálemet is csak a cedáka fogja megváltani. (Sabb. 138*a*.) A szeretet cselekedete egyike azon három oszlopnak, amelyen a világ áll (Abót I. 2.), az egész világ pedig táplálékát csak a könyöradomány fejében kapja. (Berákót 17*b*.) A talmudisták szíve oly melegen ver a szegényekért, mint a prófétáké, nyilatkozataiknak se szeri se száma. Mindenfélekép variálják, sokfélekép formulázzák, Isten szavába finoman begöngyölik, az emberek lelkébe belelopják. A hatás óriási volt, akárhány ember mindenét odaadta a szegénynek, úgyhogy az *usai* rabbizsinaton, amely a zsidó nép ügyeit a Hadrian elleni felkelés leverése után rendezte, a romokban heverő ország felépítésére szolgáló rendelkezések közé azt is felvették, hogy senkinek sem szabad vagyonának egy ötödrészénél többet elajándékozni. (Ketubót 50*a*.) Szép zsinati határozat, de még szebb az, hogy ilyen határozatra szükség volt. Egy jeles német tudósnál azt olvastam, hogy a zsidó etika »hausbacken«, nincs »Elan«-ja. De azért azt is rendeli a talmud, hogy asszonyok, gyerekek, sőt szegények is fizessenek cedákát. (Bába K. 119*a*, Gittin 7*b*.) Aki kivonja magát, szó szerint: elfordítja szemét a cedákától, oly bűnt követ el, mintha bálványt imá-

dott volna. (Gittin 68*a*.) A legsúlyosabb főbűnök közé sorolt bálványimádásnál pedig nagyobb bűnt sem a biblia, sem a talmud nem ismer.

Nagy súlyt vetettek arra, hogy a jótékonyságot titokban gyakorolják, hogy a szegényt meg ne szégyenítsék. Aki titokban gyakorolja a jótékonyságot, nagyobb mint Mózes, mert Mózes »félt a haragtól« (V. 9. 19) a titokban adott adományról pedig a Példabeszédek (21. 14.) azt mondják, hogy elhárítja a haragot. (Bába B. 9*b*.) Rabbi Jannai látott egy embert, aki nyilvánosan pénzt adott egy szegénynek. Erre azt mondta neki: Jobb lett volna, ha nem adsz neki, mint hogy megszégyenítetted. Ezt gondolja a biblia »rossz« alatt. (Chagiga 5*a*.) *Ukba*, aki nagy úr volt, minden nap négy dénárt dugott egy szegény ajtajának sarkába. Hogy ne tudja meg a szegény, ki az adományozó, forró kemencébe bujt el előle, nehogy megszégyenítse. Egy másik szegénynek minden engesztelő nap előtt 400 dénárt küldött. Egy ízben a fiával küldte a pénzt, aki visszahozta azzal, hogy nincs az illetőnek szüksége reá, mert azt látta, hogy óbort ürítettek ki nála. Erre Ukba megkétszerezte a pénzt. Halála előtt keveselte »Cedáka számláját«, amely csak 7000 dénárt tett ki, »kevés útravaló« szólt és félvagyonát hagyta a szegényeknek (Ketubót 67*b*.) Az elszegényedettnek még hátaslovat is adtak, ha ahhoz volt előbb szokva. Hasonló módon élelmezték. A szegény árvát kiházasították, lakást és berendezést adtak neki, az árva leánynak hozományt. A jótékonyság titokbantartásának kötelességéről még csak egy késői példát említünk. Berlinben még mai napig van egy egyesület, amely a gyászolókról gondoskodik.

Minden gyászolóhoz elküldik az egylet perselyét, melyet ő maga nyit ki. Elmésen, mondhatjuk furfanggal, úgy van rendezve a dolog, hogy a gondnokok sem tudják, mennyi pénz van benne. Mikor a persely visszakerül, senkisem tudja, hogy a gyászoló, akinél a persely volt, kivett-e a perselyből, vagy adott belé. Aki elfogad adományt, noha nem szorult rá, nem fog meghalni, mielőtt rá ne szorulna. De azt is olvassuk, hogy aki rászorul a segítségre, köteles az adományt elfogadni. (J. Pea. 21*b*.) Ha nem volnának csaló álszegények, Isten elpusztítaná a világot, mikor szívtelen emberek szegényt elutasítanak. Kialakult ebből a zsidó közfelfogásban egy héber nyelvű közmondás, amely nincs a talmudban és amely így hangzik: »Aki kezét kinyújtja, annak adni kell«. Egy másik hasonló közmondás így szól: »Nem kutatnak, ha élelmezésről van szó«. A zsidók a jó eszmét másoktól is átvették, ha megfelelt szelleműknek. Philo (Mangey II. 629.) Mózes nevében közli a régi athéniek humanitárius törvényeit, amelyek így szólanak: »Tüzet kell adni mindenkinek, aki azt kéri; nem szabad a folyó gátját átvágni; élelmet kell adni a koldusnak és nyomoréknak; tisztességes temetést kell adni az elhagyott halottnak; nem szabad szenvedéseit szaporítani a szenvedőnek; nem szabad kegyetlenül bánni az állatokkal«. Josephus, a templom elpusztulását átélt és leiró zsidó történetíró (Apion II. 29.) szintén Mózes törvényei között adja elő minden emberre vonatkozólag a következőt: »Mindenkinek, aki rászorul, adni kell tüzet, vizet és élelmet, mindenkinek meg kell mutatni az utat és nem szabad temetetlenül hagyni semmiféle halottat.« Egy palesztinai írástudó Mózes II. 18. 20.

magyarázata alapján azt mondja: Mutasd meg a szegénynek a zsinagógát, hol hajlékot kaphat; látogasd meg a beteget; temesd el a halottat, gyakorolj szeretetet az arra rászorulóval; tégy többet, mint amennyit követelnek. Az elhagyott halott eltemetése különös érdem, neve »(vallásos) parancs halottja«, mert isteni parancs, hogy az elhagyott halottat tisztességesen kell eltemetni, amiről sűrűn van szó a talmudban. Az egyik szabály így hangzik: »A halott tulajdona a hely, ahol meghalt.« A Máté evangéliumában 25. 35. említett jótékonyság mind előfordul a rabbinikus irodalomban. Ezek a következők: 1. enni-inni adni az éhezőnek és a szomjuhozónak, 2. felruházni a meztelent, 3. meglátogatni a beteget, 4. eltemetni a halottat és ellátni a gyászolókat, 5. kiváltani a foglyokat, 6. felnevelni az árvát és hajlékot adni a hajléktalannak, 7. hozományt adni a szegény leánynak. A foglyok kiváltása céljából a talmud korában megesett, hogy a zsinagógát is eladták. Még a 19. században voltak »Foglyokat kiváltó egyletek«, jótékony »Leánykiházasító egyletek« mai napig vannak, valamint a többi jótevésről is vagy a hitközségek, vagy külön egyletek gondoskodnak.

A zsidó jótékonyság már az ókorban hivatalosan volt szervezve. A kurátorok, akik a mai napig használt »*gabe*« (gabbai) felügyelő névvel neveztettek, a legelőkelőbb emberek voltak. Ezek családfáját, mire a régiek sokat adtak, tisztáknak tekintették, úgyhogy vizsgálat nélkül házasodhattak össze a papsággal, a zsidó nép nemeseivel. (Kiddusin IV., 5.) Minden községnek volt *perselye* és *tála*, az előbbi a pénzbeli adományokra, az utóbbi étel gyűjtésére. Aki 30

napig lakott a községben, szegényadóra köteleztetett. A legnagyobb bűn volt az ilyen kivetett adót meg nem fizetni. Isten azt legsúlyosabban bünteti. Szabályozva volt, hogy az átutazó szegényt legalább úgy kell ellátni, hogy a legközelebbi községet elérhesse. A helybeli szegények előbbrevalók voltak. Kiadták nekik pénteken az egész hétre valót, tizennégyszeri étkezésre. A visszaélések meggátlásáról külön szabályokkal gondoskodtak. Némelyeknél akkora volt az adakozókedv, hogy a jótékonysági felügyelők kikerülték őket. A talmud (Gittin 61*a*.) röviden kimondja: »Ellátják a nem-zsidók (gójim) szegényeit a zsidók szegényeivel«, aminthogy azt is elrendeli, hogy »eltemetik a nem-zsidó halottat a zsidóval« és »meglátogatják a nem-zsidó beteget«. Finomlelkűen azt mondja: »Vasárnap nem tartottak böjtöt a nem-zsidókra (nochrim) való tekintetből, nehogy azt mondják: mert mi vasárnap örülünk, ők azért böjtölnek«. (Szóferim XVII.) Sőt kijelenti, hogy a Szentföldön kívül lakó pogányok nem tekintendők bálványimádóknak, mivelhogy csupán őseik szokásait követik. (Chullin 13*b*.) »Isten megeskettette Izraelt, hogy nem fognak fellázadni a népek ellen.« (Ketubot 111*b*.) A jeruzsálemi szentélyben 70 tulkot áldoztak a világ 70 népe számára, hogy Isten nekik is megbocsásson. (Szukka 55*b*.) A talmud tehát csak következetes, midőn a jótékonyság gyakorlását a nem-zsidókra is kiterjeszti. Teszik ezt Palesztinában, hol ők voltak az őslakók és ők voltak többségben és teszik ezt oly korban, midőn államuk elpusztíttatott és a zsidó népet a győztes pogány Róma kizsarolta. Tették ezt olyan

emberekkel, akiket velük szemben mindenre képeseknek tartottak. Csak egy jó tanácsot idézek: »Ha izraelita találkozik az úton nem-zsidóval (nochri), engedje jobboldalán menni« (ha az illetőnél kard van), hogy t. i. könnyebben védekezhessen, ha amaz esetleg hirtelen megtámadná. De azért azt is mondja a talmud: »Nagyobb a gyűlölet, mellyel a tudatlan zsidó a tudósokat gyűlöli, mint az a gyűlölet, mellyel a népek a zsidókat gyűlölik«. (Peszáchim 49*b*.) A tanítómester nem arat nagy hálát sem a fajbelinél, sem a nem-fajbelinél. A talmud nagy tapasztalatokat tett a gyűlölettel, amint a következő mondása is mutatja: »Ki hős? Aki gyűlölőjét barátjává teszi«. (Abót Nátán XXIII.) Viszont a tudósok jobban szerették a tudóst akár a főpapot, azt mondva: A pogány, aki a tórával foglalkozik, nagyobb a főpapnál. (Abóda Zára 3*a*.)

A régi zsidók jámborsága oly fokon állt, hogy a tórával foglalkozót az emberek közt a legelsőnek tekintették. A tudósok és a nép alsó rétegei közt azonban ma már nem egészen érthető gyűlölet uralkodott. Ennek visszhangja az evangéliumok feketére festett »farizeusa« is, amely szó ott gyakran tudóst jelent. Ez a torzsalkodás a talmudban drasztikus kifejezést nyert. Íme néhány nyilatkozat. Rabbi Akiba egyik mondása így hangzik: »Midőn még tudatlan (am háárec) voltam, azt mondtam, ki hoz nekem egy tudóst, megharapnám, mint a szamár. Rabbi Eleázár azt mondja: Az am háárecet szabad leszúrni még oly szombaton is, amely az engesztelő szent napra esik (amikor férget sem szabad megölni).« Hangulatfestő túlzások ezek, melyek természetesen nem vehetők szószerint. Rabbi Jóchanan

szerint: Szabad az am háárecet széjjeltépni, mint a halat.« (Peszáchim 49*b*.) A kommentátorok zavarban vannak, mert mindez ellenkezik a talmud büntetőjogával és erkölcstanával, az egész zsidó vallással, és ugyanezért »magyaráznak«. De a helyeset elmondta már a nagyjámbor Mózes ben Nachman, aki a XIII. század közepén rabbi volt Geronában és mai napig olvasott és tisztelt talmud- és bibliamagyarázó. Így szól: »A dolog kétségtelenül túlzás, nem akarták megengedni a vérontást, sőt aki megöli (az am háárecet), halállal lakol érette. Csak gyűlöletből, amellyel a tudósok el vannak telve a tudatlanok ellen, túloztak ily módon.« (Lekutót Haramban 11*a*.) Velős szólás. Ma is hallani ilyeneket: Fel kell nyársalni, akasztani való, ki kell pusztítani, s hasonló. Nincs ebben különbség a népek között, valamennyi kivágja a rezet, ha haragszik. De senkinek sem fog eszébe jutni, hogy a népek büntetőjogát vagy erkölcseit ily népies kiszólásokból ítélje meg. Még kevésbé a háborúban elhangzó szólamokból: »Öld, vágd, pusztítsd az ellenséget«, hogy az enyhébbek közül idézzek. Ebbe az összefüggésbe tartozik a sokat hánytorgatott: »A legjobb gójt (pogányt) öld meg«. A talmudban magában elő sem fordul. Szóferim XV. 11 több olvasata van, épígy a Mechiltában Mózes II. könyve 14. 7-hez. Vonatkozik az egyiptomiakra és a középkori vulgáris szövegben csakugyan »Micrim« áll, sőt az is, hogy »háborúban«. Így értették a zsidók *minden külső nógatás nélkül* ezt a nem a talmudban álló helyet, mert máskép nem kvadrált felfogásukkal és mindazzal, amit a talmudból tudtak. A Magyar Zsidó Szemle 1889.

évfolyamában 257—268 oldalon össze vannak állítva a talmudnak idevágó törvényei, amelyek az emberi életet faj- és vallásra való tekintet nélkül védik, a vérontást élesebben tiltják, mint bármely törvénykönyv a régi világban vagy a középkorban. A talmud még azt is előírja: »Az ellenséget engedd futni.« Daun-féle stratégia. A szóbanforgó mondás természetét a legszembeötlőbben az összefüggés világítja meg. Így hangzik: »A szamárhajcsárok többnyire gonoszok, a hajósok többnyire jámborok, a legjobb orvos is a gyehennába kerül, a legjobb mészáros Amálek társa (kegyetlen)... A legjobb pogányt (a háborúban) öld meg, a legjobb kígyónak zúzd be fejét, a legjámborabb nő varázsló, boldog az, ki Isten akaratát teljesíti.« Velős mondások, melyektől nem fájul meg sem az orvosok, sem a mészárosok, sem az asszonyok, sem a népek feje. A Mechiltában az összefüggés ez. Mózes II. 9. fejezete szerint a tízcsapás egyike az volt, hogy az egyiptomiak minden élő jószága elpusztult. Honnan vettek tehát az egyiptomiak állatokat a harci szekerekhez, melyekkel az izraelitákat szorongatták? A jámbor egyiptomiakéi voltak, melyeket Isten megkímélt. Látod tehát, hogy a jókból is csak rossz származik. Mondja pedig ezt a Hadrian császár elleni szabadságharcot átélt Simon ben Jóchai, amikor az egész ország elpusztult, városai feldúlva, lakosai rabszíjra verve, az emberek ruha híján meztelenül járnak. És közvetlen utána csakugyan a római seregről beszél, csak párhuzam az akkor már másfélezer éves egyiptomi kivonulás. Ez a mondás semmivel sem mond többet, mint az am háárecről szóló fent idézett mennydörgő nyilatkozat. *Korholó velős-*

*mondások, melyek a zsidókat nem foglalkoztatták, nem is tudták, hogy ilyenek léteznek, törvénykódexeik és erkölcsi könyveik épp az ellenkezőt tanítják. Eisenmenger*től és követőitől tudták meg, hogy ez a szokatlan szólam is létezik. Gyűlöletes nyilatkozatokat a pogányokról egyébiránt ugyanakkor az egyházatyák is tettek, még pedig elég sűrűn. A talmud szerint (Szanhedrin 39*b*) Isten nem engedte, hogy himnuszt zengjenek neki, mikor az egyiptomiak elpusztultak. Így szólt: »Teremtményeim a tengerbe fúltak, ti pedig himnuszokat akartok zengeni?«

Szaporíthatnánk a talmudból és az utána következő rabbinikus irodalomból az idézeteket, melyek amellett tanuskodnak, hogy a szeretet művei tekintetében semmiféle vallás nem törte le annyira a korlátokat, mint éppen a zsidó vallás. De a legékesebben szólnak a tények, a zsidók jótevései az összes országokban és az összes századokban. »Aki kegyetlen, nem Ábrahám ivadéka.« »Izráel fiai könyörületesek, szemérmesek és jótevőek.« A világraszóló adakozás, melyet az utolsó emberöltőben a zsidók az egész világon gyakoroltak, az a gyümölcs, amelyről a fát megismerni. A zsidót pedig a talmud nevelte, mielőtt a modern kultúra varázskörébe került. Erről a modern jótékonyságról, melynek arányairól a zsidóknak maguknak sincsen kellő fogalmuk, itt képet nem festhetek. Midőn egy misszionárius a német zsidóság emberbaráti intézményeit ismertette a »Nathanael« című, a zsidókat térítő misszió szolgálatában álló orgánumban, azzal végezte be cikkét, hogy minden zsidó büszkén vallhatja: *Judaeus sum.* (Zsidó vagyok.)

Mindent összefoglalva, a való tény az, hogy nincs nagy régi mű, amely oly kevés gyűlöletes nyilatkozatot tett, mint a talmud. Háromezer folió-lapján pár rövid mondás az, amely az összefüggésből kiszakítva, kifogás alá esett. És nincs régi törvénykönyv, amely oly meleg emberszeretetet hirdetne, mint a talmud. Imperatív rendelkezései kiterjednek minden népre, olyanokra is, amelyek a zsidó nép ellenségei voltak. Tette ezt a talmud oly időben, midőn a zsidó nép állami létét megsemmisítették, midőn szeretetet alig tapasztalt. Sem faji, sem vallási különbséget a szeretet gyakorlásánál nem ismert, ilyen rendelkezése nincs. A zsidóság példájának hatása e téren sem kisebb, mint a vallás terén.

XII.

BEFEJEZÉS.

Az ismertetett idézetek és fölhozott adatok nem tarthatnak számot teljességre és nem merítik ki az anyagot. Köteteket lehetne írni és mind nem volna elegendő ahhoz, hogy teljes képét adja a talmudban megnyilatkozó nemes és magas etikai szellemnek. De nem is volt célunk mindent bemutatni, ami a tárgyhoz tartozik, csupán illusztráló példákat sorakoztatunk föl, keveset a sokból, a talmudi tanítások etikai irányának jellemzésére, mindenkor súlyt helyezve a forrás pontos megjelölésére és az adatok hitelességére. Csak mutatványokat adunk a rengeteg tömegből, egyrészt, hogy a talmud helyesebb értékelését előmozdítsuk, másrészt, hogy etikai vademecumot adjunk az olvasó kezébe.

A fölhozottakból is eléggé világos, hogy a talmud, mint nevelő tényező, szigorú becsületességet, erkölcsi tisztaságot és nemes emberbaráti szeretetet törekszik ápolni és fejleszteni. A halácha, mint részletekbe elágazó törvény és az erkölcsi tanításokat és elveket költői és szónoki formában népszerűsítő agáda egymást kiegészítve fennkölt erkölcsi ideált tartanak szem

előtt, melynél magasabb és tisztább, de egyszersmind meggondoltabb és helyesebb alig található.

Hasztalan igyekeztek egyes, rendszerint félreértett, sokszor félremagyarázott részletek fölhánytorgatásával és a nemes célzatok elhomályosításával vagy elferdítésével a talmud értékét csökkenteni és annak szellemét, mint szűkkeblűt, alantjárót és kicsinyest, méltatlanul elítélni. Volt alkalmunk egyes ilyen félremagyarázásokra is e tanulmány során nem egyszer rámutatni.

Ezek után szinte fölösleges, ismételten utalni arra, hogy a talmud az ember fogalmából nem zárja ki az idegent, mint azt oly sokszor állították. Hogy a szentírásban e kifejezés: ember a talmudi magyarázatok szerint csakis a zsidóra vonatkozik — lehetetlen állítás. A talmud bölcsei ilyen kijelentést nem is tehettek, hiszen ismerték Jeremiás próféta igéjét, (32. 20.) mely szerint az Úr csodákat tőn »Izraelben és az emberben« — ahol az »ember« kifejezés kétségtelenül Izraellel ellentétben más nemzeteket jelöl. Csak két törvénnyel összefüggésben állítja a talmud — még pedig a kenet olajáról és a halott érintése után kötelező tisztálkodásról szóló törvények kapcsán — hogy a bibliában használt ember kifejezés nem vonatkozik minden emberre, hanem csak az izraelitákra. Az egész biblia szelleme az ember tiszteletét tükrözi és az emberi méltóságot magasra emeli; kapcsolatosan és következéskép a hagyományos irodalom is. Szolgáljon erre példaképen a már idézett midrasszöveg: (Mechilta exod. 17. 6.) »Az írás szava szerint így szól az Úr: ott fogok állani előtted a kősziklán

Hórebnél, — Isten ezzel azt mondja Mózesnek, mindenütt, ahol az ember lábanyomát látod, Én állok előtted!« E költői kijelentés az ember igaz megbecsülését foglalja magában és arra tanít, hogy az ember haladásának nyomait szemmel kísérve a történetben, Istent kell látnunk magunk előtt. Ez a mondás a régiek nagy stílusának megragadó példája.

Bizonyára nem szűkkeblűség sugallta a tanítást: »Köteles az ember szeretni embertársát és őt tiszteletben részesíteni.« (Áb. d. R. N.). Nem szűkkeblűség vezette a talmudi bölcseket, amidőn megengedték az Ammoniták és Moabiták fölvételét a zsidó gyülekezetbe, a szentírási törvény ellenére. Tehették ezt az írásmagyarázat eszközeivel, és meg is tették, előbb a nőkre, később Rabbi Józsua értelmében a férfiakra vonatkozólag is, azzal a megokolással, hogy Ammon és Moab már nem laknak eredeti helyükön, mert rég elindult Szanhérib asszír király és összekeverte a nemzeteket, amint írva van: »Eltávolítottam a népek határait.« És nem szűkkeblűség jele Rabbi Jirmijahu tanítása (Torath kohanim acharé 18.) »Honnan következtetjük, hogy az idegen, ha megtartja a tórát, éppen olyan, mint a főpap? Onnan következtetjük, mert írva van: amit megcselekszik az ember és benne él — továbbá írva van: ez az ember tana; nem az van írva: íme ez a papok, a leviták, az izraeliták tana, hanem az *ember* tana.« Ez az érdekes hely azt is bizonyítja, hogy az ember kifejezés alatt nem pusztán az izraelita értendő. Ugyanezt a meggyőződést emphaticus melegséggel juttatja kifejezésre a Széder Élijahu Rabba, Pál apostol szavaira emlékeztető egy

passzusában: (48. fejezet.) »Tanuúl hívom az eget és a földet, akár zsidó, akár más nemzetbeli, férfi vagy asszony, rabszolga vagy rabnő: minden a cselekvéstől függ, aszerint, amint cselekszik, rajta nyugodhat a szentség szelleme.« Az általános emberszeretet gyönyörü kifejezése (Exod. R. 19.) a következő is: »Jób azt mondá, ne háljon künn az idegen, ajtóimat a vándornak megnyitom, Isten nem alázza le teremtményeit, hanem mindegyiket fölkeresi, a kapuk nyitva vannak folyton, minden órán, aki be akar jönni, jöjjön be; ne háljon künn az idegen; megemlékszik a tóra az »idegenről kapuidban«; én is megnyitom ajtóimat a vándor elõtt, Isten miatt, ki összes teremtményeit hordozza.«

A törvény biztos kalauzolásával és a buzdító tanítás vonzó erejével becsületességre, igazságszeretetre, jogtiszteletre, testvériségre, emberszeretetre, jóságra, gyöngéd érzésre, erkölcsi és lelki tisztaságra akar tanítani a biblia szellemében a talmud. A hagyomány mesterei előtt magas nevelési ideál lebeg és annak megvalósítására törekszenek. Ezt az ideált megközelíti a farizeizmus, melynek neve elkülönödést jelent mindentől, ami az életet beszennyezi. A farizeizmus kétségtelenűl magas erkölcsi kultúrfokot jelent, mindazon törekvések ellenére, melyek ezt a fogalmat a romlottság és képmutatás cserefogalmává igyekeztek tenni. A törvény komoly követése minden bizonynyal üdvös volt és az érzületi világ gazdag kincseit hozta fölszínre. Napjainkban már ezen kérdés körül is dereng a helyesebb, a tudományos fölfogás. Nemrég jelent meg Travers Herford alapos müve: »What the World owes to the Pharisees?« — nem zsidó írónak

munkája, mely meggyőzően tárja a nyilvánosság elé, mit köszönhet a világ a farizeusoknak.

Talán nem lesz érdektelen ezzel szemben egy régi zsidó autorra visszamenni és figyelemre méltatni, milyen színben tűnt föl egy hellén-római műveltségű zsidó férfi előtt, (aki több, mint 1800 évvel ezelőtt írta könyveit,) a farizeus életprogramm és a vele kapcsolatos vallási legalizmus és világszemlélet. Josephus Flavius szerint Izrael törvénye Istenről és az isteni dolgokról a leghelyesebb tanításokat adja (Ap. 1. 14.). A zsidó nép a legrégibb azon népek között, melyek a törvényes rendet tették meg a közélet alapjává (u. o. 2, 15.). A zsidó törvény lelke az a jog, melyet az emberiség legjobbjai tisztelnek és mely híveinek kötelességévé teszi az együttérzést mindenekkel; a kölcsönös szeretet, melyet tanít, megérdemli a népek csodálatát és buzgó utánzását (Bell, 2. 8. 14.) Jámborság egy a törvénytartással, nemcsak egy része az erénynek, hanem maga az erény, minden benne van: igazságosság és szeretet, türelem és önuralom és minden üdvös cselekedet. (Ap. 2. 16.) Bárki jön hozzánk és velünk meg akarja osztani a törvényt, szeretettel fogadjuk, mert a rokonság nemcsak a fajiságban van, hanem az életirányban is (u. o. 2. 10.). Kötelesek vagyunk igazságosan viselkedni az idegennel szemben, a szűkölködőt segíteni kell, tüzet, vizet, táplálékot nyújtani *mindenkinek*, aki rászorul, az állattal is szelíden kell bánni (2. 29.). A törvény halhatatlan, minden hatásnál erősebben vert gyökeret Izraelben és mint Isten ereje áramlik a mindenségben, úgy halad a tan az emberiségben (2. 23.). Isten egy, tökéleses, boldog,

mindenek fölött uralkodó; az erény gyakorlásában követjük őt, ez a legszebb istentisztelet. Áldozatot csak a pap mutathat be, de mindenki imádkozhat. Áldozás előtt az általános jólétért kell könyörögnünk, csak azután szabad önmagunkért. Az összesség számára, együttességre születtünk és aki ezt a maga érdekének eléje helyezi, a legkedvesebb Isten előtt. (2, 29).

A törvények, melyek a misnában és a talmudban kijegecesedtek, még akkor forrongóban és alakulóban voltak, de a farizeizmus, mint életirány már régóta élt. Ennek az életprogrammnak nagy fontosságát természetesen teljesen fölismeri a talmud és az embernevelés magas célpontjának tekinti. Mint a biblia példátlanul áll a világirodalomban az ember erkölcsi nevelésére irányuló komolyságával, úgy a talmud is kimagaslik ebben és nem csekély mértékben a jámbor és igaz farizeusok életideáljának kiépítése és megörökítése által.

Azonban a talmud nevelési elve nem áll meg ezen a fokon. Az ember vallászerkölcsi fejlődésének lépcsőzetét egymást követő fokozatok során építi föl és szinte a végtelen felé viszi. Így olvassuk Abóda Zara 20. b. alatt: »A tóra tanulmányozása vallási kötelességtudáshoz vezet, ez pedig vallási buzgósághoz; a buzgóság visz a gáncstalanság felé, ez pedig a bűntől elzárkózó farizeizmus felé; innen vezet az út a tisztasághoz és tovább az igaz alázatossághoz, a bűntől való visszariadáshoz, onnan a szentséghez és végül *a szentség szelleméhez*, a szentséges lélekhez. Ezek szerint a talmud a fokozatosság elvét követve,

oly erkölcsnevelési ideált kontemplál, mely az emberi természet határait bár figyelembe veszi, de következetes és kitartó, öntudatos magasra törekvést követel, mely addig meg nem áll, míg emelkedett színvonalra el nem ér, azonban ezen színvonalon túl is megnyitja az utat a legmagasabbra törekvő etikai vágyódás előtt; — megnyitja az utat és a perspektívát a *legmagasabb erkölcsi ideál felé!*...

TARTALOM.

I. RÉSZ.

II. RÉSZ.

